

Celsissimo
Arausionensi
Principi
Wilhelmo V
Fœderati Belgii
Gubernatori Hereditario
tanquam
Protectori
Hollandicæ
Societatis Scientiarum

Hunc Libellum

offert et
dedicat

Auctor

VERHANDELINGE OVER DE NATUURLYKE OORZAAKEN DER ZIEKTE ONDER HET RUND-VEE

En derzelver langere duuringe als te vooren,
WAAR IN
Zeer waarschynlyke Reedenen gegeeven worden van vreese, dat deeze ZIEKTE een LAND-ZIEKTE zal blyven, en daarom de
IN-ENTING DERZELVE
aan Kalvers en Jonge Beesten als het beste Middel tot voorkoominge van de kwade Gevolgen deezer ZIEKTE, en te gelyk als zeer nuttig en voordeelig wordt aangepreezen.

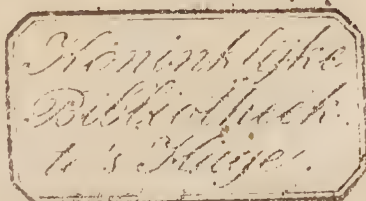
GAANDE VOORAF
TWEE VERTOOGEN,
GEZONDEN AAN DE
HOLLANDSE MAATSCHAPPY DER WEETENSCHAPPEN,
Ter Beantwoordinge Eener Vraag over deeze Stoffe in 1759. voorgesteld en in 1760. herhaald.

DOOR EELKO ALTA, PREDIKANT TE BOOSUM.

TE LEEUWARDEN,
By *WIGERUS WIGERI*, Boekdrukker op de Kelders, in Erasmus, 1765.

OPDRAGT
AAN DE
HOOG EDELE HEEREN
DIRECTEUREN
EN
LEEDEN
VAN DE
HOLLANDSCHE MAATSCHAPPY
DER
WEETENSCHAPPEN
DIE
VERGADERT WORDT
TE
HAARLEM.

HOOG EDELE HEEREN
MYNE HEEREN,

Niettegenstaande Ik van Boek-Schryven zo wel als van Opdragten altoos zeer afkeerig ben geweest; ben Ik echter door de Vraag, van U HOOG EDELEN in den Jaare 1759. over de Natuurlyke Oorzaaken van de langere duuring dezer Runder ziekte booven de voorige, aan het Publyk voorgestelt, uitgelokt om myne gedagten daar over op het Papier te stellen, en nu op verzoek van goede Vrinden overgehaald, om myne twee Vertoogen in 1760 *en* 1761. ter beantwoordinge van die Vraag aan U HOOG EDELEN gezonden, te laaten drukken, benevens eene breedvoeriger Verhandeling, dienende tot nadere opheldering van de Stukken daar in vervat, en te gelyk behelzende myne gissingen omtrent de Natuurlyke Oorzaaken der Runder-ziekte, en de nuttigheit van de In-entinge derzelve, alhoewel my bekend is, dat Die tot nog toe niet met veele gelukkige Gevolgen is bekroond geweest.

De

OPDRAGT.

De Redenen, die my bewoogen hebben, de ſtoutmoedigheit te neemen, U HOOG EDELEN dit gering Werkje op te draagen zyn

I. Om dat het'UWE eenigzins is, niet alleen, om dat de twee Vertoogen aan De Maatſchappy gezonden zyn, maar ook om dat ik zonder deeze Vraag der Maatſchappy naa alle waarſchynlykheit 'er nooit iets over zou hebben geſchreeven; veel min in Druk laaten uitgaan; om dat men onder Ons, ik weet niet door welk een Geeſt gedreeven, geheel niet van Natuurlyke Oorzaaken deezer Ziekte onder het Rund vee wil hooren, veel min van Derzelver In-entinge. En dit heeft my bewoogen, en is

II. Een Andere Reeden van dit myn beſtaan geweeſt, om dus zoo veel mogelyk onder de ſchaduw van zulk eene Aanzienlyke Vergaadering voor de kwaadwilligheit en laſter eenigermaate gedekt te zyn; dewyl ik uit de Verhandelingen UWER HOOG EDELENS Maatſchappy gezien heb, dat Stoffen van deezen aart 'er niet onaangenaam zyn, en daar in beveſtigd ben geworden door de *Eerſte Proeve der In-entinge* afzonderlyk gedrukt en aan de Maatſchappy ook opgedraagen.

Voor het overige weetende, dat Ver-

ſtandige zig niet met laffe verſchooningen en complimenten vermaaken, verzoeke ik alleen op 't Eerbiedigſt, dat Deeze Myne Verhandeling met de twee neevensgaande Vertoogen onder U HOOG EDELENS vleugelen een veilige Schuilplaats mag hebben, in die gegronde hoope, dat de Hoogachting en Luiſter van U HOOG EDELENS Maatſchappy, gelykze binnen en buiten Lands daagelyks aanwaſt, in lengte van daagen zal bloeijen tot nut en welſtand van Ons gezeegend Vaderland, en tot vermeerdering van alle nuttige Weetenſchappen, en verbreiding van waare Godsdienſtigheit.

Dit wenſcht en bid met alle Hoogachting en Eerbied

HOOG EDELE HEEREN
MYNE HEEREN
U HOOG EDELENS

Onderdanige Dienaar
E. ALTA.

VOOR-

VOORBERICHT.

It dient onder anderen om den Leezer te verzeekeren en te doen zien, dat ik in dit Werkje, dat ik waage onder het oog van het Gemeen te brengen, niemant naagedacht of naageſchreeven hebbe, of in het Stuk der In-enting der beſmettelyke Ziekte onder het Rund-vee niet naa een voorſchrift van anderen hebbe te werk gegaan, maar op het hooren van het Eerſte Gerucht der In-enting naa myn eige overweegingen heb gehandeld. Ik heb dit echter niet gedaan uit Eigenzinnigheit, maar om dat het Stuk der In-entinge dezer Ziekte in die eerſte tyd een zeer teeder point was, waar over men bynaa met niemant hier durfde ſpreeken, terwyl Verſtandige zoo wel als onverſtandige 'er zeer teegen waaren ingenoomen, en dat meeſt uit een verkeerd Begrip der Ziekte.

Om deeze zelfde Reeden hebbe ik ook myne Gedagten over den aart dier Ziekte by my gehouden, tot dat ik eene ſchoone geleegentheit kreeg, om eenig gedeelte dier Gedagten aan Verſtandigen te openbaaren, door de Vraag in den

VOORBERICHT.

Jaare 1759. van de Hollandsche Maatschappy der Weetenschappen voorgesteld, en in 1760. herhaald; in twee Vertoogen beantwoord, dewelke hier neevens gaan.

Daar naa heb ik weeder stil gezeeten, behalven dat ik zomtyds eenige myner Gedagten aanteekende. Maar in den Zoomer 1763. gevallig gesprooken hebbende met een Zeeker Heer, over het Stuk der In-enting, ontfing ik eenigen tyd daar naa van Dezelve de Proeve der In-entinge, waar van in de Opdragt en het Werkje breeder meldinge wordt gemaakt, het welk nooit te vooren gezien had.

Dit geleezen hebbende en daar uit ziende, dat veele Verstandige en Voornaame Mannen in Holland Hun Werk 'er van gemaakt hadden, om de In-entinge deezer Ziekte in train te brengen, wierd ik 'er door aangespoord, om myne denkbeelden en aanteekeningen by een te zamelen, en verder myne Gedagten te laten gaan over de Natuurlyke Oorzaaken deezer Ziekte, en in 't byzonder over de In-entinge Derzelve, welke ik nu meer en meer als nuttig en noodzakelyk in dien grooten en mag ik my zoo uitdrukken in dien al te grooten Overvloed van Vee, welken wy voorleeden Jaar hadden, begon te beschouwen, en dat my drong om deeze myne Gedagten op 't Papier te stellen en door den Druk gemeen te maaken.

Ik kan met een goed gemoed het Publyk verzeekeren, dat ik in dit alles bedoeld hebbe, Menschen, die van andere Gedagten zyn omtrent de Natuur der Ziekte onder het Rund-vee, te verlichten, en dezelve voornamentlyk te bevryden

van

van die Vooroordeelen, waar mee veele vooringenoomen zyn teegen de In-enting der Ziekte, Dien ik uit een Zucht tot Welzyn van het Menſchelyk Geſlacht, (het welk grootelyks belang heeft in de gelukkige Vee-fokking in het algemeen) en uit Liefde tot de welſtand van de Ingezeetenen van deeze Republyk en van onze Provintie van Friesland in 't byzonder, heb ondernoomen aan te pryzen.

Zyn my hier en daar eenige ſterke Uitdrukkingen ontſnapt, Die verzoek ik, dat de Goedgunſtige Leezer gelieve te verſchoonen, en te denken, dat men tot een harde quaſt of oeſt wel eens een ſcherpe Byl moet gebruiken.

Myn verzoek is, dat alle Menſchen dit Werkje zoo veel moogelyk, zonder vooroordeelen gelieven te leezen, en te overweegen, en dan over het Stuk der In-entinge te oordeelen en te handelen naa hun Licht en Conſciente. Wenſchende ik ondertuſſchen, dat (gelyk ik het met een oogmerk heb gedaan, om de zwaare gevolgen en ſchadelyke Uitwerkzelen dezer Ziekte voor te koomen) het ook mag ſtrekken tot nut van alle Menſchen, en van alle Vee-houders in 't byzonder, waar en wie ze zyn; maar in 't byzonder tot den verderen bloey van ons Vaderland, welks welſtand wy in het Begin deezer Ziekte maar al te duidelyk beſpeurd en ondervonden hebben, van een genoegzaamen overvloed van Rund-vee merkelyk af te hangen.

Onder het naleezen van dit afgedrukte Werk zyn my geene Druk-fauten van belang voorgekoomen, als dat *pag.* 20. *Wel* ſtaat voor *Hoog*, en

pag.

pag. 47. *charactizeeren* voor *characterizeeren.*

De overige, die 'er of door onoplettenheit of door verſchil van Speldinge zyn ingeſloopen, gelieve de Leezer zelve te verbeeteren.

Gegeeven den
15. October
1764.

EERSTE VERTOOG

GEZONDEN AAN DE

HOLLANDSE MAATSCHAPPY

DER

WEETENSCHAPPEN,

TER BEANTWOORDING

VAN DE VRAAG

In den Jare 1759 voorgesteld

Welke zyn de Natuurlyke Oorzaken waarom de Rund-Vee Sterfte nu zoo veel langer duurt dan in voorige tyden: en welke zyn de beste Voorzorgen, om dezelve van ons Vee af te wenden, als het op Stal staat, en de Ziekte in onze nabuurschap begint te ontsteeken.

HOOG EDELE

HEEREN

MYNE HEEREN,

LEEDEN

VAN DE

HOLLANDSE MAATSCHAPPY

DER

WEETENSCHAPPEN.

Lhoewel U Hoog Edelens *Voorstel*, over de Ziekte van het Rund-vee in den Jaare 1759, misschien veele zoo wel eenvoudige als neuswyse ge-ergert heeft, heb ik in tegendeel het zelve met zeer veel vermaak in de Courant gezien, om dat my dachte nu eens gelegentheit te hebben, om een gedeelte myner gedachten over deeze Ziekte, aan Geleerde en onpartydige Menschen zonder bewimpeling te ontdekken; hoedanige men dikwils voor het gemeene Volk om deszelfs vooroordeelen, onkunde en quaadaardigheit, moet verborgen houden. Hebbe dan ook om deeze redenen zoo wel als andere lang in twyffel gestaan, of ik myne gedagten over dit *Voorstel* op het papier sou zetten, en U Hoog Edelen toezenden; dog myne liefde voor de waarheit heeft de overhant boven alle andere redenen gekregen.

 Een

Een byzondere Reeden, waarom 'er schroome over te schryven is ook de *onmogelykheit*, om voldoende redenen en oplossingen van deeze *Vraag* te geeven, waar toe na myne geringe gedagten geen Sterveling zal kunnen geraken, en de aller schranderste zig met speculatien en gissingen zal moeten vergenoegd houden. (1)

Ik geeve dan ook de myne niet hoger als enkele gissingen op, en my vleijende, dat myne denkbeelden aan onpartydige niet ten eenemaal onwaarschynlyk, of onaanneemelyk zullen voorkomen, heb ik my verplicht gevonden U Hoog Edelen deeze myne reflexien mede te deelen, die niet van gister of eergister zyn, maar al van over lang, dewyl altoos veel liefhebbery voor het *Rund-vee* heb gehad, en myne gedagten veel over de Ziekte onder het zelve, deszelfs aart, loop en geneesing heb laten gaan; zoo dat het geen ik in 't vervolg schryve ten opzigt van den cours der ziekte in de Provintie, waar in ik woone, voor echt voor het grootste gedeelte moet worden gehouden, het welk in staat ben ten allen tyde te bewyzen (2): dog heb nagelaten de oorden te noemen, om niet te kennen te geeven de Provintie, in dewelke ik woone, zynde echter de *Uwe* niet; alwaarom ook zodanige onder U Hoog Edelen (die hier ooit op ge-

(1) Hier is de eenige aanmerkelyke verandering, waar van de Houders van het authentyke de redenen zullen kunnen nagaan, en aan het gemeen niet past bekend te zyn.

(2) Hier doel ik op myne aanteekeningen over den Loop der Ziekte in Friesland, welke ik eerst voorgenomen had hier achter te laten volgen, dog dewyl de Verhandeling grooter is geworden als ik staat maakte, heb ik my hier in bepaald, zullende misschien in het vervolg dezelve aan het publyk mededeelen.

gedagt hebben of nog kunnen denken) verzoeke, om te overwegen, of 't 'er in Uwe Provintie ook niet doorgaans zoo mee gegaan heeft, meenende ik te weeten, dat in de beste Vee Contreijen van Holland, en andere Provintien, ook de Ziekte onder 't Rund-vee altoos heevigst gegrasseerd heeft, niet ten opzigt van het getal van 't Vee, want dat spreekt van zelf, maar van de Dorpen, Huisen en Landerien. (3)

Dog om ter zake te komen. U Hoog Edelens Vraag is tweeledig. Wat dan

I. Het eerste Lid der Vraage belangt, waar in U Hoog Edelen vragen (zoo ik meen) *welke de natuurlyke oorzaaken zyn waarom de Rund Veesterfte nu langer duurt als ten tyde der voorige Ziekte.*

Ik stel de oorzaak van de langere duuring der Ziekte onder het Rund-vee nu boven de laatst voorgaande, voornamentlyk deeze te zyn, *dat deeze Ziekte*

(3) Het spreekt van zelf, dat daar 't meeste Vee is, als de ziekte gelyk is, ook een groter getal aldaar moet sterven, maar ik wil hier door te kennen geeven, dat daar de meeste beesten gehouden worden, niet alleen de ziekte, maar ook de sterfte heeviger geweest is, als op die plaatzen, daar minder Vee is, het welk ik met een voorbeeld nog klaarder zal trachten te maaken voor eenvoudige: de ondervindinge heeft ons geleert, dat aan de geheele Noordkant van onze Provintie, ik meen de Bierumen, het Bildt, Ferwerderadeel en zoo verder (daar om de meenigte van Bouw-landen minder Rundvee is) de ziekte lang zoo dikwyls niet alleen niet geweest is, maar als dezelve al in een distrīct gewoed heeft, lang zoo veele huizen niet aangetast heeft, dat is, gelyk de boeren zeggen, soo *huisriem* niet geweest is, als in het binnenste van onze Provintie en in de beste Veehoek.

Ziekte in den beginne veel zwaarder en algemeener geweest is, als de voorgaande, het welk by my zeeker is uit alle Relaasen en berichten van oude menschen (4) niet alleen, maar voornamentlyk uit den hogeren prys der beesten, zoo wel ongebeeterde als gebeeterde, boven den prys ten tyde der voorige Ziekte: want daar over ruim 40 Jaaren, de beste gebeeterde Koe-beesten hier te Lande na rapport van veele oude Boeren doorgaans ruim 100 Caroli Guldens golden, heeft men nu gezien van 250, 275 *jaa enkelde van* 300 *Guldens*, en die nu maar ruim 100 Gl: golden, waaren nergens nut voor, en de ongebeterde golden in de herfst 1745 en in den Jare 1746, dikwils 100, 110, 120, 130 *jaa* 140 Guldens: Daar na is wel de prys der gebeterde gedaald tot 150 *a* 200 Gl:, maar ook zoo verscheide jaaren gebleeven; en nu geldense nog alzoo veel, alsse ooit in de voorige Ziekte gedaan hebben. (5)

Dus

(4) Altyd een soort van nieuwsgierigheit hebbende tot deeze Ziekte heb ik terstont in den beginne veele Menschen, die geheugen hadden van de voorgaande Ziekte, gevraagd, of 'er ook eenig onderscheid was tusschen beiden, en hebben altyd geantwoord, dat dezelve in allen deelen gelyk was, behalven datse nu nog zwaarder aanquam; en ik heb naderhant myn werk 'er van gemaakt, om het zelve nauwkeuriger by oude en oplettende Boeren te onderzoeken, die ook doorgaans van het zelve gevoelen waaren; ten minsten heb ik nooit iemant in het tegengestelde gevonden.

(5) Voor oplettende was dit genoeg beweezen, maar om dat ik nu ook voor min oplettende schryve., merk ik aan, dat een eenvoudige zeer licht kan begrypen, dat de hoge prys der beesten veroorzaakt wierde ten tyde der Ziekte door de schaarsheit derzelve, en deeze alleen door de zware en algemeene sterfte, zoo veel duurder nu dan de Koebeesten waren als in de voorige

Ziekte,

Dus dan niet alleen vooronderſteld, maar ook zoo veel na den aart der zake mogelyk is, beweezen hebbende, dat deeze Ziekte in den beginne of in deszelfs aanval veel zwaarder en algemeener is geweeſt, dat is veel meer diſtricten, dorpen en ſtallen heeft aangetaſt, en ook veel meer beeſten heeft weggerukt, zal ik nù myne gedachten nader trachten aantetonen hier in beſtaande, dat de voorname oorzaak van de langere duuring der ziekte natuurkundig is geleegen, *in deeze grotere woede van de algemeenheit en zwaarte der Ziekte en ſterfte*, en dan (dat hier uit noodzakelyk voortvloeit; *in de meerdere meſt der Zieke beeſten*, welke meſt daar naa over de Landeryen gekomen is in een veel grootere quantiteit als in de voorgaande ſterfte; zoo dat dit tweeleedig moet beweezen worden.

I. Dat de *voornaame oorzaak van de langere duuring der ziekte, natuurkundig is geleegen in deeze grotere woede, en algemeener en zwaarder aanval der Ziekte in den beginne, dat is in de Jaren* 1744 *en* 1745; bewys ik door deeze natuurkundige waarneming, dien ik meene vry algemeen door te gaan, en in zommige zaaken zeeker te zyn, dat hoe veel ſterker en zwaarder zig besmettende Deelen in de lucht of op plaatzen, zaaken en lichamen nederzetten, zy 'er ook zoo veel te bezwaarlyker en langzamer weer uitgaan; de reuk of ſtank, waar mee de Lighaamen bezet zyn, betoogt dit wel in 't algemeen: (6) maar wat de deelen,

Ziekte, zoo veel ſchaarſer moetenſe nu geweeſt zyn, en zoo veel te zwaarder en algemeener moet derhalven nu deze Ziekte en Sterfte ook zyn geweeſt in den beginne.

(6) Dit is voor ſchrandere genoeg gezegt, maar tot nader opheldering hier van dient, dat elk onzer dit door

deelen, die de Peſt-ziekten veroorzaaken of verſpreiden, in 't byzonder belangt, ten deezen opzigte beveſtigd dit bewys en te gelyk myne gedachte, die ſtandvaſtige en door de ondervinding al over lang geleerde waarneeming, dat in die Landen, daar de Peſt onder de menſchen, zeedert eenen langen reeks van Jaaren gewoed heeft, dezelve doorgaans zwaarder en algemeener is, als by voorbeeld in *Turkyen*, waar men byna altyd de Peſt onder de menſchen ziet heerſchen, daar men in de Noordelyke Deelen van Europa dezelve zelden beſpeurt, en dan nog meeſt by toevallen, die dezelve ſchynen mee te brengen, en te verſpreiden uit zulke doorgaans beſmette Landſtreeken. (7)

Dit

door de dagelykſe ondervindinge byna gewaar wordt: wanneer by voorbeeld een ſterke reuk of quaadaardige ſtank een onzer vertrekken heeft bevangen, zullen wy door venſters en deuren wyd open te zetten of door een aangenamer reuk 'er in te brengen, de eerſte zoeken te verdryven, en 'er echter langer werk mee hebben naa maate dat dezelve in den beginne ſterkſt geweeſt is: zoo zal ook een aangename reuk langer in een vertrek blyven, naa maate wy ze eerſt ſterkſt gemaakt hebben; dit nu koomt onbetwiſtbaar daar van daan, dat alle dingen, dog in 't byzonder die reuk of ſtank veroorzaaken, haare uitwaazemingen of uitvloeizels hebben, die (alhoewel ze voor onze oogen onzigtbaar zyn) echter in zeer fyne ſtofjes en deelen beſtaan, en tot ons zintuig der reuk gekomen zynde, het zelve aandoen, en 'er een prikkeling in veroorzaaken, die ons aangenaam, of dikwils ook zeer onaangenaam is: wat die uitvloeizels of deelen nu meenigvuldiger zyn, wordt de reuk by ons ſterker, en dan heeft men meer werk en tyd natuurlyker wyze van nooden, om ze weer te verdryven.

(7) Dit weet elk, die maar een weinig geleezen heeft, als mede dat hier om hier te Lande zoo wel als

in

Dit Voorbeeld meen ik net over een te komen met ons onderwerp; want dit weet ik door eene langduurige waarneeming, dat in alle die byzondere Provintien en districten vooral in myne Provintie, daar de Ziekte eerst algemeenst en zwaarst ontstoken is, dezelve ook tot nog toe algemeenst gewoed heeft: ik ken hier ten minsten oorden en streeken, (daar 't eerst sterkst geweest is) waar 't byna alle herfsten en winters weer aan gewoed heeft, daar in tegendeel in veele oorden deezer Provintie, en ook in andere, (die tot myn kennisse gekomen zyn) waar de ziekte in den beginne zoo heevig niet geweest is, dezelve ook nooit zoo algemeen gewoed heeft, en zelf dikwils eenige Jaaren geheel niet bespeurd is, en dan nog ook minder beesten na advenant gestorven zyn; want daar 't in de eerst meest besmette oorden byna alle Dorpen, en het grootste gedeelte der Stallen alle winters heeft aangetast, is in de andere oorden de Ziekte dikwyls maar in eenige Dorpen, en in weinige, of ten minsten een veel minder getal van Huizen bespeurt. (8)

Leert

in andere Landen zeer nauwkeurige voorzorge gedragen wordt tegen die Scheepen, die uit Plaatzen koomen daar de Pest is; en de ondervinding heeft ook meermaal geleerd, dat de Pest ontstond niet door menschen, maar door goederen, die uit besmette Plaatsen quamen.

(8) Een ieder in Friesland is 't bekend, dat de Ziekte onder het Rund-vee in den beginne meest en zwaarst het midden deezer Provintie, waar in het meeste Vee is, getroffen heeft, en dat in 't byzonder de Noordkant van Friesland 'er weinig van gevoeld heeft, of ten minsten niet in vergelyking van de beste Vee-contreijen, en dat dit byna altyd zoo gebleeven is, jaa dat 't daar en boven byna zedert 't Jaar 1747 alle winters

Leert nu de ondervindinge dit zoo veele Jaaren herwaarts; zoo moet men ongetwyfeld hier in een natuurlyke oorzaak zoeken, voornamentlyk als men na natuurlyke oorzaaken vraagt; hier van nu kan myns bedunkens geene andere gegeeven worden, als de wyze van den eersten aanval der Ziekte; is de heeviger aanval in den beginne nu dan een natuurlyke oorzaak van de heeviger woedde in 't vervolg, moet 't natuurlyk daar van daan komen, dat 'er op die Plaatzen, die eerst zwaarst getroffen zyn door de Ziekte, veel meer besmettende deelen zyn blyven hangen, die telkens en byna alle Jaaren de Ziekte ontsteeken, en dus ook daar de langere duuring schynen te veroorzaaken. Is dit nu dan zoo gesteld met de byzondere Plaatzen, mag men ook op goede gronden vooronderstellen, dat het gelyk geleegen is met de byzondere Tyden, dat is dat de aanhoudentheit der Ziekte onder het Rund-vee nu langer duurt, als in de naast voorgaande Sterfte; om dat deeze Ziekte heeviger en zwaarder in den beginne geweest is.

Dus heb ik het eerste Lid van myn antwoord, zoo veel myne denkbeelden 't my toelaten, betoogd. Het Twede, dat hier mee verknogt is, en 'er onmiddelyk mee zamenhangt is

II. Dat 'er in die districten, waar in de Ziekte meest gewoed heeft, ook terstont de meeste mest van de door de Ziekte besmet geweest zynde Beesten op de Landerijen gekomen is; en dat die *mest* ook in 't vervolg geleegentheit zal hebben gegeeven om de besmettende deelen aan de gang te houden, en by continuatie meer te ontsteeken.

Dog

in het midden der Provintie sterk gegrasseerd heeft, en dan nog zeer weinig in de Bierumen en op het Bildt, Ferwerderadeel, Oost en West Dongerdeel.

Dog om te beeter verstaan te worden, moet ik noodzakelyk vooraf aanmerken, dat in alle onze Oorden, daar de beste weid-landen zyn, weinig gebouwd wordt, of geheel niet, en diensvolgens de mest op de weid-landen en meest op de hooi-landen koomt, om ze zoo veel te beeter in staat te houden, dewyl ze door het aanhoudend hooijen anders te veel uitgeput worden: maar daar meer of zeer veel bouw-land is, wordt de mest doorgaans en byna altyd op de bouw landen gebragt; in welke laatstgemelde Oorden het stroo ook wel doorgaans veel gevoerd wordt; maar in de eerste tyden van deeze Ziekte of geheel niet, of in eenen geringen mate, om dat het hooy ooit niet schaars was, en de Runderen in eene hooge waardy.

Nu, is het aanmerkelyk, dat juist alle de Oorden myner Provintie, (dog de eene min de andere meer) daar veel graan gebouwd wordt, en altoos weinig Runder-beesten zyn, in 't eerst minst, en veele zeer weinig aangetast zyn door de *Ziekte*, daar in tegendeel alle de laage Streeken en Weid-districten, (waar in niet of zeer weinig gebouwd wordt, en een overvloed van Rund-vee was voor de Sterfte, en daar na zoo veel de mogelykheit het toeliet, ras weer vry wat meer Vee als in de bouw-streeken, is gehouden en aangefokt) in 't eerst meest besmet geweest en naderhant gebleeven zyn: en zelf durf ik zeggen, dat in 't algemeen genoomen naa maate 'er meer of minder bouw land is, de Ziekte ook meer of min gering is; 't welk over zeeker is, en ik uit myne Aanteekeningen zou kunnen bewyzen. (9)

In

(9) Deeze Aanteekeningen in het vervolg denkende uit te geeven, zal ik nu maar een Voorbeeld ter bevestiging van myne gezegdens bybrengen.

In

In die Oorden nu daar het meeste weid-land en Vee is, en ook de Sterfte algemeenst, en zwaarst niet alleen in den beginne, maar ook in 't gevolg gewoed heeft, worden de weidlanden meest bemest, en wordt het meeste hooy gevoerd; welk hooy, in die Contreijen veel wassende op de bemeste Landen, misschien uit de quaadaardige deelen van de mest der Ziek geweest zynde beesten, zulke deelen getrokken heeft, die de Ziekte daar na weder te eerder ontsteeken in die beesten, die 'er van eeten; waar by nog koomt, dat de beesten in die zelve weid Contreijen altyd byna eeten op zulk bemest Land, in den eenen of anderen tyd van den zoomer, 't zy waar de mest ook gebragt wordt, daar dit in de bouw Contreijen zelden gebeurdt, en de beesten daar zelden van zulk hooy eeten, eensdeels om dat de mest daar geringer is in quantiteit, anderdeels om dat ze daar niet op de weid, maar op de bouw-landen gebragt wordt.

Hier by moet ik tot nader opheldering nog voegen, dat de Ziekte meest heeviger en algemeener wordt in de vroege herfst, en allengs tot in het holle van den winter toeneemt en zig verspreidt, het welk misschien onder anderen daar van daan komt, dat de mest doorgaans in den Zoomer over het Land gebragt wordt, en met zyne quaadaardige deelen niet alleen de lucht vervult, maar ook het gras; waar van de beesten eetende, onmiddelyk naa myn ge-

In de Bierumen en op het Bildt is meer bouw land, als in Ferwerderadeel en de Dongerdeelen, als mede de Noordkant van Leeuwaarderadeel en Menaldumadeel, nu weet ook elk Ingezeeten van Friesland, die een weinig om de Ziekte gedagt heeft, dat dezelve nog altyd meer geheerst heeft in de laatstgemelde Oorden als in de eerstgenoemde.

gedachten veele quaadaardige deelen ontfangen, die misschien haar gestel bereiden, om daar na 't zy door de besmette lucht, 't zy door andere oorzaaken, zoo veel te schielyker aangestooken en besmet te worden; waar uit dan volgt, dat de Oorden, daar eerst de Ziekte heevigst en algemeenst geweest is, en die meest met de mest dier besmet geweest zynde beesten gecultiveerd zyn, ook meest met de Ziekte hebben moeten besmet blyven; het welk juist met de ondervinding overeenkomende, myne gedachten zeer veel licht byzet.

Twee tegenwerpingen of liever een vraag met een tegenwerping kunnen my hier gedaan worden, die ik zal trachten opteloffen.

Men kan vragen, of dan in onze Weid contreijen geheel geen bouw is, en of 'er geene Menschen zyn, die de mest verkoopen, en dus niet, op haare weid landen, brengen? Beide heeft plaats, dog in een zeer kleinen en niet noemenswaardige maate, in vergelykinge van het tegengestelde, want in veele weid-hoeken is geheel geen bouw, en daar bouw is, wordt de mest nog alzoo veel op de weid als bouw landen gebragt, en wat 't ander deel der vraag belangt, het is bekend, dat in de meeste Oorden de Meijers of Huurders der Vaste Plaatzen, de mest niet meugen verkopen; waarom dan dat zeer kleine deel van mest, dat door eenige weinige kooter boeren verkogt wordt, niet in aanmerking koomt by het geheel, nog dat losse Land, dat zy gebruiken; zynde het zelve ook zoo beklemd in die bemeste Landen, datze door de wind zeer gemaklyk derzelver besmette deelen kunnen overkrygen. (10)

Wat

(10) Na het schryven deezes ben ik geinformeerd geworden uit goede Berichten van oude Boeren, dat men

Wat nu de andere teegenwerpinge belangt; die bestaat hier in, dat in de voorleedene herfst, een voorname bouw-contrey in deeze Provintie alzoo heevig en algemeen is aangetast geworden, door de Ziekte als eenig ander. Ik antwoord dat dit geval het eenige is, zoo veel my bekend is, het welk in dien langen reeks van Jaaren, teegen dien langduurigen loop der Ziekte, welken ik booven heb beschreeven, kan worden ingebragt; zoo dat dit niets bewyst, want hier mag zoo wel als elders die stokreegel gelden, dat 'er geen reegel zonder exceptie is: maar ik antwoord daarenboven, dat de Ziekte wel algemeender is geweest in dien Oord, als te vooren, dog misschien in alles zoo algemeen niet als in de weid-contreijen, om dat de Menschen het daar ongewooner aankomende, 't misschien wat zullen vergroot hebben, dat zeer licht in zulke omstandigheden gebeurdt, dog dit durve ik met zeekerheit zeggen, dat de Ziekte daar niet zoo heevig en zwaar geweest is, als wel doorgaans in de weid-contreijen, dewyl ik uit echte rapporten weet, dat 'er door elkander wel de helft van de Zieke beesten gebeterd zyn. Eindelyk merk ik aan, dat de Reeden dier fellere ontsteeking in dien Oord, misschien deeze is geweest, dat, daar te vooren door de schaarsheit van Vee in dien Oord, weinig stroo

men voor 40 à 50 Jaaren, en dus in de voorige Veesterfte, lang zoo veel gebruik niet maakte in Friesland van de mest op de weid-landen als nu, dat veele Boeren de mest verkogten, en andere ze dikwils gebruikten om holligheden en slooten 'er mee digt te maken, daar ze nu met alle nauwkeurigheit bewaard en op de Landeryen meest dun gestrooid wordt; zoo dat dit by 't voorige vergeleeken myne gedagten, aangaande de Oplossing van het Vraag-stuk, met betrekking van onze Provintie, en ik denk ook van andere sterk bevestigd.

ſtroo gevoerd is, nu door de ſchaarsheit van het hooy, de 2 à 3 laatſte Jaaren veel ſtroo is gevoerd; welk ſtroo op bemeſt Land gewaſſen zynde, hier in miſſchien wat kan hebben toegebragt, zoo dat dit ſtuk van deezen kant ingezien zynde meer voor, als tegen myn gevoelen is. (11)

Dit alles by elkander genoomen leert ons, dat de Meſt zeer ligt een oorzaak kan zyn van de ontſteekingen der Ziekte, en waarſchynlyk is; dit nu ſoo zynde, is door een wettig gevolg, de eerſte oorzaak daar van ongetwyfeld te zoeken in den eerſten aanval der *Ziekte*, en dus zyn de Plaatzen, die nu meeſt by continuatie met de *Ziekte* bezocht zyn, het zelve ten deele natuurlyker wyze verſchuldigt aan de deelen, die uit de meſt der beſmette beeſten voortgekomen zyn, ten deele uit die meerdere maate van die eerſte Deelen, die met de lucht vermengd geweeſt zyn in den eerſten aanval der Ziekte, en dus eigentlyk in 't geheel genoomen, aan den heeviger aanval der Ziekte: is dit nu dan dus geleegen ten opzigte van die Plaatzen en Oorden, die eerſt heevigſt met de Ziekte aangetaſt zyn, dat die ook 'er altyd meeſt mee gequeld zyn gebleeven, en dat dit zeer waarſchynlyk aan de gemelde natuurlyke oorzaken, of aan de eerſte hoofd-oorzaak, de heeviger aanval moet worden toegeſchreeven, mag ik op vry goede gronden wederom het zelfde beſluit opmaaken met betrekkinge van de onderſcheidene tydſtippen, op welke de Ziekte begonnen is, dat is, dat de natuurlyke oorzaaken, waar door deeze Ziekte nu langer duurt, als te voren, voornamentlyk daar in gezogt moeten worden, dat deeze in den beginne veel heeviger en zwaarder is geweeſt.

Dus

(11) Hier bedoel ik Ooſt en een gedeelte van Weſtdongerdeel.

Dus meen ik deeze myne ſtelling, zoo veel de duiſterheit en onnaſpeurlykheit der Stoffe 't toelaat, vry waarſchynelyk betoogd te hebben; kunnende na myn gedagten geen Sterveling hier in tot volſlaagen zeekerheit geraken; en (12) daarom neem ik uit liefde voor een onderzoek van een Stuk van deezen aart, zoo wel als voor de waarheit, de vryheit om U Hoog Edelen te verzoeken, alle die Stukken, die over deeze Stoffe aan U Hoog Edelen worden toegezonden, en die eenige aanmerking van wat belang verdienen, plaats te gunnen, zoo 't kan, in den Uitgave Uwer Verhandelingen; zullende ik deeze myne moeite genoeg beloond achten, indien langs deezen weg het geluk en vermaak mogte hebben, om eens te weten, wat andere Menſchen over deeze Stoffe denken: want ik ben geenzins verwaand genoeg om te denken, dat 'er geen ander of beeter Reeden van kan gegeeven worden; in teegendeel denk ik dat 'er misſchien verſcheide Redenen zyn, of een zamenloop van natuurlyke oorzaken. Miſſchien is 'er by voorbeeld, dat my nu invalt, ook eene andere, dog by my veel geringere oorzaak te zoeken in de grootere onbedachtzaamheit; waar mee men de verſtorve beeſten en doode aaſen behandelt, en waar mee men in het algemeen zeer ſlegt omtrent de Ziekte, en deſſelfs verſpreiding te werk gaat, welken ik met reden, uit 't verhaal van oude Menſchen, nu meen veel groter te zyn, als in de voorige Ziekte. (13) Dit leidt my als van zelf tot

II. Het

(12) Hier is weer iets uitgelaten om redenen.

(13) Hier doel ik op het weinig ontzag, het welk men ten deezen opzigte gehad heeft voor de heilzame Placcaaten der Hooge Overheden; niet alleen, die uitgegeeven zyn teegen het voortplanten der Ziekte, door de doode aaſen der verſtorvene beeſten, maar in 't

by

II. Het Tweede Lid van U Hoog Edelens Voorſtel, hier in beſtaande, *welke de beſte Voorzorgen zyn, om, zoo de Ziekte in onze Nabuurſchap ontſtoken is, dezelve uit onze Stallen te keeren:* dat na myne gedachten zoo veel ſcherpheit van verſtant ter navorſching niet vereiſcht als het andere, om dat 'er niet gevraagd wordt na een zeeker of onfeilbaar middel; want dat geloof ik dat even zwaar zou zyn, en dat geen Menſch zal of kan uitdenken door zig zelven, en nog veel minder myns oordeels, als een zeeker of onfeilbaar genees-middel voor de Zieke beeſten; alhoewel de ondervindinge geleerd heeft, dat dit ook zeer bezwaarlyk en tot nog toe ondoenlyk geweeſt is.

Ik deeze gedagte ſtaa ik

1. Om dat ik denk, dat reeds door het voer van hooy en gras, ſulk een zeeker geſtel in de Runderbeeſten is, of veroorzaakt wordt, dat geen Menſch is ſtaat is om de Ziekte ten eenemaal uit de Stallen te weeren.

2. Om dat de Lucht te veel met de beſmettende deelen bezet is, en van tyd tot tyd miſſchien nog meer bezet wordt, welke door de allernauwkeurigſte

byzonder, die uitgegeven zyn tegen de verſpreiding der Ziekte, door het invoeren en vervoeren van Vee uit beſmette Oorden of Stallen; want de Menſchen zyn in 't felſte van dit Oordeel Gods, terſtont op een wreevelige wyze teegen de Beveelen van hare Wettige Overheit opgeſtaan, meer uit eigen belang en gierigheit, dan uit voorgewendde mildadigheit, en veele hebben, door dezelve ondeugende grondbeginſelen aangezet zynde, zig niet geſchaamd dikwyls beeſten uit beſmette Oorden, en zelfs beſmette Stallen te vervoeren na geſonde Oorden, een misdaad, die op 't allerrigoreuſte had behooren geſtraft te worden.

rigste voorzorge, weegens hare fynheit, onmogelyk geheel uit onze Stallen kunnen worden geweert.

Een zeker Middel derhalven, jaa een middel, dat van eenig gewicht, belang, of van veel nut zal zyn, is by my volstrekt onmogelyk.

Doch dewyl U Hoog Edelen echter vraagen na een middel, dat nog in deeze omstandigheit het best is, antwoord ik, dat my tot nog toe best voorgekomen is, dewyl de Ziekte ook ontwyfelbaar verspreid wordt door de aanademing der Zieke Beesten, en de besmettinge der ongesonde Stallen, om ons en de onze zoo veel mogelyk uit de besmette Stallen te houden, of ten minsten niet naaby den adem der Ziekte Beesten te koomen, en niet terstont uit een besmette Stal in een gesonde te gaan, en omtrent de verstorvene Beesten met alle mogelyke voorzorge te handelen.

Ook oordeel ik zeer goed te zyn, om de Lucht in onze Stallen door rook van teer te branden, of op andere wyzen te zuiveren, het welk misschien iets zou kunnen doen om de besmettende Luchtdeelen buiten te keeren, indien 't dikwils herhaald wierd.

Maar dewyl na myn gedachten de ergste Oorden thans zoo door en door besmet zyn met allerlei zoort van die deelen, die de Ziekte kunnen aansteeken, dat natuurlyker wyze deeze Plage nog lange moet duuren, zoo de Almachtige Opper-Bestierder, die volmaakt Meester is van het stoflyke, dezelve niet onmiddelyk doet ophouden, en die Deelen, waar door de Ziekte ontstoken en verspreid wordt, vernietigt of tot stilstand brengt; koomt het my in deezen toestand van zaaken nog allerbest voor, en is my reeds al zeedert veele Jaaren zoo voorgekomen, dat men in die Oorden, die Jaar uit Jaar in byna door de Ziekte worden

aan-

aangetast, alle jonge beesten van een half tot anderhalf Jaar, of zoo lang 'er geen kalveren in zyn, door In-enting of andere middelen de ziekte mededeele, om datze dan zoo veel niet waardig zyn, als 2, 3 à 4 Jaar oud zynde, en minder gevaar loopen om aan die quaalen, die onmiddelyke gevolgen der Ziekte zyn, en in 't byzonder aan het afgaan der kalveren te sterven.

Ik voor my vind hier in weinig zwaarigheit, en nog minder als in de In-enting der kinder-pokjes, waar voor ik echter ook zeer ben: en al hoe zeer veele Lieden en in 't byzonder de boeren uit onkunde, vooroordeelen en een verkeerd begrip van Godsdienstigheit hier zeer teegen zyn, toonen echter veele der laatstgenoemde, ten minsten in myne Provintie, in der daad door hunne handelwyze, in dezelve grondbeginzelen in eenen zeekeren zin ten deezen opzigte met my te staan; want daar door 't toeneemen der ziekte de ongebeterde jaarige kalf en melk-beesten altoos zeer in prys daalen, steigeren doorgaans de hoklingen of jonge beesten van dezelve soort in prys, of daalen ten minsten daarom nooit, het welk (alhoewel ze 't niet durven zeggen, veel min bekennen) geschied in die heimelyke hoop, by veele, dat de Ziekte 'er maar mag onder koomen, en alle durf ik zeggen willen hare jonge beesten nooit verkopen, zoo dra ze hooren, dat de Ziekte zig weer verheft, om geen andere reden, als om dat ze denken, dat 't daar veel beter en profytelyker onder is dan onder de jaarige, en te rechte; want blyven ze gezond, heeft de ondervindinge geleerd, dat men ze zomtyds een jaar of een half jaar, als men ze dan weer verkoopt, vergeefs geweid of gevoerd heeft; zoo dat veele dit ook zelf ziende, wel na myne denkbeelden ook zouden te werk gaan, dog laten het

uit een verkeerd begrip van de Ziekte en beginzel van door veroordeelen opgevatte Godsdienſtigheit, of uit menſchen vreeze; welke ook veel al de reedenen zyn, die tot nog toe na myne gedagten, voornamentlyk het heilzaam middel van de In-enting der kinder-pokken verhindert hebben.

Dus myne gedachten vry geuit hebbende, in die hope, dat zoo ze U Hoog Edelen niet ten vollen voldoen, of al andere voldoenender voorkomen, zy echter eenigermaaten uwe goedkeuring zullen wegdraagen, noeme my onder de zinſpreuk (onder welke ik myn naam en adres hier nevens zende) na betuiging van hoogachting

De Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte onder het Rundvee, miſſchien zoo oud als deezes Aardkloots formeering

HOOG EDELE HEEREN,

MYNE HEEREN

U WEL EDELENS

Gehoorzame Dienaar.

Den 1 *Februari* 1760.

TWEEDE

TWEEDE VERTOOG
GEZONDEN AAN DE
HOLLANDSE MAATSCHAPPY
DER
WEETENSCHAPPEN.
TER NADERE BEANTWOORDINGE
VAN DE VRAAG
AANGAANDE DE NATUURLYKE OORZAAKEN VAN DE LANGER DUURING DER
ZIEKTE ONDER HET RUND-VEE.
in den Jare 1759 voorgesteld, en in den Jare 1760 herhaald.

HOOG EDELE
HEEREN
MYNE HEEREN,
LEEDEN
VAN DE
HOLLANDSE MAATSCHAPPY
DER
WEETENSCHAPPEN.

K heb voorleeden Jaar onder de Zinſpreuk, *de natuurlyke oorzaaken der Ziekte miſſchien zoo oud als deezes Aardkloots formeering*, de eere gehad myne conſideratien over de Vraag, aangaande *de natuurlyke oorzaaken der langduriger Ziekte onder 't Rund-vee, nu als te vooren*, U Hoog Edelen te laten toekomen.

Gezien hebbende, dat U Hoog Edelen zulke voldoenende Redenen niet zyn voorgekoomen, dat de prys konde uitgedeelt worden, en de *Vraag* daarom nog eens hebbet gelieven te herhalen, met verzoek, dat de Schryvers zig een weinig nader moeſten bedenken, of 'er ook zommige Fabrieken waaren, die daar aanleiding toe konden geeven; neeme ik nu de vryheit dit kort antwoord U Hoog Edelen te zenden.

I. Ben ik ten opzigt van het eerſte Lid der

Vraag nog in dezelve gedachte, en door den Loop der Ziekte in dit en het voorledene Jaar 'er nog in bevestigd. Maar ik zal om geene herhalingen te maken, my nu alleen ophouden met 't geen U Hoog Edelen nog schynen te desidereeren, en als een aanhangsel by dit Lid hebbet gelieven te voegen.

Ik heb onder alle Fabrieken geen een kunnen uitdenken, welke hier onmiddelyk in aanmerking zou kunnen komen, als de *Lymziederyen*, niet om dat ik weete, dat 'er nu veel meer zyn als over 40 *à* 50 Jaaren; maar om dat die volgens myne reeds opgegeevene consideratien eenige betrekkinge 'er toe hebben; dewyl ik stelle, dat de eerste aanval der ziekte nu heeviger is geweest, en in de *Lymziederyen* de voeten van beesten, en nu ook van veel verstorvene beesten in een grote quantiteit gebruikt worden, het welk een vreeselyke stank veroorzaakende, ook derhalven zulke deelen door de Lucht zou kunnen verspreiden, welke de voersels (*vehicula*) of oorzaaken der besmettinge meede zyn; want ik ben altoos in die gedagte geweest, en staa 'er nog in, dat *deeze* verscheidenerlei zyn; maar de tyd en ook U Hoog Edelens oogmerk verbieden my om my hier verder over uit te laaten. Dog ik voeg 'er nog by tot opheldering van myn gedachte over het eerstgemelde stuk, dat door het meer vervoeren van de verstorvene beesten, en de geringere voorzorg daar teegen, ook 'er meer occasie toe gegeeven wordt, dat 'er nu meer van die doode aasen in de Lymziederyen gebragt wordt, dan te vooren; (1) en ik zie dagelyks, dat 'er veele voeten tot dat einde van de Boeren worden afgehaald.

Myne

(1) Hier door heb ik toen willen te kennen geeven, dat

Myne bedenking is voornamentlyk door U Hoog Edelens aanleiding op dit Fabriek gevallen, als mede om dat in myne Provintie maar een Lymziedery, zoo veel ik weet, is, die nog niet boven de 20 Jaaren 'er is geweest, en daar ik weet nooit eene te vooren, en dus zou dit Fabriek hier dan na de voorige ziekte zyn opgericht geweest.

II. Wat het twede Lid der Vrage in 1759 voorgestelt betreft. Ik staa ook hier in nog by myne voorige gedachte, namentlyk, dat dewyl de zaamenloop van de oorzaaken der ziekte myns bedunkens zoo verscheidenerlei is, 'er geen Sterveling in staat is om die uit zyn Stal te weeren, en de voorzorgen hier tegen van een gering effect zullen zyn. Dog ik zegge nogmaals, dat ik het dikwils rooken van teer en pik of iets diergelyks nog wel van eenig nut oordeele, om dat de uitzetting der lucht, en het zyn dier rook-deelen in staat is, om misschien voor een tyd de besmettende deelen buiten te keeren.

Wat het *voedsel* belangt; volgens myne gronden voorleeden Jaar gelegd, zou 't nodig zyn altoos hooy of stroo te voeden; dat gewassen was op land, daar nooit geen mest van zieke beesten

op

dat 't zy men hier aan Lym-Ziederyen, het zy aan andere Fabrieken moeste denken, waar in het een of ander van verstorve beesten behandelt of verwerkt wordt, men dog altyd tot myne stelling als de Eerste en natuurlyke Oorzaak moet opklimmen; want is de Sterfte doe zoo algemeen en heevig niet geweest nog in den beginne, nog in het vervolg, dat hier uit weer volgt, als nu, is 'er nu ook buiten twyffel een veel grooter quantiteit van vlees, smeer, huiden, en voeten vervoerd en verwerkt: en dan is al weer de Eerste oorzaak te zoeken in de heeviger aanval.

op gekomen was, maar wie is ook hier toe thans, ten minſten by ons, in ſtaat?

Dog ſtel om dezelve reden, als mede om andere beſt te zyn in dien tyd, dat de ziekte in onze nabuurſchap of Stal ontſtooken is, wat veel ſtroo te voeren; dat ook dus eenigzins tot eene verlichting zou kunnen dienen: nog oordeel ik, wanneer de ziekte in een Stal begint, nuttig te zyn de geſonde en ongebeeterde beeſten wat ader te laten, en daar na in 4 dagen twee purgatien in te geeven.

Dus meen ik wederom eenigzins voldaan te hebben aan U Hoog Edelens oogmerk in 't herhaalen der Vrage, en noeme my met alle achting, onder de Zinſpreuk

Propria Experientia & Meditatione

HOOG EDELE HEEREN

MYNE HEEREN

U HOOG EDELENS

Gehoorzame Dienaar

Den 21 *Februari* 1761.

VER-

VERHANDELING
OVER DE
NATUURLYKE OORZAAKEN
DER
ZIEKTE
ONDER HET
RUND-VEE,
En derzelver langere duuring nu, als in voorige tyd:

WAAR IN

Gegronde Redenen onder anderen gegeeven worden van

VREESE,

Dat deeze Ziekte onder het RUND-VEE eene Land-Plage zal blyven

En daarom de In-entinge deezer Ziekte, als het beste Hulp-middel tot voorkominge van de quaade gevolgen deszelfs, wordt aangepreesen.

NAUWKEURIGER
BEDENKINGEN
OVER DE
ZAAKEN
In de voorgaande VERTOOGEN *verhandeld.*

IN het Eerste Vertoog en in de Zinspreuk onder het zelve te kennen hebbende gegeeven, dat ik byzondere gedagten had over de Natuurlyke oorzaaken der thans grasseerende, en reeds byna 20 Jaaren gegrasseerd hebbende Ziekte onder het Rund vee, en over deszelfs verspreiding en herhaalde Ontsteekingen; als mede dat ik voor de In-enting deezer Ziekte in bequame omstandigheden en voorwerpen zeer was, heb ik om 't een en 't andere wat op te helderen, en voor Eenvoudigen deeze Dingen wat verstaanbaarder te maaken, geoordeeld nog eene Verhandeling 'er over te moeten Schryven, te meer om dat ik my door de teegenwoordige tyds Omstandigheden, waar door wy in een gevaarlyke Crisis zyn met betrekking tot het Rund-vee, 'er toe gedrongen vond, om het Stuk der In-enting mynen Landgenoten aangenaam te maaken; welke zelve tyds Omstandigheit my verbiedt, om over den aart en natuur zoo wel als over de Historie deezer Ziekte thans te handelen, om dat het Werkje dan te groot zou worden, en te lang onder handen zyn, eer het in 't Licht quam, zynde het reeds wat te laat na myn bestek geworden.

Deeze

Deeze Verhandeling zal dan voornamentlyk behelzen

I. Een onderzoek na de wyſe, op welke de Ziekte onder het Rund-Vee zig verſpreidt en voortplant; waar in ik in 't byzonder gelegentheit zal hebben om na te ſpeuren, of 'er ook nog andere Redenen ter opheldering van het Vraagſtuk, door de Hollandſe Maatſchappy voorgeſteld, kunnen worden gegeeven.

II. Eene Verhandeling over de In-entinge deezer Ziekte, waar in de wyze, voordeeligheit en noodzakelykheit deszelfs wordt aangetoond; waar achter ik eenige antwoorden zal laten volgen, op de Bedenkingen of Vragen, door die drie Lofweerdige Onderneemers van deeze Grote Zaak aan het publyk voorgeſteld in een Geſchrift, getituleerd, *Eerſte proefneeming over de Uitwerking van de In-enting der Beſmettelyke Ziekte in het Rund-Vee*, uitgegeeven in den Jaare 1755.

Het Eerste HOOFDSTUK.

Waar in gehandelt wordt over de wyſe, op welke de Beſmettelyke Ziekte onder het Rund-vee zig verſpreidt, en over de Natuurlyke Oorzaaken deezer Ziekte zoo wel in den Beginne, als in de geduurige herhaalde Ontſteekingen.

§. Ik heb in het Eerſte Vertoog meermaal te kennen gegeeven, dat ik in die gedagten ben, dat de Ziekte onder het Rund-Vee door natuurlyke oorzaaken ontſtoken en verſpreidt wordt; alhoewel ik gaarn wil bekennen, dat dezelve ten opzigt van haar aart en natuur my tot nog toe onbekend zyn.

zyn. Maar zal ik nu dan de manier van de Voortplanting deezer Ziekte beſchouwen, zal het noodig zyn aan te toonen, dat 'er natuurlyke Oorzaaken der Ziekte en deszelfs verſpreiding zyn; te meer om dat ik weete, dat 'er veele Menſchen zyn, die geheel niet van Natuurlyke Oorzaaken in dit Stuk willen hooren, welker gedagten niet alle dezelve bron-aders hebben, want zommige doolen hier uit eenvoudigheit en onoplettendheit, andere uit eene verkeerde bevatting van Gods Voorzienigheit, of uit neuswysheit. Om dan deezer zwarigheden uit den weg te ruimen, en dezelve van hare vooroordeelen te verloſſen, zoo ze geen al te diepe wortelen geſchooten hebben; zoo wel als my en andere, die hier van de Natuurlyke Oorzaaken ſpreeken, te zuiveren van een blaam, waar mee dikwils zommige Menſchen uit vooroordeelen, bygeloof en onkunde (waar onder zomtyds ook quaadaardigheit loopt) zulke bekladden, die dusdaanig een Plage aan Natuurlyke Oorzaaken toeſchryven, even eens als of de Opper-Beſtierder van alles 'er op deeze wyze buiten geſloten wordt, heb ik beſloten wat breedvoerig dit Stuk te behandelen.

§. 2. Alhoewel de meeſte Verſtandige Menſchen doorgaans met my hier in een gevoelen zyn, voornamentlyk Natuur en Geneeskundige, en veele andere, die in den beginne juiſt zoo niet over dit Stuk dagten, door de Tyd en ondervinding 'er meer in verlicht zyn geworden, zyn 'er nog maar al te veel Menſchen met dat denkbeeld bezet, dat de Ziekte onder het Rund-Vee een onmiddelyk Oordeel Gods is, dat door Zyne Almacht op eene onmiddelyke wyſe niet alleen ons in 't eerſt is overgekoomen, maar nu ook nog op die zelve wyſe dikwils op nieuws ontſtoken en voortgeplant wordt, zoo dat alle Menſchen, die Rund-vee

hebben, daar door onmiddelyk van Godt bezogt en geslagen worden; eeven gelyk als de Eerstgeboorene in Ægypten in eenen nacht, door Gods byzondere Bestiering, van den Verderf-Engel geslagen wierden, met voorbygang van alle de Eerstgeboorene der Israëliten; jaa veele deezer Menschen gaan zoo ver, dat ze die geene, die anders over dit Stuk denken, niet alleen reekenen te doolen, maar voor Naturalisten en Vry-Geesten houden, en die Gods Voorzienigheit lochenen. Die uit dezelve bronaders den spot dryven met alle voorzorg teegen de Verspreiding dezer Ziekte; en in den beginne de allerbillykste Beveelen hunner Wettige en meer Verlichte Overheeden, daar teegen uitgegeeven, beschimpt en met de voeten getreeden hebben, en misschien zelve door hunne handelwyze al te jammerlyk Natuurlyke Oorzaaken van de meerdere Verspreiding deezer Ziekte geweest zyn, of om duidelyker te spreeken, die door hunne handelwyze gelegentheit hebben gegeeven, dat de Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte verspreid en vermeerderd zyn.

Die eindelyk om die zelve redenen alle middelen ter geneesing deezer Ziekte hebben afgekeurd, en nog dagelyks afkeuren, met voor te wenden, dat de ondervinding genoegzaam de onmogelykheit der Geneesing leert, waar uit ze dan wederom op hun wyse, door een zeer verkeerd grondbeginsel van redeneeren besluiten, dat 'er geene natuurlyke Oorzaaken in deeze Ziekte plaatse hebben, maar dat dezelve alleen een gewrogte is van Gods onmiddelyke, bovennatuurlyke, of zonder eenige middelen werkende slaande Hand.

Denk niet Leezer, dat ik hier in te ver gaa, ik heb meermaal met zulke Menschen geredeneerd, en heb daarom ook somtyds wel in twyffel gestaan

om

om 'er eens over te Schryven, maar heb 't altyd gelaaten, om dat de ſtroom my dog te ſterk ſcheen, om 'er teegen op te koomen, en dus geen kans zag om 'er nut mee te doen, maar in teegendeel my de laſter en haat van zommige onkundige en driftige Lieden voorſpelde. Dog om dat ik van tyd tot tyd merkte, dat de meeſte Verſtandige Menſchen hier in met my dezelve gedagten hebben, en andere 'er wat redelyker en gematigder over beginnen te denken, heb ik 't noodig geoordeeld om de overige, zoo niet tot rechte, ten minſten tot gematigder denkbeelden, trachten te brengen, en zoo dit niet na myn wenſch gelukt, dan zal ik my trooſten (gelyk ik 'er my nu door aangeport vinde) met het zeggen van een der Ouden *Hippomachus* genaamd, en met eene hiſtoriſche uitbreiding van het geval, by het welk dat zeggen te pas quam, door het puik der hedendaagſe Frieſche Dichteren, den onlangs overleedenen Heer *E. W. Higt*, wel 'eer mynen Vrind, door welks Uitbreiding Hy, (my willende vereeren met een Gedicht achter een Academiſch Twiſt-Schrift, van my verdedigd) My toen ter tyd onder anderen al heeft aangeſpoord, om met aflegging van vooroordeelen de Waarheit te onderzoeken, welke woorden ik zoo fraai vinde, dat ik om ze als uit de vergeetelheit (waar in zulk ſoort van Gedichten doorgaans geraken) weder op te delven, den Leezer hier aanbiede

Dus zal een grooten Geeſt nooit loon of lof ontbreeken,
Die ſchoon by Jozefs niet, by Platoos wordt geleeken.

Zoo'n (1) *grote Geest behaagt aan groote Geesten, niet*
Aan 't slegt gepeupel, 't geen niet klaar uit de oogen ziet
En naar 't bezwalkt Verstand de dingen zoekt te maalen.
Dit wist (zoo 't waar is, 't geen de Ouden ons verhaalen)
Hippomachus, die, als een zeeker Worstelaar
Verworf het handgeklap en juichen van de schaar,
Dus sprak, terwyl hy hem zyn roede deê gevoelen,
Gy mist de konstgreep nog, tragt hier op steeds te doelen,
Indien gy immers denkt het perk weer in te treen,
Behaag Verstandigen maar nimmermeer 't Gemeen.

Ik denk dat de fraaiheit van Dichtkunde, en de verheeventheit van gedagten in dit Gedicht doorblinkende, my in 't doen van deeze Uitstap by Verstandige zal verschoonen.

§. 4. Dog om ter Zaake weeder te keeren. Die geene, die van geene Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte onder het Rund-vee willen hooren, maaken deeze of diergelyke tegenwerpinge, dat dewyl deeze Ziekte onder het Rund-vee een Bezoeking is

(1) Deeze Uitdrukking ziet eigentlyk op den Hoog Eerw. en Zeer Geleerden Heer *Venema* Prof. in de Theologie te Franeker, welkers derde Dissertatie over de Gezigten van Daniel ik toen onder Zyn Hoog Eerw: Præsidium verdeedigde.

is van den Allerhoogſten, en een onmiddelyk Oordeel Gods, met het welk Hy de Inwoonders der Aarde ſlaat, om haar te ſtraffen om haare ſonden en ongeregtigheden, dat 'er derhalven geene Natuurlyke Oorzaaken of Middelen ter ontſteeking, voortplanting of verſpreiding derzelve kunnen zyn, of plaatſe hebben. Maar als deeze Lieden te doen hadden met weezentlyke Naturaliſten of Vry-Geeſten, hoe zouden ze dan hunne Stelling bewyzen? Zy hebben immers geene openbaringe, waar in God dit van deeze Ziekte onder het Rund vee in 't byzonder heeft verklaart: Ik weet derhalven geen ander of beeter bewys voor haar teegen dit ſlag van Menſchen, als dat God de Weereld geſchapen hebbende, dit Werk zyner handen behoudens zyne Deugden van Wysheit en Goedheit niet kan laten vaaren, maar door zyne Voorzienigheit de Weereld en Weereldſche zaaken beſtierende, ook buiten twyffel door zyne Voorzienigheit deeze Ziekte onder het Rund-vee heeft gezonden op Aarden, en dewyl die zoo nadeelig en ſchadelyk is voor het Menſchdom, en het onnoſele en redeloose Vee 'er niet in geſtraft kan worden, God dit derhalven gedaan heeft om de Menſchen 'er door te ſtraffen: dog dit is 't juiſt daar ik heen wilde; want uit dit bewys blykt klaar, dat men geen meer Redenen heeft om deeze Ziekte als een onmiddelyk gewrochte van Gods Beſtieringe, of Voorzienigheit aan te merken als alle andere Ziekten, Rampen en buitengewoone Onheilen, die het Menſchelyk Geſlagt overkoomen. Niemant verdenke my, dat ik hier door aan de Lochenaars van Gods Voorzienigheit te veel toegeeve; neen het tegendeel blykt reeds gedeeltelyk uit myn eerſte Vertoog: maar ik wil hier door alleen maar zeggen, dat ik geen beeter bewys in dit Stuk teegen dezelve weet, om dat

zy de Heilige Schrift lochenen, dan het eevengemelde, alhoewel 'er een meenigte van andere Bewyzen is voor deeze grote Waarheit, waar door een Christen met zeer veel grond, in alle de wederwaardigheden deezes tydelyken Leevens, zig allerbest kan vertroosten, dat 'er Een is, die de Weereld regeert, en de Weereldsche zaaken bestiert, door voor ons onnavolgbare weegen en middelen, tot het voltoijen van zyne wyze Eindens en oogmerken.

Ik twyffel dan niet of elk zal moeten toestemmen, dat de voornaame Reeden, waar door men op goede gronden kan bewyzen, dat deeze Ziekte een onmiddelyk Oordeel van God is, deeze is, dat Gods Voorzienigheit over alle dingen gaat, en in 't byzonder alle grote Gebeurtenissen op aarden, onmiddelyk aan deeze Voorzienigheit moeten worden toegeschreeven: Dog laaten wy eens zien, of het gevolg daar uit getrokken wel op goede gronden steunt, en by Lieden, die wel denken en redeneeren, door den beugel kan, namentlyk dat 'er daarom geene Natuurlyke Oorzaaken in deeze Ziekte van het Rund vee kunnen plaatse hebben; ik geloof van neen, en ik denk zelf, dat als die geene, die deeze teegenwerping doen, of dus redeneeren, maar een ogenblik willen stil staan, en onpartydig letten op den staat van het Menschelyk Geslacht, en van de Gebeurtenissen deezer Weereld, de zwakheit 'er van zullen zien: want indien dit doorgaat, moeten op die zelve wyse in alle buitengewoone ziekten, ongemakken en rampen, die het Menschdom overkoomen, alle Natuurlyke Oorzaaken en middelen uitgeslooten worden, en dan zal die zeekere en bondige stelreegel, van alle wyze Godgeleerden aangenoomen, *dat het Opper-*

Weezen

Weezen door middelen werkt, verworpen moeten worden.

Dog de ondervindinge leert dit zoo duidelyk en zeeker, dat 't byna de moeite niet waard is om dit nader te betoogen; maar om dat ik hier te doen heb met Menschen, die bykans niet voor de bondigste redeneeringen willen staan, en zeer klaar moeten overtuigd worden, zal ik eenige voorbeelden van gevallen bybrengen, in dewelke zy genoodzaakt zullen zyn Natuurlyke oorzaken te erkennen, welke ze egter als buitengewone bezoekingen Gods aanmerken; Zyn nu daar in Natuurlyke Oorzaken, kunnense hier ook plaatse in hebben, alhoewel deeze Ziekte een Gewrochte van Gods Voorzienigheit zy.

§. 5. Om nu niet by dagelykse Ziekten stil te staan, vraag ik

I. Of heete Koortsen en Volkziekten, waar door dikwils veele Menschen uit dit Leeven weggerukt worden, op deeze en geene byzondere jaargetyden dikwils regeerende, niet aan deeze of geene Natuurlyke Oorzaaken moeten worden toegeschreeven, en of de ondervindinge ons niet leert dat die allermeest bespeurd worden in zulke herfst-tyden, die volgen op heete zoomers? Hier om dan zyn de meeste Menschen hier in byna eens, dat zulke herfst-ziekten veroorzaakt worden door Natuurlyke Oorzaaken, welke van de hittens in den Zoomer ontstoken zyn, alhoewel men verschilt over de wyse hoe.

II. Vraag ik of Land-Ziekten, die doorgaans in het eene Land meer heerschen dan in het ander, niet aan het byzonder Lucht gestel, en uitwaazemingen van het Aardryk, aan zulken Landstreek eigen, moeten worden toegeschreeven? By voorbeeld, niemant zal ontkennen, dat de zoo genaamde

naamde Zeeuwsche Koortzen zeer quaadaardig zyn, en de ondervindinge leert maar al te veel, dat 'er veele Menschen Jaar uit Jaar in door aangetast worden, en 'er ook zomtyds van sterven. Verstandige niet alleen maar ook eenvoudige, schryven deeze Koortzen toe aan de uitwazemingen en dampen, die uit de waateren, die Zeeland doorsnyden, opstygen, en op zommige plaatzen, voornamentlyk in Staats Vlaanderen, en omtrent Aardenburg, aan zodaanige Uitvloeisels, die uit het verrotten van 't Vlas, dat daar omstreeks in groote meenigte gebouwd wordt, voortkomen, de lucht met haare deelen vervullen, en dus als besmetten.

III. Vraag ik, of die verschrikkelyke Pest-ziekten onder de Menschen, die met nog veel meer Reeden, als zoo veele geessels en strenge tuchtroeden van het Menschelyk Geslacht worden aangemerkt, en oneindig meer onheilen en elenden hebben veroorzaakt op aarden, dan deeze Ziekte in het Rund vee, niet aan Natuurlyke Oorzaaken moeten worden toegeschreeven, zoo wel in hare ontsteeking als verspreiding.

Dit zullen alle Menschen, die een weinig gezond verstand hebben met jaa beantwoorden, en de allerdomste Dryvers van het tegendeel, zullen het doorgaans zoo wel met haar practyk toestemmen, als ik en andere: want weinige zullen zoo stout zyn, om zig met voordacht en buiten noodzaak in het midden van Menschen te begeeven, die met de Pest of andere besmettelyke ziekten bezogt zyn; en zoo ze 't doen, zullen Verstandige haar met recht berispen, en zeggen, datze zig moedwillig in het gevaar begeeven, en dus; na de stelling der beste Godgeleerden, in een zekeren zin en trap zondigen teegen het Sesde Gebod. Daar en boven zullen ver weg de meeste Menschen in deeze en

alle

alle andere Ziekten, zig tot bequaame Genees-heeren wenden, om, zoo het mogelyk is, genee-ſing te erlangen.

Moeten derhalven alle die groote en voornaame verwoeſtingen van het Menſchdom, zoo wel in haar begin als voortgang, worden toegeſchreeven aan Natuurlyke Oorzaaken, welke de Grote Op-per-Heer van Alles in Zyne Hand heeft, en Hy als zoo veele werktuigen gebruikt, om zyne Opper-macht en Onafhankelykheit te toonen; en zyn dus zelf alle oplettende genoodzaakt het zelve 'er aan toe te ſchryven; waarom mag men dan ook niet op die zelve onbetwiſtbaare gronden, deeze Ziekte onder het Rund vee aan Natuurlyke Oorzaaken toeſchryven, alhoewel zy ons onbekend zyn; dus leidt dit beſluit my als van zelf tot eene

§ 6. Andere teegenwerping, dien ik juiſt zoo veel niet heb hooren doen in zyn volle omſlag, maar echter in deeze Redeneering van veele Menſchen, dien ik dikwils heb gehoord, is opgeſlooten, dat de allerſchranderſte tot nog toe geene oploſſing heeft kunnen geeven, van den rechten aart deezer Ziekte onder het Rund vee, en van deszelfs won-derbare en ongelyke verſpreiding, eeven weinig, als zy 'er gepaſte middelen ter geneeſing voor heb-ben kunnen uitvinden, en dat men derhalven ge-heel niet aan Natuurlyke Oorzaaken moet denken; dat is met korter woorden, *om dat de Natuurlyke Oorzaaken deezer Ziekte tot nog toe voor den Menſch onbekend zyn, dat ze 'er geheel niet zyn.* Dog wie, die ooit een weinig gedacht heeft, moet niet de uiterſte ongerymdheit en belachgelykheit van deeze Redeneering, en van dusdanig een ſluitree-den zien? Ik zal dan niet zoo zeer voor Verſtandi-ge, maar voor zulke onbedachtzame Redeneerders dit Stuk nader ophelderen, en de zwakheit deezer

teegenwerpinge in 't licht ſtellen. By aldien dit Beſluit doorgaat, of wettig is, dan zyn wy ſchielyk genoodzaakt om aan de aller ontwyffelbaarſte Waarheden, jaa aan ons eigen Beſtaan te twyffelen; want dewyl onze kennis zoo bepaald en gering is, hebben de aller ſchranderſte Wysgeeren zig doorgaans moeten vergenoegen met de dingen te zien, zoo als ze haar voorkoomen, zonder dat zy daar van redenen hebben kunnen geeven, of 'er de Natuurlyke Oorzaaken van ontdekken.

Over zeer veele Natuurlyke Zaaken is tuſſchen de Natuur en Starrekundige groot verſchil, 't welk tot een klaar bewys verſtrekt, dat de Natuurlyke Oorzaaken van veele Dingen niet recht bekend zyn: het welk ik om der Eenvoudigen wille met eenige voorbeelden nodig oordeele aan te toonen; dog hier weet ik haaſt niet, waar te beginnen, terwyl de ganſche Natuur vol zulke zaaken is, welker innerlyke aart ons onbekend is, en vol zulke voortbrengſels, waar van de eerſte en Natuurlyke Oorzaaken voor ons nog verborgen zyn, alhoewel de latere Natuurkundige nog al veele ontdekt hebben, die by de Ouden diepe geheimen waaren.

§. 7. In deeze latere daagen hebben de Natuurkundige verſcheidene Eigenſchappen der Lucht ontdekt, die te vooren geheel onbekend waaren, namentlyk de zwaarte en daar door veroorzaakte ſterke drukking, zoo wel als deszelfs veerkracht: deeze Eigenſchappen der Lucht worden wy door veele proef-neemingen gewaar, en wy zouden zonder dezelve niet op deeze Aarde kunnen woonen; het gevolg, dat wy daar uit trekken is wettig, te weeten dat de Lucht uit fyne deelen beſtaat, die, alhoewel ze zeer licht zyn en ons gezicht ontſnappen, en ook zoo moeſten zyn, dewyl wy, indien ze grover waren niet zouden kunnen leeven, echter

ter eenig gewicht hebben, en in eene grote meenigte by elkander gepakt zynde, schriklyke werkingen kunnen veroorzaaken.

De wind, die zig in de Lucht openbaart door deszelfs geluidt, dien wy dagelyks hooren, en welkers wonderbare kracht wy geduurig bemerken, kan aan eenvoudigen op 't allerklaarst aantoonen, dat de Lucht met zulke deelen vervult is: Dog al hoe zeeker en tastbaar dit is, alzoo onzeeker en verborgen is het tot nog toe de eigentlyke oorspronk, of de eerste natuurlyke oorzaak van de Wind; want de allerbeste Natuurkundige ontmoeten in dit stuk grote zwaarigheden: Ik voor my wil ten minsten gaarne bekennen, na nu en dan 'er nog al wat over geleezen en gedacht te hebben, dat ik onder die geene ben, tot welke de Zaligmaker zeide *Job.* III: 8. *de wind blaast waar heen hy wil, en gy hoort zyn geluid, maar gy weet niet van waar hy koomt, en waar hy heen gaat.* Niemand echter zal durven ontkennen, dat de wind door natuurlyke oorzaaken en middelen zig verspreidt, en hare kracht door die fyne Lucht-deelen oeffent. Wie heeft tot nog toe op zekere gronden, de Natuurlyke Oorzaaken van koude en warmte, en van dat ons allen zoo aangename Licht, ontvouwd? Ik weet wel eenvoudige, en dusdanige zyn de meeste Menschen in dit stuk, zullen zeggen, wel koude is koude en warmte is warmte, maar zy weeten 'er niets meer van, echter zullen ze moeten bekennen, dat hier Natuurlyke Oorzaaken plaats hebben: Oplettender en voornamentlyk de Natuurkundige zullen zeggen, deeze dingen alle worden door zekere fyne deelen, die in de Lucht verspreid zyn, en zulk een aandoeninge op onze lichaamen maaken, veroorzaakt: Maar indien ik verder vraag, van welken aart zyn zy? hoe koomen by voorbeeld

 die

die deelen, die ons de koude aanbrengen, dikwils meer uit 't Zuiden dan uit 't Noorden, hoe is 't dat zomtyds (gelyk nog in 1763) in veel Noordlyker en kouder Landen als de onze, de graad van koude lang zoo groot niet is geweest als hier? hoe is 't dat in America op dezelve graad van Noorder breette, dezelve graad van koude in dezelve Zonnestand niet is als in Europa? zullen de grootste Natuurkundige ons of geheel geene, of ten minsten zeer twyffelagtige Natuurlyke Oorzaaken, en die op zyn best maar giffingen zyn, op geven. De schranderste Wysgeeren en Starrekundige giffen insgelyks nog maar na de Natuurlyke Oorzaaken van het Licht en de warmte, en alhoewel niemant durf ontkennen, dat het laatste ons voornamentlyk door de Zon aangebragt wordt, is men egter nog lang niet eens over de wyse en manier van de verspreiding des Lichts, en wie, die den grooten afstand van ons van de Zon, en onzen oneindigen afstand van de Vaste Sterren gade slaat, moet niet als in verwondering en in verbaasing wegzinken, wanneer hy voor zyn oogen gewaar wordt, dat derzelver Licht in eenige weinige ogenblikken tot zyn Gezicht koomt, dan is 't dat men met deze byvoeginge met Elihu *Job* XXXVII: 23. mag zeggen, *den Almachtigen*, nog zyne werken *kunnen wy niet uitvinden:* welk besluit Elihu hier maakt, na dat hy in 't vorige deel deezes Capittels van de ondoorgrondelykheit veeler Natuurlyke dingen gesproken had, en in 't byzonder over het *Licht* geredeneerd had, en over de warmte, zie vs. 15, 16, 17, en vs. 21, 22, over welk laatst vers ik al over lange eene byzondere gedachte heb gehad, welken ik by deeze geleegentheit den Geleerden en in 't byzonder den Liefhebberen der Natuurkunde niet kan onthouden, en dien ik niet weete

by

by iemant ooit geleezen te hebben; welke deeze is dat Elihu hier spreekt van het *Noorder Licht* in 't byzonder, wanneer hy vs. 22 zegt, *als het goud van het Noorden koomt*, want behalven dat een Eenvoudige uit den Zamenhang klaar kan zien, dat Onze Overzetters hier zeer qualyk het woord *goud* te pas gebragt hebben, merk ik aan, met Mercerus op deeze Plaats, dat het woord hier veel beeter vertaald wordt door een allerzuiverst Licht, en dat het al zoo eigentlyk *licht* beteekent als *goud*, blykt daar uit, dat zommige Taalkundige van gedachte zyn, dat het Hebreeuwse woord זָהָב hier door *goud* vertaald en ook *goud* beteekenende, afstamt van het wortel-woord צָהַב, *hy is blinkende*, zoo dat men alzoo eigentlyk zou kunnen zeggen, dat het *goud* by *overdracht* met dit woord benoemd is, om dat het blinkt, als het *Licht* daar door beteekend wordt, om dat 't blinkende is als *goud.* Ik zal my nu niet ophouden met de gedagte van Mercerus en andere, die hier ook door het goud het *Licht* verstaan, te wederleggen; maar zeg alleen, dat de Griekse Overzetting der *LXX* myne gedachten zeer schynt te begunstigen, die heeft Ἀπὸ Βοῤῥᾶ νέφη χρυσαυγοῦντα; dat ik niet beeter weet te vertalen, als, *van het Noorden de Wolken die blinken gelyk het goud.* Ik heb dit onder anderen hier voorgesteld 1. Om onkundigen by deeze geleegentheit te toonen, dat het Noorder-Licht niet zoo nieuw is als men zig doorgaans verbeeld, en dat het zelve al, zoo niet ten tyde van Job, gelyk my uit deeze plaats zeer waarschynlyk voorkoomt, ten minsten zedert den Jaare 922 bekend is geweest, blykt uit het Schryven *van het Gezelschap der Liefhebbers der Natuurkunde van Leiden Derde Deel pag.* 440, dog het is jammer, dat daar geen bewys

wys wordt by aangehaalt; maar de Schryvers haalen nog ook andere tyden aan, in welke het zelve geobſerveerd is; zoo dat 'er dan eeven weinig onmogelykheit en onwaarſchynlykheit in is, dat het ten tyde van Job ook bekend is geweeſt, alhoewel 't miſſchien daarnaa eenen geruimen Tyd onbekend is geweeſt. 2. Om daar uit insgelyks te toonen de onzekerheit der Natuurlyke Oorzaaken van veele zigtbare dingen; want Niemant heeft tot nog toe met eenigen grond, de waare Natuurlyke Oorzaaken van het Noorder-Licht durven bepaalen, alhoewel 'er verſcheidene giſſingen over zyn, daar ik my nu niet kan inlaaten.

Uit het voorgemelde is 't dan over zeeker, dat de Lucht vervult is met zeer fyne deelen, die zeer verſchillende van natuur zyn, en veelerleije uitwerkſelen tot ons nadeel, maar veel meer tot ons voordeel hebben, maar dat niemant tot nog toe in ſtaat geweeſt is om deszelfs natuur of gedaante te bepalen, en de wyze van derzelver verſpreiding te verklaaren, dog dat niemant daarom dezelve heeft durven ontkennen, en dus ſchryft elk veele grote veranderingen toe aan zaken, die hy niet ziet welker uitwerking hy echter merkt, en waar door hy genoodzaakt wordt te erkennen, dat de Natuurlyke Oorzaaken van veele dingen 'er zekerlyk zyn, zonder dat men weet, welke die zyn: Eeven gelyk is 't buiten twyffel met deze Ziekte onder het Rundvee gelegen; alle Uitwerkingen en omſtandigheden moeten ons overtuigen, dat de Natuurlyke Oorzaaken derzelve in de Lucht zyn, en door Menſchen verſpreid worden; maar geen Menſch is in ſtaat, om te zeggen, welke of hoedanige die zyn, even weinig als die van de Lucht; maar zou 't derhalven niet een dwaasheit zyn, om daarom te zeggen, dat zy 'er geheel niet zyn.

§. 8.

§. 8. Alhoewel het voor Verſtandigen over genoeg is, zal ik echter tot overtuiging van Eenvoudigen nog een voorbeeld 2 *a* 3 bybrengen.

Het voortreflyk werktuig des Barometers, of gelyk 't gemeen 't noemt, van het Weer-glas, het welke voor ruim 100 Jaren eerſt is uitgevonden, heeft nu al lang Menſchen, die anders onkundig zyn in de kennis der Natuur, in dat begrip gebragt, dat regen en wind, donder en onweders van natuurlyke oorzaaken en wel van het Lucht-geſtel afhangen, terwyl die Barometers, zoo zy meenen, deze dingen vry nauwkeurig voorſpellen: maar vraag ik nu, welke zyn die Natuurlyke Oorzaaken, zullen eenvoudige terſtont moeten zwygen, en Wyſe zullen veel al by de gis antwoorden: want eene nauwkeurige waarneeminge van het weeder, en vergelyking van het zelve met de hoogte of laagte van de quik in de Barometers, heeft geleerd, dat men in dit ons onbeſtendig climaat, lang zulke zekere giſſingen uit het daalen en ryſen van de quik niet kan maken ten opzigte van het weeder, als veele gemeene Menſchen, en onachtzame of traage waarnemers, zig verbeelden, en dit heeft my al lange overtuigd, dat 'er dikwils voor ons onbekende Natuurlyke Oorzaaken zamenloopen, die ons mooi weer doen hebben, wanneer ons Atmoſphæra niet ſterk drukt, of het quik in de Weerglazen laag ſtaat, en zoo ook in tegendeel, alhoewel het meeſttyds anders is, en men nog al dikwils vry waarſchynlyke giſſingen over het weer 'er uit kan maken: Zoo dat ik ten deezen opzigte met de woorden van den Deenzen Profeſſor Horrebow durf beſluiten (2) *Sed Barometri viciſſitudines nondum ſatis*

(2) Tom. I. Op. Mathemat. Phyſicorum *pag.* 225 edit. Hafniæ 1740.

satis accurate observatas esse existimo, het welk ik voor myn Nederduitse Leezers dus vertaale; *maar ik oordeele, dat de veranderingen of ongestadigheden van den Barometer nog niet nauwkeurig genoeg waargenoomen zyn.* Dit besluit zeg ik moet ik maaken, alhoewel ik reeds 20 Jaaren zeer nauwkeurig deeze veranderingen heb nagegaan, en ontrent 14 Jaaren 'er nette aantekeningen van, zoo wel als van het weeder, gehouden. Dog ik schryve dit geensins om daar door te kennen te geeven, dat de Natuurlyke Oorzaaken deezer veranderingen of van andere Dingen onnaspoorlyk zyn, en om iemand daar door den moed te beneemen, maar in tegendeel met een oogmerk, om elk Liefhebber der Natuurkunde 'er door aan te spooren tot meerder yver en oplettendheit, in het naspeuren van dezelve, als mede van alle de wonderbare werken des Scheppers; zoo wel als om onkundige aan te toonen, dat alhoewel de Natuurlyke Oorzaaken van veele dingen ons onbekend zyn, zy 'er echter zyn.

Alhoewel wy alle het uitwendige van de Wetten der voortteelinge dagelyks gewaar worden, moeten echter de allerschranderste nog voor de inwendige, weezentlyke en eerste Natuurlyke Oorzaaken, of beginzelen van de formeering van ons lichaam stilstaan: want daar de Heer Leuwenhoek en zyne Navolgers (voor welk gevoelen ik ook altyd geweest ben) door het ontdekken der diertjes in het mannelyk zaad, in deeze en in 't laatste der voorgaande eeuw, dit grote geheim der Natuur klaar genoeg meenden ontzwagteld te hebben, heeft in deeze latere dagen eene nadere waarneeming, van den Heer Buffon, in zyn *Hist. Nat. Tom. II. C. 9.* vermeld, dit gevoelen geheel weer gescheenen te ondermynen, zoo niet om ver te stooten, zoo dat de grote Wysgeer Maupertuis,

naa

naa een Verhandeling (3) over dit Stuk, met deeze aanmerkelyke woorden vraagt, *waar zyn wy nu? ſtort dit alles het geheim der voortteeling niet in dikker duiſterniſſen, dan die, waar uit men het wilde trekken?* En ik vind de woorden van den Auteur van die Letter-oeffeningen (want ik meene dat deeze van denzelven en niet van den Heer Maupertuis zyn, om datze tuſſchen twee haakjes ſtaan) zoo aanmerkelyk en voortreffelyk, dat ik deeze myne redeneering over onze onkunde in dit ſtuk voor Lezeren, die 't niet gezien of opgemerkt mogten hebben, met dezelve beſluit

„ Inderdaad het geheele doelwit deezer beſchou„ winge is om te doen zien, dat het werk der „ Voorteelinge een ondoorgrondelyke Verborgent„ heit is, daar het Menſchelyk vernuft zig in ver„ wart, dat na geen bekende Wetten van enkele „ beweeging verklaard kan worden, en 't welk „ ons de Alvermogende hand moet doen erkennen „ van dien Schepper, die gelyk Hy alles eerſt „ heeft voortgebragt, zoo ook het zelve van oo„ genblik tot oogenblik, met een onnaſpoorlyke „ wysheit in ſtand hout en regeert.

Alhoewel de Menſch zyn beſtaan middelyk aan zyne Ouders verſchuldigd is, en ook van dezelve veele hoedanigheden ſchynt te ontfangen, die zyn temperament of geſtel voor een groot gedeelte charactizeeren, leert echter de ondervinding, dat in elk Land of Koningryk de Menſchen van een byzondere geſteltheit, aart en natuur zyn; en ſchrandere en oplettende Menſchen hebben opgemerkt, dat dit onderſcheid al heel verre gaat, en dat men 't zelf kan ontdekken in zeer kleine Landſtreeken en diſtricten

(3) Zie Vaderlandſe Letter-oeffeningen IV Deel, No. 7. Mengelw. pag. 257.

diſtricten; jaa ik meen dat men 't niet alleen kan zien in ieder Provintie deezer Republyk, maar zelf in ieder diſtrict van deeze onze Provintie. Wat verſtandig Man zal dit onderſcheid aan het bloote geval toeſchryven? Neen het is onbetwiſtbaar, dat het zelve, alhoewel gedeeltelyk aan de opvoeding, echter in der daad aan de geſteldheden der grond, Climaaten en Luchtſtreeken moet worden toegeſchreeven, en dus aan de Wysheit en Almacht van Dien Groten Schepper, die de Natuurlyke Oorzaaken dier dingen geformeerd heeft, en nog beſtiert na Zyn welgevallen; maar vraagt iemant my verder, welke of hoedanige zyn die Natuurlyke Oorzaaken, bekenne ik gaarne myne onkunde, en dit zullen alle Verſtandige denk ik met my doen; zonder dat men daarom zwarigheit behoeft te maken, of die dingen zoo niet zyn, en 'er ook Natuurlyke Oorzaaken van zyn: want de zwarigheden, die voortkomen uit de beſchouwing van de natuurlyke eigenſchappen der zaaken, werpen geenzins om ver de waarheit en zekerheit van haar beſtaanlykheit; want niets is onderſcheidener als deeze 2 vragen, *is 'er zulk eene zaak?* en, *welke is de natuur of 't weezen van zulk een zaak?* De aller eenvoudigſte Menſch is zoo wel overtuygd van het beſtaan der Zonne, en van de weezentlykheit der warmte, dien dezelve veroorzaakt, als de beroemſte Starrekundige, en echter weet niemant nog deszelfs eigentlyke aart en natuur, nog de wyſe en manier van de voortplanting harer warmte. Dus beſchouwt een Wiskunſtenaar in de grond alle de eigenſchappen van een Cirkel en een Drie hoek, en formeert zig zelven daar uit allerleije figuuren, zonder zig te bekommeren, of die in de Weereld zyn of niet. Hier uit volgt baarblykelyk, dat men zeer wel verzeekert kan zyn dat

'er

'er zulk of zulk een Ding is, alhoewel men niets kan ontdekken van deszelfs natuur of aart, wanneer men dezelve naspeurt.

§. 9. Dog om op een Voorbeeld, dat nog meer deeze Stoffe van naby raakt, te koomen. Wie is 'er, die niet met al te veel vooroordeelen bezield is, die niet met my erkennen zal, dat alle Pest-ziekten onder de Menschen, in haar begin en verspreiding aan Natuurlyke Oorzaaken moeten worden toegeschreeven, en dat echter de allerschranderste Natuur en Geneeskundige dezelve tot nog toe niet hebben kunnen ontdekken, of eenige de minste gissingen maaken over haar figuur en gedaante. Maar om nu eindelyk met een Voorbeeld te scheiden, dat eenvoudige, en wel veele zulke, tegen welke ik my verbeeld te Schryven, moet treffen. Welk Inwoonder van deeze Provintie weet niet, dat de zoogenaamde *Galligheit* onder de Schapen (waar van wy in het voorleede en nog in dit Jaar, en zelf aan het Rund-vee smertelyke ondervindingen gehad hebben) veroorzaakt wordt in natte Jaar-saisoenen, en derhalven ook daar aan, als een Natuurlyke Oorzaak in den eersten opslag moet worden toegeschreeven: maar wie zal insgelyks niet met my toestemmen? dat de overvloed van reegen de onmiddelyke grond oorzaak niet is van deeze Ziekte; dewyl ons de ondervindinge leert, dat 'er veele Landen zyn, in welke de Schapen in die zelve reegenagtige Jaaren nooit *gallig* worden, en dat wel zulke Landen, die naast geleegen zyn aan zoodaanige, waar in de beesten deeze quaal zeer erg hebben: waar uit klaar blykt dat de oorzaak dezer Ziekte niet eigentlyk is te zoeken in de overvloedige regens, maar in de gewassen en planten, die door die reegens groejen, 't zy dat het gewoone gras door den overvloedigen reegen zulk

een geſtel aanneemt, dat 't een quaad voedzel verſchaft, of die Ziekte onmiddelyk veroorzaakt, 't zy dat 'er dan in die Landen byzondere kruiden waſſen, die dezelve veroorzaaken, en die in die andere Landen, om de byzondere aart haarer grond, geen wasdom kunnen krygen: Dog de alleroplettenſte Boeren hebben my hier in tot nog toe geen licht kunnen geeven, ik ſtaa 'er insgelyks geheel ſtil voor, en weet niet, dat van eenig Natuurkundige hier over de minſte oploſſing is gedaan: Een ſtuk echter, dat wel nauwkeuriger onderzoek verdient, om dat deeze Ziekte ook den Ingezeetenen, die Vee houden, dikwyls veel ſchade toebrengt. Zie hier dan ook een Ziekte, dien elk toeſchryft aan Natuurlyke Oorzaaken, en die echter nog onbekend zyn.

Die deeze myne Redeneeringen onpartydig overweegt, zal niet langer durven ontkennen, dat veele Dingen, en dus ook Ziekten en andere Onheilen, die ons overkoomen, aan Natuurlyke Oorzaaken moeten worden toegeſchreeven, welke Natuurlyke Oorzaaken echter de allerſchranderſte Natuurkundige tot nog toe niet hebben kunnen ontdekken; waar uit dan noodzakelyk moet volgen, dat deze Tegenwerping, *dat 'er geene Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte onder het Rund vee zyn, om dat niemant dezelve zoo weinig als den aart der Ziekte heeft kunnen ontdekken*, niets met al om 't lyf heeft, maar dat wy in tegendeel met veel recht meugen beſluiten, dat alhoewel de Natuurlyke Oorzaaken deezer Ziekte ons onbekend zyn, zy 'er zeer wel kunnen zyn; datze 'er nu waarlyk zyn, was 't geen ik nu nog moeſte bewyzen, het welk na zoo veel licht reeds gegeeven te hebben aan deze Stoffe, zeer gemakkelyk zal zyn, was 't maar even ligt om te bepalen welke zy zyn!

zyn! Ik heb my misschien al wat te breedvoerig over dit Stuk uitgelaaten, dog ik oordeelde 't voor eenvoudigen en allermeest voor eigenzinnigen in dit Stuk noodig, en misschien zullen Verstandige 'er ook nog eenig nut uit trekken: daar en booven zullen Menschen, die een opgeblasentheit in hare kennis en geleertheit vertonen, het zy Godgeleerde, het zy Wysgeeren, hier door de gebrekkigheit der Menschelyke kennis en de zwakheit van ons vernuft, en te gelyk hier uit de waare wysheit en nederigheit, kunnen leeren.

§. 10. Voor af merk ik aan, dat als ik hier van Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte spreek, ik geensins de Schikking en Bestiering van den Opper-Regeerder dezer Aarde hier buiten sluite; maar deeze Natuurlyke Oorzaaken aanmerke, als zoo veele Middelen in Zyne Hand, om die te dirigeeren na Zyn welbehagen; het welk nu dan eens voor al gezegd is.

Dat nu deze Ziekte onder het Rund-vee uit Natuurlyke Oorzaaken zyn beginsel heeft genoomen, verspreid is, en zig nog verspreid, is by my zeker: Van de verspreiding is 't zoo zeker als 2 en 2, 4 is; maar van den oorspronk en het begin kan 't juist zoo zeker en Wiskunstig niet beweezen worden, dog volgens eene goede redeneer-trant ten uitersten waarschynlyk worden gemaakt: want daar alle Ziekten van een diergelyken soort, van alle Verstandige aan Natuurlyke Oorzaaken worden toegeschreeven, wat reden is 'er, om hier in meer aan onmiddelyke Oorzaaken te denken? Behalven dat, indien deeze Oorzaaken onmiddelyk waaren, dan zou 't waarschynlyk zyn, dat de Beesten in een oogenblik moesten sterven, dat is te zeggen, indien God hier niet door middelen maar onmiddelyk werkte, zoudenze gelyk de Eerstgeboorene in Ægypten eensklaps in een groote

meenigte moeten geſtorven zyn; zoo draa men dan in Gods handelingen een achtervolging van tyd beſchouwt, moet men de zaaken niet aanmerken als onmiddelyk door den Heere gewrocht, maar middelyk; en dus moeten byna alle Plagen, Oordeelen en Ziekten byzondere Landen en Volkeren overkomende, alhoewel door Gods Voorzienigheit beſteld, doorgaans aan Natuurlyke Oorzaaken worden toegeſchreeven, waar van men zommige kan naſpeuren, dog veele ons onbekend zyn en blyven.

§. 11. Dat nu deeze Ziekte zoo wel in deszelfs begin, als in 't vervolg, uit Natuurlyke Oorzaaken ontſtaan is en nog voortgeplant wordt, is uit den aart, loop, en verſpreiding der Ziekte zeer ligt te bemerken, en vry zeeker, het welk ik door de volgende redeneeringen meen, klaar te zullen betoogen.

I. *Het Beloop der Ziekte* in een ziek Beeſt zoo wel in den beginne deezer Ziekte en in de voorige, als nu, heeft alle uitwendige teekenen van eene Natuurlyke Ziekte, en die door Natuurlyke Oorzaaken wordt voortgeplant; want alhoewel dezelve wel eens zommige beeſten zeer ſchielyk ſchynt te overvallen, zoo datze eensklaps van het eeten af zyn, gebeurt dit echter zeer zelden. De meeſte zien eerſt treurig, en geeven zelf eer men iets aan 't minder eeten of drinken beſpeuren kan, eenige teekenen als voorteekenen deezer Ziekte, en blyken van eenige verandering in haar geſtel, door kugchen en in 't byzonder door overkootig op de achterſte beenen te ſtaan, dat een bewys is, dat de gewrichten en ledematen, zoo wel als het gebeente zelf, haar eenigſins pynlyk zyn, gelyk een Menſch veeltyds voor het openbaaren eener Ziekte, eenige voorgaande teekenen door pyn in de beenen,

beenen, in 't hooft of in andere ledematen, gewaar wordt. Dit overkootig ſtaan duurt zomtyds in zommige beeſten voor eenig ander blyk van Ziekte, 2 *a* 3 daagen; daar na beginnen ze minder te drinken en te eeten, en meeſttyd beſpeurt men 't eerſt aan 't drinken, dog ik geloof dat dit daar van daan koomt, dat men dit beeter en eerder zien kan als het minder eeten; dog deeze vermindering geſchied zoo trapswyze, dat men 't zomtyds in de eerſte dag 2, *a* 3 weinig kan merken, en dikwils twyffelt, of de beeſten ziek zyn of niet; de Ziekte gaat in 't vervolg by trappen voort, de meeſte zieke beeſten ſchynen koortzen te hebben, die hare geregelde en natuurlyke loop hebben, en nu heevig, en dan weder gering zyn, waar door ze zomtyds den eenen dag beeter ſchynen te zyn, als den anderen, en men dikwils te ſchielyk hoop opvat van beetering; dog men kan doorgaans zien, in die goede tuſſen-pooſen, datze telkens zwakker worden: de verdere loop der Ziekte heeft, zoo als een ieder bekend is, alle teekenen van een Natuurlyke Ziekte, en zy ſterven of beeteren zelden voor de ſesde of zeevende dag, na dat de Ziekte zigtbaar beſpeurt is. Deeze Loop nu der Ziekte is in de meeſte Beeſten zoo gelyk, dat men hier zig eerder over moet verwonderen, als over eenige ongelykheit, die in het uitwendig geſteen en misbaar beſpeurd wordt, ik zeg hier moet men zig verwonderen over de gelyken Loop der Ziekte, en dat in alle Landen en Oorden zoo veel my bekend is, om dat de Beeſten zoo wel als Menſchen haare verſchillende temperamenten en lichaams geſteldheden hebben: het welk my ook beveſtigd in die gedagten, dat de hoofd-oorzaaken deezer Ziekte volkoomentlyk in alle Landen dezelve moeten zyn, en dat de voornaame hoofd oorzaak moet gezogt wor-

den in de Lucht, om dat die alleen in ſtaat is dezelfde en ſoortgelyke quaadaardige Deelen, in zoo veele verſchillende, en wyd van elkander zynde Landen en Ryken te verſpreiden.

Maar wat Reeden kan nu Iemant, die verſtandig met aflegging van alle vooroordeelen denkt en redeneert, hebben, om te ſtellen, dat een Beeſt, dat trapswyze ziek wordt, en naa een ziekte van 6, 7 a 8 Dagen ſterft of beetert, ſterft aan een bovennatuurlyke Ziekte, die geene andere oorzaak, dan Gods onmiddelyken ſlaande hand heeft, en te gelyk te ſtellen, dat een Beeſt, dat zomtyds in eenige weinige minuten zonder eenige voorafgaande teekenen van ongemak ſterft, door eene natuurlyke Ziekte, door een hartvang of ſtilſtand in 't bloed (dat de Boeren zeer wel kennen en het bloed of de blaſt noemen, en dat aanmerkelyk is, enkel geneezen door een ſtuk van de tonge te byten, als ze het eer genoeg zien) ſterft? Ik voor my kan geen Reeden ter verſchooninge van de dwaasheit van iemant, die dus redeneert, bedenken. Uit deezen Loop, en gelyken Loop deezer Ziekte in alle zieke Beeſten is 't by my dan zeeker, dat deeze Ziekte zoo wel als alle andere Ziekten door Natuurlyke Oorzaaken ontſtaan is.

II. *De Voortgang der Ziekte in een Stal* heeft insgelyks allerleije Teekenen, dat deeze Ziekte Natuurlyke Oorzaaken heeft, en door dezelve voortgeplant wordt. Gelyk alle andere beſmettelyke ziekten door aanraaking of aanademing, van den een tot den ander worden overgezet, en doorgaans Menſchen, die zeer naby en geduurig met de beſmette Lyders omgaan, allereerſt beſmet worden; zoo gaat het in deeze Ziekte ook toe; want alhoewel de Beeſten zomtyds zoo wel aan 't een eind der Stal, als 't andere te gelyk ziek worden,

gaat

gaat 'er doorgaans een beest voor af, en na dat het zelve eenige dagen ziek geweest is, worden 'er meer ziek, maar meesttyd die eerst, dewelke 'er naby gestaan hebben. Dog al gebeurt het anders, kan dit daar door wel veroorzaakt worden, dat de besmettende deeltjes het eene beest dikwils eerder aandoen dan 't andere, en de beesten ook doorgaans zoo in onze stallen staan, dat hare uitademingen en uitvloeisels zig de gansche Stal door kunnen verspreiden, welke wy dan hier uit duidelyk kunnen zien, de Natuurlyke Oorzaaken der voortplanting deezer Ziekte te zyn; want de ondervindinge heeft dikwils geleerd, dat men door het eerste zieke beest uit een Stal te brengen, de Ziekte gestuit heeft, daar dezelve byna altoos voortgaat, als zulk een ziek Beest staan blyft.

III. *Wat nu de Verspreiding deezer Ziekte* belangt, dezelve draagt ook allerleije teekenen en bewyzen om, zoo wel ten opzigt van het begin als het vervolg tot heeden toe, dat ze door Natuurlyke Oorzaaken voortgeplant wordt, en nu als 't waare van tyd tot tyd zig ontsteekt.

Deeze Ziekte onder het Rund-Vee is over 20 Jaaren in de Zuid-West of Westerlyke Deelen van Europa eerst ontstooken, en zoo ik meen wel in 't byzonder in Italien; daar ook (indien de rapporten, die ik heb, echt zyn) de naastvoorgaande Ziekte, haar begin genoomen heeft, en heeft zig van daar niet eensklaps maar allengs, na de Noord-Oostelyke of Oostelyke Landen van Europa begonnen te verspreiden, ook heeft 't naa myn geheugen wel een groot Jaar geduurd, eer dat de Ziekte deezen doortocht heeft afgedaan; en dus, dat aanmerkelyk is, is de Loop der voorige Ziekte ook byna geweest. Als deeze Ziekte nu geene Natuurlyke Oorzaaken had, en de Almagtige alle de Euro-

pische Landen in het doen sneuvelen van het grootste gedeelte van het Rund-vee alleen maar onmiddelyk had gelieven te straffen, wat dunkt U Leezer? Zou die Groote Opper-Regeerder, die niet gebiedt, of het staat 'er, daar toe zoo veel tyd noodig gehad hebben; en alhoewel ik ver af ben om den Heer der Heeren paal of perk te stellen in zyne handelwyzen, koomt 't my, met eerbied gezegd, niet heel waarschynlyk voor, dat God dan zoo hier mee zou hebben gehandeld; maar hier uit besluit ik als onbetwistbaar, dat deeze Ziekte zoo wel in haar begin als voortgang Natuurlyke Oorzaaken heeft, het welk daar door nog veel licht bygezet wordt, dat deeze beide besmettelyke Ziekten, of liever Dezelve Ziekte op verscheiden Tyden ontstooken, de eerste in 1713 en opgehouden in 1720, de andere begonnen in 1744 en nu nog woedende, in alles gelyke uitwerkselen hebben, op dezelve plaatsen byna ontstooken zyn, en denzelven Loop byna gehad hebben door de meeste Landen en Ryken van Europa.

Eindelyk de Naam van Besmettelyke Ziekte door de meeste Natien 'er aan gegeeven, en door de meeste Menschen, bevestigd het; dat de meeste Menschen in dat denkbeeld waarlyk zyn, en wel met het grootste recht, dat deeze Ziekte besmettelyk is, en derhalven door Natuurlyke Oorzaaken verspreid wordt; want hoe iets besmettelyk kan zyn zonder Natuurlyke Oorzaaken kan geen Verstandig Mensch begrypen.

Ik kan my nog zeer levendig herinneren, dat ik in den Zoomer 1744, doe ik van de ontsteeking dezer Ziekte eerst in Vrankryk en Brabant hoorde, alhoewel ik nog jong was, en geheel niets wiste van de voorige Ziekte, dat ik myne goede bekenden voorspelde, dat wy misschien ook eerlang deeze

droevige

droevige Plage tot ons zouden zien overslaan, en doe de Ziekte in Holland begon, het alreeds vastftelde, om dat ik bemerkte, dat de Ziekte van dag tot dag naderde, en dat dit besmettelyke Ziekten eigen is, dat ze van het eene Land tot het andere overslaan. Ik weet ook, dat 'er toen wel meer menschen, die de voorige Ziekte beleefd hadden, voor vreesden, maar dat deeze vreese niet algemeen was in teegendeel zeer gering: maar zoo dra deeze Ziekte in 't laatst van November 1744 aan de Westkant onzer Provintie zig maar in een Huis 2 *a* 3 geopenbaard had, weet ik dat een algemeene verslagentheit onder de Ingezeetenen quam, niet tegenstaande het Gemeen een weinig tyd te vooren nog vry gerust scheen, en gelyk het doorgaans gaat met de Menschen, hoopte, dat ons Provintie door die Plage niet zou worden aangetast.

Nu wil ik onpartydige gevraagd hebben, wat de Reeden was van deeze schielyke verandering in de gedagten en denkbeelden der Menschen, en de veroorzaking van deeze schielyke aandoeninge en vreese; was 't een Geloof in Gods Regeer- en Voorzienigheit, of het denkbeeld, dat deeze ziekte door Natuurlyke middelen en oorzaaken verspreid wierde? Ik geef de beslissing hier van aan een ieders onpartydig oordeel. Dog ik geloof, dat als de meeste Inwoonderen deezer Provintie dit zoo vast geloofd hadden, als zeer veele daar na hebben voorgewend, dat deeze Ziekte een onmiddelyke Bezoeking van den Allerhoogsten was, zy hadden moeten denken, dat doe die in Braband en Holland was, zy 'er even groot gevaar van liepen, en 'er even ras door konden bezogt worden, als doe die maar eerst in Friesland was overgeslaagen, en 't was te vooren haar plicht geweest om den Opper-bestierder te bidden, dat 't Hem behagen mog-

te om dien Verderf-Engel niet tot ons te laaten overkoomen. Jaa ik kan my niet onthouden, om uit het geſtel van de meeſte Menſchen op dat tydſtip vergeleeken met haar voorige te beſluiten, dat zy doe veel eer, in hare weezentlyke denkbeelden over dit ſtuk, overeenſtemden met de Vry Geeſten en verregaande Naturaliſten, die met uitſluiting van Gods Beſtier alles alleen toeſchryven aan Natuurlyke Oorzaaken, dan met de denkbeelden van die Menſchen, die hier alle Natuurlyke Oorzaaken buiten ſluiten. Ik heb dit niet bygebragt om myne Landgenoten zwart te maaken, neen maar om haar alleen te beduiden, hoe natuurlyk en eigenaartig het uit de verſpreiding en uit de omſtandigheden deezer Ziekte voortvloeit, datze haar oorſpronk en voortplanting aan Natuurlyke Oorzaaken verſchuldigd is.

Eindelyk wat onpartydig Menſch moet niet, uit den aanhoudenden gelyken Loop deezer Ziekte op de verſcheidene Oorden deezer Provintie, beſluiten, dat 'er meer als eene Natuurlyke Oorzaak mee vermengd is; want wat reden kan men anders daar van geeven, dat deeze Ziekte in zommige ſtreeken van zulk een klein diſtrict als deeze Provintie is, altoos by aanhoudentheit zeer weinig, en wederom in andere altoos zeer ſterk gewoed heeft? het welk ik breedvoerig in myn eerſte Vertoog heb aangetoond.

Let men nu ook daarenboven op de verſpreiding en voortplanting deezer Ziekte, wanneer ze in een zeker Dorp of diſtrict ontſtoken is, zal men al weder het zelfde beſluit moeten opmaaken; want zelden blyft 't dan by een Huis of Stal, maar verſpreidt zig in veele, de eene tyd meer de andere minder; ſlaat men gade der meeſte Menſchen vreeſe en billyke voorzorg om deeze Ziekte van hun Vee

zoo

zoo veel mogelyk af te keeren, kan men klaar zien, datze byna alle in myne denkbeelden zyn, en wel zulke die anders van geen Natuurlyke Oorzaaken hier willen hooren; want die geene die allersterkst zy , en uit een verkeerd begrip der verspreiding en voortplanting deezer Ziekte niet schromen om zig, terwyl hun Vee nog gesond is, in besmette Stallen te begeeven, zullen echter nooit zoo dwaas zyn, om ziek Vee jaa zelf geen gesond Vee uit besmette Stallen in hunne gesonde Stallen te brengen, en wel met recht, dewyl de ondervindinge het maar al te klaar leert, dat het ziek Vee, of zelf dikwils Vee, dat nog gesond schynt, maar uit zieke Stallen gekomen is, by gesond Vee gebragt zynde, het byna altoos aansteekt.

Dus meen ik voor Verstandige en onpartydige dit Stuk buiten alle kyf gesteld te hebben, zelf voor zulke, die te vooren met my niet in een gedagte waaren, en ik hoop, dat Menschen, die in den eersten opslag op het leezen deezer bygebragte reedenen nog niet zyn overgehaald, dezelve zonder vooroordeelen en nauwkeurig herleezende, 'er ook door overtuygd zullen worden.

§. 12. De zwaarigheden uit den weg geruimd hebbende, en klaar myne gedagten zoo veel my mogelyk was hebbende betoogd; zal ik nu dan nader moeten aantoonen, welke de Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte onder het Rund-vee zyn, en de wyse op den welken zy werken, *sed hoc opus, hic labor est.*

Ik twyffele niet of elk zal uit het voorgaande reeds gemerkt hebben, dat ik zelf denke, dat de eerste Natuurlyke Oorzaaken in haar aart en natuur voor als nog onbekend zyn; jaa ik durf zelf ten deezen opzigte geene giffingen maaken, maar zal hier, gelyk de Geneeskundige ten opzigte van alle andere

andere besmettelyke ziekten by algemeene stellingen moeten blyven, en niet indringen om den innerlyken aart en natuur van die Natuurlyke Oorzaaken stoutelyk te bepaalen: ook durf ik myne gedagten niet verder als zeer waarschynlyke gissingen opgeeven, en zoo ik in misstellingen of doolingen valle, houd ik my verzekert, dat ik by Verstandige, om de duisterheit der Zaake, zeer ligt verontschuldiging zal vinden.

Ik weet niet, dat de schranderste Natuur en Geneeskundige ten opzigt van de ontdekking der Natuurlyke Oorzaaken van besmettelyke ziekten, en in 't byzonder van de Pest onder de Menschen en de Kinder-pokken, die twee schrikkelyke geessels van het Menschelyk Geslacht, verder hebben kunnen koomen, als te stellen, dat 'er in de Lucht, dien wy inademen, zeekere deeltjes en fyne stofjes zyn, die 't zy uit haar zelf, 't zy door een vermenging met andere deeltjes in die zelve Lucht gebooren, zulk een aandoening in 't Menschelyk Lichaams-gestel veroorzaaken, datze daar een zekere stoffe, dien de meeste Menschen by zig hebben, ontsteeken, en daar door in alle die Lyders eene gelyksoortige ziekte verwekken, zonder te durven bepaalen of zelf te gissen, van welken aart of natuur die Deelen zyn. Dit is ook altyd myne gedachte geweest ten opzigte van deeze besmettelyke ziekte onder het Rund-vee, en dus zal ik ook niet lang behoeven te zyn, om dit Stuk in 't verdere licht te stellen.

Ik denk dan, dat in den beginne dezer ziekte zig in de luchtstreek, waar dezelve zig eerst geopenbaard heeft, een menigte van zulke deelen hebben opgehouden, die juist geschikt waaren om te werken op het gestel der Runder-beesten; 't zy dat die Deelen daar onmiddelyk van den Heer der

Natuur

Natuur geformeerd zyn, 't zy dat dezelve, door de ſchikking van den Almachtigen Beſtierder der zelfde Natuur, uit de inwendige en onderſte Deelen der Aarde zyn uitgevloeit en als voortgebragt, dat my voor als nog waarſchynlykſt voorkoomt; en daar uit nog eenigermaten kan beveſtigd worden, dat als deeze Ziekte nu tweemaal eerſt in Italien zig geopenbaard heeft (gelyk ik meen) de brandende Bergen en Aardbeevingen, daar geduurig woedende, miſſchien de eerſte natuurlyke geleegentheit tot de formeering dezer deeltjes gegeeven hebben, te meer om dat ik wel geleezen hebbe, dat 'er geobſerveerd is, dat 'er na heevige Aardbevingen wel meermaalen Peſt-ziekten onder de Menſchen ontſtaan zyn, welker Natuurlyke Oorzaaken door Natuurkundige aan die Aardbeevingen worden toe geſchreeven.

Deeze Deeltjes nu hoe fyn en onzigtbaar ook, worden van alle Schepſelen ingeademd, en zie hier het aanbiddelyke van des Scheppers Vermoogen en Wysheit, dat daar dezelve zoo doodelyk zyn voor het Rund-vee, zy geene andere beeſten, hoe teeder van geſtel ook, en zelf den Menſchen niet, eenig ongemak aanbrengen.

Dog dewyl ik dit uit de ondervinding leere, moet ik hier uit noodzaakelyk beſluiten, dat de Runder-beeſten juiſt alleen een geſtel hebben, of liever een ſtoffe bezitten, die vatbaar is voor deze deelen, om dat zy 'er op werken: welke fyne deelen door de Runder-beeſten ingeademd zynde naa alle waarſchynlykheit die ſtoffe aanſteeken; en deze 'er door aangeſtooken zynde, verſpreidt haar vergift als door het ganſche lichaam, doet alle de deelen des lichaams aan, en veroorzaakt deze doodelyke Ziekte.

In deeze gedagte word ik daar door beveſtigd, dat

dat de jaarige Beeſten eens door deeze (4) *natuurlyke* ziekte op Stal aangetaſt en 'er van gebeeterd zynde, dezelve zelden of nooit hier weer krygen, ten minſten is my dit nooit klaar gebleeken, alhoewel ik meer dan eens gevallen ontmoet hebbe, die dit eenigzins twyffelagtig maaken. De natuurlyke reeden hier van is, dat die Stoffe (welke aan de Runder-beeſten alleen ſchynt eigen te zyn, of ten minſten in haar alleen de macht ſchynt te hebben om zulk een Ziekte te weeg te brengen) door de Ziekte als uitgerolt en verſpreid geworden zynde, in 't beeſt ten eenemaal weggenoomen wordt en verdwynt; even gelyk het buskruid, een geweldige brand veroorzaakt hebbende, en daar door van elkander verſpreid geworden zynde, zoo verdwynt, dat 'er weinig voetſpoor van te vinden is, en ten minſten geheel geen brandſtoffe meer in beſpeurt wordt. Dit wordt ook eenigermaaten daar door nog beveſtigd, dat de ondervinding geleerd heeft, dat het vleeſch van zieke Beeſten, die niet geſtorven, maar geſlacht zyn, terwyl ze de Ziekte heevig hadden, lang zoo wel niet kan duuren, als het vleeſch van beeſten, die geſtorven zyn, alhoewel de eerſte buiten twyffel beter uitgebloed zyn als de laatſte: want in dit geval ſchynt die quaadaardige ſtoffe in alle deelen des lichaams zoo verſpreid te zyn, dat die daar na een ſchielyk bederf aan 't ingezouten vleeſch veroorzaakt, daar ze met den dood veel van haar kracht verlooren hebbende, weinig bederf ſchynt te weeg te brengen, ik zeg weinig; want alhoewel de meeſte boeren in een concept zyn, dat dit vleeſch even goed kan duuren als ander vleeſch van gezonde beeſten, twyffele ik 'er

(4) De Natuurlyke Ziekte noem ik hier in onderſcheid van de In-ge-ente Ziekte.

'er zeer aan, en zy zelf schynen 'er aan te twyffelen, om datze 't doorgaans veel sterker zouten; en ik geloof, dat 't haar ook veel meer bederft, als zy willen weeten, om hare gierigheit te bedekken.

§. 13. Maar nu is de vraag, of die fyne Deeltjes, (die naa myne vooronderstellinge eerst de Ziekte veroorzaakt hebben, en niet ver van die plaatse, geformeerd zyn, waar dezelve eerst bespeurd is) zoo dikwils als de Ziekte zig in onzen Oord ontsteekt, wederom op dezelve wyse uit dien Oord, waar ze eerst van daan gekomen zyn, tot ons overvliegen, of hier zig nu in de Lucht telkens formeeren even voor dien tyd, op welken de Ziekte begint. Alles wat wy hier van zullen bepaalen, moet na myne gedagte, geheel alleen van de wyse of de voortgang en verspreiding der Ziekte, of van den Loop en weg, dien dezelve gehouden heeft, worden afgeleid.

De ondervindinge heeft nu langen tyd geleerd, dat de wyse der verspreiding dezer Ziekte zeer veel verschilde van dien, die in den beginne bespeurd wierde.

In den aanval dezer Ziekte ontstond ze aan de Westkant van Europa, en ging allengs over tot onze Republyk, verspreide zig daar gelyk in de andere Landen van 't Westen na het Oosten, of ook van het Zuid-West tot het Noord-Oost, zoo dat het scheen, dat de oorzaaken of de *vehicula* dat is *voersels* der verspreiding van het Westen na het Oosten allengs afzakten, waar toe de Weste en Zuid-Weste winden, hier veel by de Zoomer waaijende, misschien ook het haare hebben toegebragt. Daar na hebben wy in de Provintie van Friesland, dat aanmerkelyk is, ruim twee Jaar geheel vry van de Ziekte geweest, dog dezelve bleef in Holland

en

en in andere contreijen nog al, maar zeer gering en weinig, woeden; hier uit besloten veele Menschen in Friesland toen, dog teegen myne gedachte, dat men 'er nu ook wel van bevryd zou blyven; en de prysen der gebeeterde beesten waaren daar door by na egaal met die der ongebeeterde.

Dog in den na-Zoomer en Herfst van den Jaare 1747 begon de Ziekte op nieuw in Holland en andere Landen sterk te woeden, wanneer 't ook of nog in dat Jaar oversloeg tot onze Provintie; en beginnende aan de Zuid-West kant allengs de gansche Provintie overstroomde, en by na denzelven Loop hield als te vooren. Maar in het vervolg van tyd heb ik nooit dien regulierheit 'er in bespeurt; want alhoewel 't somtyds wel geweest is, dat 't eerst in Holland op nieuw ontstak, daar na aan de Westkant van Friesland, weet ik ook, dat 't dikwils anders gebeurt is: de Ziekte is by voorbeeld dikwils in Friesland geweest, dat dezelve niet in Holland was, en lang te vooren niet geweest was; of in andere Provintien, en zoo ook in tegendeel; zy heeft ook dikwils gewoed aan de Oost en Zuidkant dezer Provintie, dat het midden van Friesland, daar het meeste Vee is, 'er vry van bleef, en zoo ook in tegendeel; ook is 't dikwils, en zelf meeststyds daar na gebeurd, dat het in 't midden ontstak, en alleen daar een gansche winter bleef woeden; welke ongelyke wyse van de loop en verspreiding der Ziekte my doet denken, dat de Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte nu ook ongelyk en verschillende zyn.

Dat nu zoo dikwils als de Ziekte dan hier dan daar in ons Land ontsteekt, dezelve niet voortkoomt uit diergelyke nieuwe eerste deelen, die telkens tot ons overwaaijen uit die Plaatzen, waar ik stel dat ze allereerst geformeerd zyn; is dunkt

my

my uit den evengemelde loop der Ziekte zoo klaar, dat het niet behoefd beredeneerd te worden: Maar ik beken, dat 'er meer zwarigheit is ten opzigt van de eerste herhaling der Ziekte in 1747, en om dat ik merk, dat hier in ook een voornaame zwarigheit zit tegen myn Gevoelen aan de Hollandse Maatschappy opgegeeven in het Eerste Vertoog, zal ik my hier een weinig nauwkeuriger over moeten uitlaten, want als deze herhaalde Ziekte weder ontstoken was uit nieuwe Deelen van 't Westen van Europa tot ons overgekoomen, zou myn Systema den bodem ten deele ingeslagen zyn.

Maar dat nu die herhaling der Ziekte daar niet van daan gekomen is, maar door de *aan de gang brenging* (verschoon Leezer, dit woord, ik kan geen ander bedenken, om myn gedagte verstaanbaar uit te drukken) van die eerste Deelen, blykt naa myn gedagte daar uit, dat de Ziekte hier niet ten eenemaal was opgehouden, en dat die deelen altyd meer of min hare werking behielden. Dog iemant mag my met recht vraagen, waar bleeven die andere deelen, die naa uwe Stelling in zulk een meenigte en in veel groter meenigte, als in de vorige Ziekte, tot ons overgewaaid waaren; zoo antwoord ik, dat die ondertusschen meest in rust waaren, en dit koomt natuurlyk met de zaak en uitkomst over een. Ik stel dan op zeer goede gronden, dat die eerste fyne deelen zig vermengd hebben met de stoffe, die in de lighamen der beesten vatbaar was voor die deelen, want de Natuurlyke Philosophie leert ons, dat de deelen, die op elkander werken, een soort van aantrekkings-kracht hebben en elkander als beminnen, en dus zyn die meest uit de lucht in de lighamen der beesten overgegaan: dat het een met het ander aan de gang gebragt zynde, de aller quaadaardigste dezer deelen zig hebben gezet in de meest

der zieke beeſten, en in de andere vuiligheden, die uit de neusgaten, oogen en monden der Beeſten gekoomen zyn, welke alle te zamen in de meſthopen gebragt zyn, in welke die deelen dus voor ver weg het grootſte gedeelte begraven zyn, zynde de andere weinige, die in de lucht overgebleven zyn, of die in den tyd der Ziekte weer uit de beeſten gewaaſſemd zyn, of in het vleeſch gezeeten hadden, te gering geweeſt, of door de wind te veel vervoerd, datze de Ziekte konden aanſteeken: ook is 'er naa alle waarſchynlykheit een gedeelte dezer quaadaardige deelen in de huiden der verſtorvene beeſten geweeſt.

Een ieder, die het begin dezer Sterſte geheugt, is bekend, hoe dat de meeſte Landeryen het eerſte Jaar *a* 2 na dezelve half voor woeſt laagen, waar door het gebeurde, dat 'er doe weinig of geen meſt op gebragt wierde, maar doe de zaaken van den boer door het vermeerderen van 't Vee wat geredreſſeerd wierden, begon men in 1746 en 1747 de meſt weer allengs over de Landeryen te brengen, waar door dan waarſchynlyk die fyne deelen, die tot nu toe in ruſt geweeſt waaren, ten deele zig weer in de lucht verſpreidden, ten deele aan de grond, op welken ze gebragt waaren, zig hechteden, en ten deele overgingen in het gras en hooy, dat op die Landen groeide: hier by quam, dat de huiden der verſtorve beeſten, door de overgroote meenigte, ook niet ſchielyk in 't eerſt verwerkt wordende, daar na verwerkt wierden, en ook die deelen, welke zy hadden, buiten twyffel aan den lucht mededeelden, zynde 'er naa alle waarſchynlykheit in den beginne dezer ziekte weinige of geene voeten, die doe nog meeſt al met de ingewanden begraven wierden, in de Lym-ziederyen gebragt.

Dit

Dit dan alles by elkander neemende, moest natuurlyker wyse in den beginne de Ziekte wat bedaaren, dog alle die deelen weer op nieuw in beweeging gebragt zynde, moeste daar uit wederom de Ziekte ontsteeken. Tegen deze redeneering, die, zoo veel de duisterheit der Stoffe het toelaat, vry waarschynlyk is, kan deze eene tegenwerpinge ingebragt worden, waar 't dan van daan gekomen is, dat de Ziekte voor de tweedemaal in 1747 byna gelyk begon en zyn loop nam, als de eerstemaal in deze Provintie: dog behalven dat men om de duisterheit, en ingewikkeldheit van dit Stuk, van alles geene voldoende redenen kan geeven, antwoord ik, dat dit daar van daan ook kan gekomen zyn, dat door de vermeerdering der Ziekte in Holland en andere Landen die deelen hier eerst heen gevloogen zyn, en die andere deelen, die hier reeds in de lucht verspreid waaren, en aan de aarde, die besmet was, vast kleefden, door een soort van aantrekkings-kracht, meer aan de gang en allengs aan het fermenteeren gebragt hebben, en daar door ook wederom die zelve Loop der Ziekte hebben veroorzaakt: Wat andere Landstreeken en Provintien belangt, die nooit vry waaren van de Ziekte, daar in is geheel geen zwaarigheit tegen myne gedagten; want daar is, doe zoo wel als in onze Provintie in 't vervolg van tyd en nu nog, de Ziekte veroorzaakt in een heeviger trap, door een zamenloop van die eerste Smet-deelen, met de andere, die daar na, door het verwerken van de mest en huiden, zig weer hebben ontdaan en verspreid.

Dus meen ik deze Stoffe, zoo veel de aart der zaaken het toelaat, in een taamelyk licht gesteld te hebben, nu zou ik kunnen overgaan om van alle de Natuurlyke Oorzaaken, die uit de eerste Oorzaak zyn voortgevloeit, te handelen; dog dewyl ik

gesteld heb, dat de eerste Oorzaak der Ziekte is te zoeken in die fyne besmettende deelen, en in derzelver vermenging met een zekere Stoffe in de beesten, die vatbaar is geweest voor die deelen, zoo zal ik voor Menschen, die hier niet van overtuigd zyn, om dat zy 'er niet nauwkeurig om gedagt hebben, of die door overdenkinge en myne redeneering eenige zwarigheden 'er in mogten vinden, het zelve een weinig nader aantoonen, te meer om dat ik weet, dat de ondervinding ons leert, dat 'er gevallen zyn, die eenigzins tegen dit denkbeeld stryden; welke ik ook zoo veel mogelyk is, getrouw zal opgeeven, om, zoo ik deze zwarigheden al niet wel beantwoord, andere, die misschien dezelve zoo wel niet weten, als ik, daar toe gelegentheit zullen hebben; om welke laatste Reeden ik dan voornamentlyk my hier wat breeder over zal uitlaaten, dewyl 'er waarlyk verscheide zaaken zig toegedragen hebben ten opzigte van dit Stuk in deeze Ziekte, die de navorschinge van schrandere Natuur-onderzoekers wel verdienen.

§. 14. Dat alle Runder-beesten in 't begin dezer Ziekte zulk een stoffe in zig hadden, die vatbaar was voor die eerst besmettende deeltjes, en nu ook nog hebben, blykt daar uit, dat men tot nog toe in het algemeen byna geene Runder-beesten gevonden heeft, of zy waaren vatbaar voor de Ziekte, of waaren ze uit zeer gesonde Oorden gekoomen, gelyk blykt uit de algemeenheit der Ziekte in alle Landen, uit de vervoerde beesten, en voornamentlyk uit de proeve der In-enting dezer Ziekte, in Holland gedaan aan veele beesten, uit verschillende Oorden, die alle geheel gesond waaren, by een gebragt; en dat in tegendeel beesten, die eenmaal deze Ziekte gehad hebben, en 'er van gebeeterd zyn, 'er naderhant niet vatbaar voor zyn.

Hier

Hier uit dunkt my is 't vry zeeker, dat in al die beesten nu van natuuren zulk een stoffe is, en dat die stoffe door de Ziekte geheel verdwynt.

Ik beken hier heeft ook dat plaats, dat in byna alle dingen plaats heeft, namentlyk dat 'er geen reegel zonder uitzondering is, dog ik denk, dat deze reegel allerweinigst plaats heeft, ten opzigte van zaaken van dien zelven aart, in deze Ziekte, want men zal onder de duisent beesten pas eene vinden, dat 'er niet vatbaar voor is, daar de ondervindinge leert, dat veel meer Menschen van de kinder-pokken, en van de pest-ziekten na rato vry blyven. De Gevallen zyn hier dan, maar zeer weinig, die ik zoo veel my bewust is, zal opgeeven, en 'er ook redenen van geeven.

I. Zyn 'er gevallen, dat 'er een *a* twee beesten in een Stal gesond blyven, niettegenstaande alle andere 'er in ziek worden: dog dan leert de ondervinding doorgaans, dat die beesten naderhant in de Ziekte komende, ook 'er voor staan blyven. De reedenen hier van zyn tweeledig, het blykt dikwils van agteren, dat die beesten te vooren by de Ziekte geweest zyn, en 'er min of meer wat van gehad hebben, en dit blykt daar uit, dat 'er nu veel meer zulke gevallen gebeuren, als in 't eerst van de Ziekte: dog het gebeurt ook zomtyds, dat deze reeden geen plaats kan hebben, en 'er zyn ook zulke gevallen gebeurd in het begin der Ziekte, hier van is dan de reeden zeer waarschynlyk, dat die beesten geheel geen of zeer weinig van zulk een stoffe by zig gehad hebben, gelyk men voorondersteld van Menschen, die by de natuurlyke kinder-pokken en door herhaalde in-entingen derzelve altyd onbesmet gebleeven zyn, om dat ook deze beesten byna altyd daar na onbesmet blyven op besmette Stallen. Dog 'er zyn ten

II. Gevallen (die echter zeer gering en weinig zyn, en waar van ik na alle naſpeuring ooit maar een heb kunnen ontdekken, van een beeſt dat in het midden van een heevige Ziekte in den Jaare 1745 geſond gebleeven is, en in 1747 ziek geworden is beide reiſen op Stal) dat de beeſten in de Ziekte op Stal geſond blyven, en naderhant ziek worden aan deze zelfde Ziekte. De Reeden hier van is, dat zulk een beeſt door een zeldzame zamenloop van Natuurlyke Oorzaaken, zoo geſteld kan zyn geweeſt, dat het vergift of de quaadaardigheit der ziekte geen vat heeft kunnen krygen op die *ſtoffe*, en dat beeſt een ſoort van tegengift in zig gehad heeft, waar door die fyne deelen verhindert zyn vat te krygen op die ſtoffe: ook kan dit een (mag ik wel zeggen) uit 100000, van deze ſtoffe op die tyd bevryd geweeſt zyn, en naderhant die vergaard hebben, gelyk wy uit de volgende gevallen zullen zien mogelyk te zyn.

III. Zyn 'er gevallen, dat de Ziekte heevig in een Stal zynde, zommige Jonge kalvers aantaſt, en zommige voorby gaat, waar van ik veele voorbeelden weet; die wederom verſcheidenerley van aart zyn; en dewyl dit dikwils gebeurd, is het der moeite wel waard, om deze gevallen een weinig nauwkeuriger te overweegen, of het ook mogelyk is de reedenen daar van na te ſpeuren.

1. Weet ik gevallen, dat 'er Jonge kalvers van eenige weeken oud, en zelf van 2 *a* 3 maanden ziek geworden zyn in een Stal, en andere kalvers van 2 *a* 3 weeken geſond gebleeven zyn.

2. Dat 'er jonge ziek geworden, en die ouder waaren, geſond gebleeven zyn.

3. Heb ik in deze gevallen onderſcheid beſpeurd tuſſchen kalvers, die van gebeeterde en ongebee-

terde

terde beeſten geteeld waaren; alhoewel dit onderſcheid ook niet altyd doorgaat.

4. Heb ik gevallen opgemerkt, dat 'er zommige jonge kalvers ziek geworden zyn, in een Stal, daar de beſmettelyke ziekte regeerde, en naa alle waarſchynlykheit ook deze zelfde Ziekte hadden, en echter 2 *a* 3 jaaren daar na weder ziek geworden zyn, en onbetwiſtbaar aan dezelfde Ziekte; en dat op die zelve tyd in die zelve Stal aan andere jonge kalvers geen ziekte oogenſchynlyk beſpeurd is, en die echter naderhant geſond gebleeven zyn in die zelve Stal op het zelfde tydſtip, dat de evengemelde kalvers de ziekte hadden te gelyk met andere beeſten.

Van alle deze gevallen weet ik wel eenige waarſchynlyke redenen van te geeven, welke in 't algemeen deze is, dat ik beſpeurd heb, dat de meeſte gevallen van dien aart waaren, dat 'er kalvers waaren van verſcheidenerleije ſoort, zommige van gebeterde, andere van ongebeterde ouden, en dan heb ik dit doorgaans opgemerkt, dat de jonge kalvers, die van gebeterde koeijen zyn geteeld zoo ſchielyk niet ziek worden, als die van ongebeeterde geſprooten zyn, en dat dus die dikwils geſond bleeven, die van gebeterde koeijen waaren, terwyl de andere ziek wierden, die van ongebeterde waaren, alhoewel veel jonger als de andere.

Wat het laatſte geval belangt, dat beken ik, is zeer irregulier, dog ook zeer zeldzaam, de reden hier van kan zyn, dat die kalvers, die geheel geſond bleeven, echter iets van de Ziekte gehad hebben, alhoewel onzigtbaar, of ten minſten zoo niet dat de boer het heeft gemerkt, dat meermaal gebeurd, en hoe de andere tweemaal ziek hebben kunnen zyn, zullen wy in 't vervolg zien.

Dog nu zit hier weer het geheim om Natuurlyke redenen daar van te geeven, dat het eene kalf ziek

wordt en het andere niet in een Stal, daar de Ziekte heevig omgaat; jaa hier in is eene groote zwaarigheit tegen het doorgaans aangenomen gevoelen, dat ik ook altyd gehad hebbe, dat in een iegelyk Runder-beest van natuuren een soort van stoffe of gestel zy, waar door ze voor de besmettende deelen, die de Ziekte verspreiden of ontsteeken, vatbaar zyn, want zoo de ondervindinge leert, dat zommige kalvers niet ziek worden in een besmette Stal, en na verloop van een Jaar *a* 2 al, schynense van de geboorte af aan die Stoffe niet in zig gehad, maar naderhant gekregen te hebben; want men kan niet wel hier op antwoorden, datze dan een byzonder ander gestel hebben, dat haar niet vatbaar voor dien tyd maakt, gelyk met 't geval van dien eenen koe No. 2. gemeld, alhoewel ze die Stoffe wel by zig hebben, om dat deze gevallen zoo menigvuldig en gansch niet zeldzaam zyn. Ik ben dan om deze reden tot die gedagte overgegaan, dat de meeste dier kalvers op dien tyd die Stoffe niet in zig hebben, maar naderhant dezelve verzaamelen en dan ziek worden.

§. 15. Wat de kalvers van gebeterde koeijen belangt, in dezelve is geen zwaarigheit om 'er reden van te geven, jaa dat geval schynt ten deele met de natuur over een te koomen, want een gebeterd beest nooit weer ziek wordende schynt van die Stoffe geheel bevryd te zyn, hoe kan ze dan een Stoffe, dien ze zelf niet heeft, aan de vrucht mededeelen? jaa dat hier in waarlyk eene Natuurlyke Oorzaak is, meen ik door de ondervinding klaar genoeg geleerd te hebben, want ik heb door nauwkeurig onderzoek en waarneming bevonden, dat ook in dezen onderscheid is, of die kalvers uit een gebeterde koe en ongebeterde bul, of uit beide

ge-

gebeterde geteeld waaren, en dat de laatstgemelde laater ziek wierden.

Dewyl nu ook wel geobserveerd heb, dat de kalvers van gebeterde koeijen zeer jong ziek wierden, en enkeld, dog zeer weinig, dat 'er zommige jonge kalven van ongebeterde gesond bleeven, kan die irregulariteit of byzonderheit daar wel van daan gekomen, dat, gelyk wy zien, dat zommige Dieren en Menschen volmaakt geheel aarten na den vader of moeder alleen en niet na beiden, de eerstgemelde van een ongebeterde bul en gebeterde koe waren, en de laatste van een gebeterde bul en ongebeterde koe.

By deze gelegentheit kan ik niet nalaaten te melden, om dat het tot voordeel van oplettende Boeren zou kunnen dienen, dat ik door een langduurige waarneeming vast durf stellen, dat 'er veel meer beesten van de ziekte beteren, die van gebeterde, dan die van ongebeterde Ouden zyn geteeld: de Natuurlyke reden hier van is misschien tweeleedig:

1. Om dat zy na alle waarschynlykheit zoo veel Stoffe, die voor de besmettende deelen vatbaar is, niet by zig hebben, als de andere volgens evengemelde waarneeming en redeneering.

2. Om dat in haare Ouden een gestel geweest zynde, dat het geweld der Ziekte kon uitstaan, zy ook voor een gedeelte of geheelyk dat Gestel hebben overge-erft.

Eeven eens als men Menschen heeft, die de pokken weinig of geheel niet krygen, en dat gestel aan hunne kinderen schynen mede te deelen, want dit heb ik in zommige Geslachten van Menschen geobserveerd, dat daar zulk een in is, 'er ook dikwils verscheidene meer in zyn, die weinig, of niet vatbaar zyn voor de kinder-pokken; komende

de irregulariteit in dezen, na alle waarschynlykheit ook wederom uit de vermenging van Menschen van een verschillend gestel in dit opzigt voort.

Dat nu in dit Geval der besmettelyke Ziekte onder het Rund-vee, Natuurlyke Oorzaaken zyn van het weinig krygen der Ziekte, en het ligt beeteren van zommige beesten, en dat de voornaame Natuurlyke Oorzaak hier van is in de overerving van den zelven aart, of om duidelyker my uit te drukken, dat de jongen van koejen, die zeer ligt gebeterd zyn, ook doorgaans ligt beteren, is zeer zeker door de ondervinding, alhoewel 'er om bovengemelde redenen door toedoen van de bul wel uitzondering is; en dit ligt beteren strekt zig dikwils uit tot de derde of vierde graad: hier van zyn de Boeren ook zoo wel overtuigd, dat zy niet ligt zulk soort van jonge beesten zullen verkoopen, zelf die geene, die anders bigotst over het Stuk der Ziekte redeneeren, en geheel niet van Natuurlyke Oorzaaken willen hooren.

Het is waar, dit gaat niet altyd door, en dit koomt dan, behalven uit andere Natuurlyke Oorzaaken, die misschien hier plaats hebben, voornamentlyk daar uit voort, dat de bul van een ander aart geweest is.

§. 16. Om deze zelve redenen heb ik dikwils aan Menschen, die groote boerderyen hadden, geraaden, om zulke bullen, die geteeld waaren van beesten van zulken aart, die beide ligt van de Ziekte gebeterd waaren, en welk soort doorgaans beterde, altyd zoo veel moogelyk was te houden, dat, alhoewel eenigzins moeilyk, echter zeer wel te doen was; en ik wenschte nog geern, eensdeels om door de ondervindinge beter te leeren, wat hier het gevolg van zou zyn, anderdeels om des algemeenen nuts wille, dat ik meene daar uit te

zullen

zullen voortkoomen, dat zommige boeren en Veehouders daar toe eens resolveerden, en dan ook nauwkeurig op de gevolgen acht gaaven: en ik twyffele 'er niet aan, of Lieden, die zig altoos in zulke bullen hielden, en in zulke koejen, zoo veel mogelyk was, zouden gelukkig zyn in de Ziekte, en als het dan eens of tweemaal wel ging, moest 't natuurlyk daar na van zeer goed gevolg zyn; om dat ze dan allengs meer en meer in zulk aart zouden koomen. Waarom nu dit niet te beproeven? dewyl de uitschot en onkosten gering zyn, en aan de andere kant de hoop op veel winst en voordeel groot.

§. 17. Dog om tot de evengemelde zwaarigheit weder te keeren: Dezelve is deze, dat indien veele en zelf de meeste jonge kalvers, die van gebeterde koejen zyn, in de eerste week *a* 4, en zelf dikwils in zoo veel maanden niet ziek worden in 't midden der besmettelyke Ziekte, hoe dat dit dan met de stellinge bestaanbaar is, die algemeenst is aangenoomen, dat ieder Runder heeft van natuur zulk een Stoffe in zig bevat, waar door het vatbaar is voor de besmettelyke Deelen in de lucht: in welke gedagte ik ook altyd geweest ben, en heb om deze reden voornamentlyk de Zinspreuk onder het eerste Vertoog gezet: maar door deze waarneeming nauwkeuriger te overwegen, ben ik gedrongen geworden, of van deze gedagte af te stappen, en te stellen dat die stoffe door het voedzel in de Runder-beesten gebooren wordt, of dat die stoffe in 't eerst in de jonge beesten in zulk een kleine maate is, dat zy 'er niet vatbaar voor zyn, of dat hier een onderscheid is van natuuren tusschen de jongen van gebeterde en ongebeterde, en dit is ook in een zekeren zin waar. Dog dewyl in enkelde gevallen het ook nog gebeurd, dat jonge kalvers van on-

ongebeterde beesten gesond blyven, en het meer als waarschynlyk is, dat de jonge kalvers van gebeterde dikwils eerst gesond blyvende, en naderhand ziek wordende, eerst die stoffe niet hebben, en daar na ontfangen door het voedzel of de lucht, of naa myn gedagten door beiden, en wel meest door het voedzel, heb ik eindelyk hier uit moeten besluiten, dat die stoffe, net en eigentlyk gesprooken, van natuuren niet eigen is aan alle Runder-beesten, maar door het voedzel in haar gebooren wordt, dog de ongebeterde nu met zulk een stoffe voorzien zynde in eenen grooten overvloed, deelen het waarschynlyk ook aan haare jongen meede, waar van daan dan ook meestyds de jonge kalvers der ongebeterde ziek worden.

Dat die stoffe door het voedzel voornamentlyk gebooren wordt in die beesten, is daar uit nog ook zeer waarschynlyk, dat 'er enkelde Landstreeken zyn, die midden in de besmettelyke Oorden leggende nog dezen langen reeks van Jaaren byna altyd vry gebleeven zyn van de Ziekte, by voobeeld het Graafschap Lingen, Zwitzerland en de Meijery van 's Hartogenbosch, waar de Ziekte maar tweemaal in zeer weinige wooningen, volgens de waarneeming van den Heer *Engelman* (5) geweest is terwyl aan de overkant van de Maas en daar om streeks de Ziekte dikwils gewoed heeft: want een van beiden moet waar zyn, of dat in die Landen zulk voedzel niet wast, dat die stoffe in de beesten doet gebooren worden, of dat daar zulke kruiden wassen, die een soort van een tegengift voor de Ziekte zyn. Ook is na alle waarschynlykheit aan een van deze zelve redenen toeteschryven, dat in onze Provintie in de Bierumen, en op het Bildt, zoo weinig Ziekte bespeurd wordt, want alhoewel

(5) Zie D. VII. van de Verhandeling der Hollandse Maatschappy *pag.* 313. I *Stuk.*

hoewel de Zee-lucht 'er iets kan toe doen, ſchynt dit van weinig belang te zyn, om dat aan de Zuid-Weſt en Weſt-kant van Friesland de Zee ook ſpoelt, die echter doorgaans jammerlyk door de Ziekte wordt gequeld.

Alhoewel nu dan die ſtoffe niet natuurlyk is aan de Runder-beeſten, ſchynt haar geſtel echter natuurlyk zoo gemaakt te zyn, dat zy alleen voor het ontfangen van die ſtoffe bloot leggen, om dat ſchapen, paarden en varkens, die het zelfde voedzel met haar eeten, nooit eenige de minſte teekenen dezer Ziekte vertoonen; hier in dan verſchillende van de Galligheit of Gal-ziekte, die hoewel meeſt aan de Schapen eigen, tot de Runder-beeſten dikwils overgaat, en tot de Varkens, en ook zeer veel vat heeft op de Haazen, die daar in menigte aan ſterven.

Om deze Reden dan kan myn evengemelde Zinſpreuk nog door den beugel, behalven dat volgens myn gedagten ook miſſchien die eerſte deelen, die in de lucht zweeven, en die ik voor de eerſte Natuurlyke Oorzaak houd der Ziekte, al van 't begin af aan in het harte der Aardkloot zyn geweeſt.

§. 18. Dog tegen dit gevoelen, dat die ſtoffe, die de beeſten vatbaar maakt voor de Ziekte, voornamentlyk door het voedzel gebooren wordt, is dan nog eene zwaarigheit, namentlyk, waarom de eens gebeterde beeſten zelden of nooit weer ziek worden, want die het zelfde voedſel eetende met de andere, dezelve lucht inademende, moeſten dan ook die ſtoffe weder op nieuw vergaaderen, en dus in 't vervolg ziek worden.

Ik beken dat dit een diepzinnig ſtuk is, en erken hier in geern het aanbiddelyke van Gods Voorzienigheit, dog ik ſluit 'er geenzins de Natuurlyke

Oor-

Oorzaaken buiten. Ik ben dan van gedagte, dat de inwendige deelen van de gebeterde beesten, in welke die stoffe haaren zeetel heeft, door de Ziekte zulk een gestel hebben aangenoomen, dat zy die deelen, welke die stoffe veroorzaaken, haar wel eer tot zulk een lastigen gast verstrekt hebbende, als hare ergste Vyand, en gelyk men zegt, en hier waar is, als de *pest* haat, en daarom geheel buiten keert of verdryft, dat is om eigentlyker te spreeken, dat die inwendige Deelen van zulk een beest, zoo veranderd worden door de Ziekte, datze nooit de minste deelen dezer stoffe weder in zig laaten huisvesten, maar afkeeren en dus terstont uitdryven; het welk my geenzins onmoogelyk, maar in tegendeel zeer waarschynlyk voorkoomt, laatende dit Stuk verder aan de overdenkingen en ophelderingen der Geneeskundige over.

Ik moet echter dit nog eenigsins ophelderen door zommige gevallen §. 14. vermeld, terwyl het te gelyk ter opheldering van die gevallen kan dienen.

De ondervindinge leerende, dat jonge kalveren wel eens ziek worden in het heevige van de besmettelyke Ziekte, en naa alle waarschynlykheit deze Ziekte ook hebben, en daar na dezelve ongetwyffeld weder krygen, koomt 't my waarschynlyk voor, dat dit daar van daan koomt, dat de inwendige deelen door het opwassen zig verwydende, dikwils daar door op nieuw zoo gesteld worden, datze andermaal die stoffe weder toelaaten; van welke verwyding dier deelen eene natuurlyke reeden is, in den groei en uitzettinge van het lighaam, en van alle deszelfs deelen. En dus stel ik de Natuurlyke Oorzaak, waarom de Ziekte in de jaarige beesten nooit weer koomt, deze te zyn, dat de stoffe, die haar vatbaar maakt voor de Ziekte, 'er

ten

ten eenemaal uitgedreven zynde, die lighaams-deelen, waar in die ſtoffe te vooren was opgeſlooten, zoo nauw zaamgetrokken en toegeſloten worden, dat ze nooit die ſtoffen, die als de zeetel der beſmettinge uitmaaken, weder toelaaten; maar dat in de jonge kalvers, alhoewel die ook wel door de Ziekte dat zelfde ondergaan, echter in 't vervolg, die deelen weder door de uitrolling of aanwas harer lighaams-deelen, als verwyd worden, en dus dikwils andermaal een toegang voor die zelve deelen, die dien ſtoffe formeeren, openzetten.

Langs deze zelve weg is 'er nu dan ook zeer gemakkelyk reeden te geeven, waarom de jonge kalvers, die van gebeterde koejen zyn, dikwils niet terſtont, maar lange daar na ziek worden: want dit ſchynt my toe daar van daan te koomen, dat die lighaams deelen in dezelve in 't eerſt eene gelykenis hebben, naa die zelve inwendige deelen van haare Ouden, maar dat die door het opwaſſen naderhant verwyd en veranderd wordende, ook die ſtoffen toelaaten.

Op die zelve wyſe kan 'er reeden gegeeven worden van het onderſcheid, dat men ziet tuſſchen het ziek worden, en geſond blyven van zulke kalvers, die gedraagen zyn van koejen, terwyl die de Ziekte hadden, of die een vrucht zynde de ziekte ook hebben gehad, waar van zommige altyd ſtaan blyven voor de Ziekte, andere niet; welke laatſte weder ziek worden, om dat in dezelve die evengemelde lighaams-deelen te veel verwyd geworden zyn, dat nog zoo veel eerder kan gebeuren, om dat zy nog veel kleinder zynde de ziekte gehad hebben; het welk daar door nog licht bygezet wordt, dat de ondervindinge leert, dat hoe jonger of kleinder de vrucht of 't kalf geweeſt is, hoe het zelve naderhant meer gevaar loopt van de Ziekte, dat is kalvers, welker

ouden 2 *a* 3 maanden met den dragt heen zynde van de Ziekte beeteren, zullen lang zoo dikwils niet voor de Ziekte ſtaan, als kalvers van ouden, die in de Ziekte op de ſesde en volgende maanden van haar dragt waaren.

Ik zal my miſſchien na veeler gedagten al te lang hebben opgehouden in het ontwarren van deeze zaaken; te meer om dat 't nog maar ten halven gedaan is, dog ik oordeelde het volſtrekt noodzaakelyk, om myne gedagten wel te doen verſtaan, en om telkens onder het voorſtellen derzelve niet opgehouden te worden, als mede om dat dit Stuk myns weetens nooit ſoo fyn uitgepluisd is.

Ik weet ook wel, dat ik niet veel gevaar zou loopen om zommige dezer zwaarigheden my tegengeworpen te zien, om dat veele Menſchen, die anders wel denken, zig met deze ſtoffe als een ſtuk hun aandagt ten eenemaal onwaardig niet beezig houden, en de meeſte zoo nauwkeurig niet denken, dat ze zulke zwaarigheden by hun zelven kunnen opmaaken: Dog om dat die my zelven voor de ſcheenen ſprongen, en derhalven ook andere kunnen in de gedagten koomen, en ik niets, zoo veel my bewuſt is, wil ontveinzen, waar in eenige zwaarigheit is, heb ik 't noodig geacht dezelve voor te ſtellen, op dat zoo ook andere Verſtandige Menſchen hier door gelegentheit hebben om deze zwaarigheden te overweegen, welke my plaiſier zullen doen, om, indien zy 'er anders over denken, het zelve door den Druk gemeen te maaken.

§. 19. Naa dezen uitſtap zal ik nu dan myne gedagten over den oorſpronk, voortgang en verſpreiding dezer Ziekte mededeelen; want om over den aart en natuur dezer Ziekte te ſchryven, dat is te zeggen tot wat ſoort van Ziekte ze gebragt moet worden, acht ik zoo noodig niet, om dat daar over

over reeds verſcheide Tractaten zyn in 't licht gekoomen (6). Ook kon ik nog wel in 't vervolg te raade worden het zelve te doen.

Uit het boovengemelde § 12. blykt, dat ik van gedagte ben, dat eenige quaadaardige deelen eerſt uit 't aardryk uitgevloeit zyn, zig in de lucht gezet hebben, en van tyd tot tyd van de plaats haarer oorſpronk herwaards overgewaaid zynde, de eerſte en algemeene onmiddelyke oorzaak zyn geweeſt van deze beſmettelyke Ziekte, het welk daar uit genoegzaam blykt, dat die ziekte zig allengs van 't Weſten na het Ooſten verſpreid heeft, want indien de eerſte oorzaak in het geſtel der beeſten is te zoeken, is het zeer waarſchynlyk, dat die Ziekte zig op veele Oorden te gelyk geopenbaard zou hebben.

Om dan van de Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte als in order te ſpreeken, merk ik aan, dat dezelve veelerley zyn, dog dat

I. De Eerſte en voornaamſte Natuurlyke Oorzaak moet gezogt worden in zekere fyne quaadaardige deeltjes, die in de lucht zwieren, welke alleen in de Runderbeeſten een ſtoffe of geſtel hebben aangetroffen, welke 'er door aan 't geſten geraakt en als ontſtooken is, waar door eene verſpreidinge dezer quaadaardige ſtoffe door het ganſche lighaam der beeſten die ſchrikkelyke Ziekte veroorzaakt, net gelyk als het vuur of eenige weinige vuur-deelen het buskruid als een ſtoffe, die allerligſt in brand raakt, aanſteeken, niet teegenſtaande datze andere min brandbaare ſtoffen, onaangeroerd ſchynen voorby te vliegen, welk buskruid in

(6) Onder anderen het Schrander Werk van den Heer *Engelman* in het VII Deel van de Hollandſche Maatſchappy.

in brand gestooken zynde, en haar vuur verspreidende andere stoffen in brand steekt, die eerst onaangeroerd voorby gegaan waaren. Uit welk voorbeeld te gelyk kan opgehelderd worden; waarom alle beesten in een Stal doorgaans niet te gelyk door de besmettelyke Ziekte worden aangetast, maar meestyd eerst een of twee beesten, die dan naderhant door de uitwaseming haarer quaadaardige deelen de andere besmetten, niet tegenstaande te vooren die eerste lucht-deelen geen vat op haar scheenen te kunnen krygen, en dat het geval zoo is blykt daar uit, dat de ondervindinge dikwils geleerd heeft, dat de Ziekte niet verspreid wierd in de Stal, als zulk een ziek beest in den beginne 'er uit genoomen wierde, dat daarom by my ook altyd voor het beste middel gehouden is om de andere beesten gesond te houden, terwyl zulk een ziek beest in de Stal blyvende, de Ziekte byna altyd tot de andere beesten overslaat. Dog de meeste boeren zeggen, dat dit niet kan helpen, en willen hier niet mee staan, om dat 'er gevallen zyn, dat 't ook niet baat, dog dit kan heel wel zyn, want zoo meer beesten byna even vatbaar voor die fyne lucht-deelen in denzelven Stal zyn, zal 't ook niet helpen; maar dit kunnen wy van vooren niet weeten; en dit niet te willen doen, is eeven zot, als te weigeren een genees-middel te gebruiken, dat veele Menschen nuttig is, maar allen niet.

II. De tweede Natuurlyke Oorzaak is buiten twyffel de eevengemelde *stoffe*, die in het algemeen in het begin der Ziekte in byna alle Runderbeesten schynt geweest te zyn, dog terwyl 'er eenige weinige Landen van deze Ziekte tot nog toe byna verschoont gebleeven zyn, is 't waarschynlyk dat die stoffe uit het voedsel voornamentlyk zyn oorspronk heeft genomen, want hier in met buiten-

sluiting

ſluiting van Natuurlyke Oorzaaken een buitengewoone en boven Natuurlyke Oorzaak te zoeken, waar door die zelve Landen juiſt alleen van die Plaage bevryd blyven, zou een weinig na bygeloovigheit ſmaaken, zie verder boven § 16.

Ik voeg hier nog by, dat men in dit ſtuk een aardige proeve zou kunnen neemen, door uit zulke contreijen hier beeſten te haalen, en die terſtont in de Ziekte te zetten.

III. De derde Oorzaak der Ziekte is een zaamenloop van de twee eerſte Oorzaaken, en de daar door *gebeurde ontſteeking van die ſtoffe in de beeſten*, die zig dan verſpreidende door het ganſche lighaam alle deszelfs deelen aandoet, en daadelyk de Ziekte veroorzaakt en teffens die doodelyke gevolgen. Waar uit dan

IV. Een vierde Oorzaak voortkoomt, namentlyk *de Uitvloeiſels* of deelen, die uit zulk een ziek beeſt uitwaaſemen, welke alle als zoo veele beſmettende deelen moeten worden aangemerkt, niet alleen, om dat daar door de andere beeſten in een beſmette Stal naa alle gedagten alzoo wel en nog meer worden aangeſtooken, als door de quaadaardige lucht-deelen, maar voornamentlyk, om dat een Ziek beeſt in een onbeſmette Stal op een geſonde Oord gebragt zynde, in weinige daagen alle de andere beeſten op dien Stal doorgaans aanſteekt, wanneer die Ziekte alleen aan deze uitwaaſemingen van dat eene beeſt, en niet aan de eerſte Oorzaaken der Ziekte moeten worden toegeſchreeven. Deze Uitvloeiſels ook beſtaande in zeer fyne deelen, en zig vermengende met de lucht worden van de geſonde beeſten weer ingeademd, en ontſteeken in dezelve die ſtoffe, die vatbaar is voor de Ziekte, even gelyk de eerſte Oorzaaken.

Uit het in-enten dezer beſmettelyke Ziekte,

waar van in 't vervolg breeder, leeren wy, dat deze besmettende deelen in 't byzonder vermengd zyn met de quyl en vuiligheden, die uit de mond, oogen en neusgaaten der Zieke beesten voortkoomen. Dus verval ik als van zelf op eene

V. Vyfde Oorzaak, namentlyk de *In-enting deezer Ziekte*, die ons leert, dat dezelve met die vuiligheden gedaan de Ziekte schielyker veroorzaakt dan de uitwaasemingen der beesten, want daar my doorgaans de ondervindinge geleerd heeft, dat de gesonde beesten eerst door zieke beesten op den sesden, zeevenden of achtsten dag worden aangestooken, kunnen wy hier uit leeren, dat de ingeente doorgaans den derden of vierden dag ziek worden.

VI. Eene groote Oorzaak van de verspreiding en voortplanting der Ziekte is by my *de mest* der zieke beesten, want de dunne afgang dier beesten vertoont genoegzaam in deszelfs schrikkelyke stank haare quaadaardigheit, en doet ons op zeer goede natuurkundige gronden denken, dat dezelve met een meenigte van zulke deelen bezet is, die de besmetting kunnen verspreiden.

Insgelyks moet hier toe gebragt worden al dat hooy en stroo, dat door de zieke beesten bequyld en bemorst wordt, en naderhant ook in de mesthoopen wordt gebragt, want dat dat besmettelyk is, weeten wy klaar uit de in-enting.

Zoo dat dan in alle die mest-hoopen, die uit een Stal gekoomen zyn, waar in de Ziekte geweest is, waarlyk gewisse en sterke Natuurlyke Oorzaaken van de ontsteeking en verspreiding dezer Ziekte, gereekend moeten worden te zyn: want die mest-hoopen worden in de zoomer of naa-zoomer op de landeryen gebragt, en daar dun over gespreid zynde, vervliegen die besmettende deelen in de lucht, en deelen ook die zelve besmettende

deelt-

deeltjes meede aan het gras, dat ſterk waſſende uit de meſt, buiten twyffel in eene zeer overvloedige mate die deeltjes ontfangt; zoo dat dan deze deelen door de beeſten niet alleen met de lucht ingeademd, maar met het gras en hooy opgegeeten zynde, op verſcheidenerleije wyſe aanleiding kunnen geeven tot de Ziekte, waar uit 't na alle waarſchynlykheit allermeeſt voortkoomt, dat de Ziekte zig doorgaans in de na-zoomer, en herfſt begint te openbaaren, en allermeeſt in den winter woed, het welk ik breeder in myn Eerſte Vertoog heb gededuceerd. Hier uit volgt dat ten

VII. Als eene Natuurlyke Oorzaak der verſpreiding dezer Ziekte, *is het voeren van het hooy, en ſtroo, dat op zulke bemeſte Landeryen gemaaid is*, moet worden aangemerkt; want draagt het zelve allerleije teekenen om, dat het uit de meſt weeliger gegroeid is, zoo is 't ten uiterſten waarſchynlyk, dat 'er veele van die deelen, die beſmettelyk zyn, in zyn; behalven dat de Ziekte zig doorgaans midden in den winter felſt openbaart. En waarom zou het hooy hier niet zeer nadeelig kunnen zyn, daar de dagelykſe ondervinding leert, dat ſterk gebroeid hooy voor de beeſten nadeelig is, en ſchimmelig nog erger.

VIII. Eene groote Natuurlyke Oorzaak der verſpreiding dezer Ziekte zal niemant durven ontkennen, die een weinig nadenkinge heeft, *is het vervoeren van beſmet Vee*, waar door ik niet alleen ongeſond Vee verſta, maar zulk Vee, dat uit beſmette Oorden koomt. Dog alle denken weer niet even gelyk over dit Stuk, want de meeſte boeren en koopluiden meenen, dat wanneer ze maar Vee hebben uit een geſonde Weide of Stal, zy dan veilig genoeg zyn, en alhoewel met veelen 'er ook winzucht en gierigheit onder loopt, koopen veele uit een ſoort van misverſtand in

 dit

dit Stuk, te meer om dat het ook best met haar beurs over een komt, dikwils de beesten op, in ongeson de Oorden, welke Menschen om hun wanbegrip of klein verstandigheit eenigzins te verontschuldigen zyn; maar Menschen, die besmet Vee op ongesonde Stallen of uit besmette weiden koopen, en zulk Vee na Holland of elders vervoeren, verdienden de allerstrengste straffen. Ik voor my ben altyd van gedagten geweest, dat ik beesten uit ongesonde Oorden, of waaren ze gesond zoo wel als haare makkers, lang zoo lief niet had, als uit gesonde Oorden, daar in een uur *a* vyf in 't rond geen Ziekte was; ik staa nog in dit denkbeeld, en ik geloof de meeste boeren en kooplieden met my, dog als zy daar koopen, doen ze 't om een stuivertje goekooper de beesten daar te krygen; en zy benadeelen haar zelven zoo wel, als andere Menschen, aan wien ze die beesten in 't vervolg moeten verkoopen, want zoo die beesten eens ziek worden, terwyl zy ze vervoeren, krygen ze 'er zelve groote schade door, en anders dikwils veele andere Menschen, niet alleen die luiden, die ze koopen, maar ook die hunne beesten by dat ongesond, of eenigsins besmet Vee op de markten hebben; dus heeft my de meeste herfsten de ondervindinge zeer duidelyk geleerd, dat de Ziekte onmiddelyk na de markten, op eene geweldige wyse, zig over veele districten dezer Provintie verspreide, en weet zelf verscheidene gevallen, waar uit het onmiddelyk zigtbaar was, dat een gesonde Oord, daar in uuren de Ziekte niet naby was, door zulk Vee sterk aangestooken wierde.

Al hoe eerlyk ook een koopman in zig zelf is, die in dit begrip staat, dat het hem geoorlofd is 't Vee te koopen op besmette Oorden, loopt hy echter gevaar om door een schurk van een boer bedroo-

droogen te worden; want het Vee op den dag der koop gesond van den koopman wordende gezien, kan de Stal op den dag der leverantie besmet zyn, en echter de boer zyn koe of koeijen na zyn genoegen verkogt hebbende, en nu vreesende voor de schaade door de Ziekte, waagt 'er den koopman veel eerder aan, als zig zelven, en leevert hem, zoo niet de beesten; die reeds ziek zyn, (dat hier ook echter nog wel gebeurd is) ten minsten die, die gesond zyn voor 't oog, welke echter gevaar loopen om ziek te worden, en dikwils schielyk teekenen der Ziekte geeven, waar van men maar al te veel gevallen gehoord heeft.

Het is ook Natuurkundig zeeker, dat zulk Vee, dat in ongesonde Oorden verkeert, veel meer gevaar loopt van de Ziekte, om dat allerley soort van deelen daar omtrent in de lucht omzwerven, die in staat zyn om de Ziekte te veroorzaaken, en dewyl wy niet weeten, hoe lang tyd die deelen nodig hebben, om op de lighaamen der beesten te werken, kunnen die beesten, die nog gesond zyn, wel als voorbereid zyn tot de Ziekte, en al een gestel aangenoomen hebben, waar door ze eerlang moeten ziek worden, behalven dat die deelen zig eerst kunnen gevestigd hebben in het hair van haar huid, welke zy daar naa door het slikken, en zomtyds ook andere beesten van haar kunnen inkrygen, en dus de Ziekte ontfangen. Het zy hoe 't zy, de ondervindinge leert ons maar al te veel, dat de Ziekte in een zeeker Oord omgaande, doorgaans verscheide, of veele Stallen aantast, en by gevolg is 't, dunkt my, op 't oog beweezen, dat de beesten in die Oorden gevaarlyker zyn, en meer bloot staan voor de Ziekte.

Om alle deze redenen heb ik altyd gepreezen de voorzorge van de Hooge Overheden, in op allerleije

wyzen de Natuurlyke Oorzaaken van dit soort van verspreiding der Ziekte, door heilsaame Placcaaten te keer te gaan, en gelaakt de slechte handelwyze en ongehoorzaamheit van veele Ingezeetenen; waar door het vervoeren van besmet Vee, uit besmette weiden, stallen of districten, dikwils aanleiding heeft gegeeven tot het verspreiden der Ziekte, en dit is in deze Provintie zoo sterk en algemeen geweest, dat de Overheden door de weerbarstigheit van zommige Ingezeetenen byna genoodzaakt zyn geworden, om deze quaade handelwyse door de vingeren te zien, en de Placcaaten niet ter uitvoer te stellen (7).

IX. Volgens myne opgegeevene gronden, en volgens alle Natuurlyke redeneeringen, moet ook als een Natuurlyke Oorzaak van de verspreiding dezer Ziekte worden aangemerkt, *dat Menschen uit besmette Stallen koomende zig begeeven in gesonde Stallen, of koomen ze niet by 't Vee op Stal*; want die besmettende deeltjes zoo fyn zynde, datze ons gezigt ontsnappen, kunnen zig ligt vast zetten in of aan de kleederen, en daar naa door de warmte in andere Stallen weer uitwaasemen; te meer om dat 't stofjes of deelen zyn naa alle gedagten, die volgens een bekende zetreegel, als van eenen aart zynde, en veel betrekking op elkander hebbende, door

(7) Wat dan ook het Gemeen of baatzugtige kooplieden 'er tegen aan mag schreeuwen, vind ik de twee laatste uitgegevene Placcaaten van de Heeren Staten van Holland van Maart 1764 zeer heilsaam, om zoo veel in Menschelyke macht is, de quaade gevolgen dezer Ziekte voor te koomen. En al waaren 'er zulke Placcaaten niet, zoude ik alle kooplieden en tot nut van haar zelf, en van andere Menschen raaden, om nooit Vee uit ongesonde Oorden te koopen en te vervoeren.

door eene heimelyke aantrekkings-kracht, naa alle waarſchynlykheit, elkander beminnen en opzoeken, dat is die quaadaardige deelen, die de Ziekte aanbrengen, en de deelen of ſtoffen, die in de lighaamen der beeſten de tweede oorzaak der Ziekte ſchynen te zyn, zullen zig raſſer met elkander, dan met andere dingen vereenigen.

Waarom zou men dit niet eeven goed meugen vaſtſtellen? als dat de Peſt onder de Menſchen, door ſtoffen en goederen uit beſmette Plaatzen, kan verſpreid worden, niet tegenſtaande die ſtoffen eenen verren weg over Zee vervoerd zyn, gelyk men zegt, dat de ondervinding meermaal geleerd heeft.

Indien de Menſchen dit meer en beeter bedachten, zouden ze zoo reukeloos hier in niet te werk gaan, dog de boeren, behalven dat veele van geene Natuurlyke Oorzaaken willen hooren, meenen dat dit geen quaad kan, om dat de ondervindinge dikwils leert, dat de Menſchen de Ziekte niet ſchynen overgedraagen te hebben, om datze dikwils uit beſmette Stallen naa haare geſonde zyn gegaan, zonder datze de Ziekte gekreegen hebben. Dog indien wy konden weeten, (dat onmogelyk is) hoe dikwils de Ziekte door Menſchen van de eene Stal tot de andere overgebragt is, zouden miſſchien de laatſte de andere gevallen verre in getal overtreffen. En wat deze Redeneering belangt, dat iemant zig daarom niet behoeft te wagten van beſmette Stallen, om dat de Ziekte door die handelwys niet altyd voortgeplant wordt, is eeven dwaas, als dat iemant denkt, daar koomen nog meer Scheepen in ſtorm door Zee, als 'er in veronGelukken, en daarom mag ik my heel wel in ſtorm op Zee begeeven.

X. Eindelyk is 'er ook eene groote Natuurlyke

Oorzaak van de verſpreiding dezer Ziekte, *in het vervoeren en verarbeiden van alles, dat van een verſtorven beeſt koomt, en het laaten omſleepen van de ingewanden, dat hier maar al te veel geſchied:* want alhoewel wy niet zeker kunnen bepaalen, hoe ver dit gaat, en in welke deelen van een verſtorven beeſt die beſmettende deelen zitten of niet, is 't echter zeer te vermoeden, dat zy door en in de Ziekte alle de deelen van het lighaam bezoeken, en in 't byzonder de huid, door welke de doorwaaſeming moet geſchieden. Dog dit zy hoe 't zy, dit is uit de Proeve der Inentinge, door de drie Heeren *Nozeman*, *Kool* en *Tak* gedaan, zeker, dat die deelen ſterk zig veſtigen in de boek penſe of panſe, gelyk wy zeggen; want de beeſten, daar mee inge-ent, wierden allerſchielykſt ziek. Maar om dit nauwkeurig te weeten, was 't noodig om de in-enting te doen met alles, wat van een verſtorven beeſt was overgebleeven, by voorbeeld bloed, vlees, ſmeer en huiden, en verſcheide deelen der ingewanden, op dat men dus konde gewaar worden in welke deelen der verſtorvene beeſten de ſmetſtoffen doorgaans overblyven, en dus onkundige en doldriftige op 't oog overtuygd mogten worden; datze teegen de heilſame Reſolutien van hunne voorzigtige Overheden, in 't eerſt, *op 't ſtuk van de begraving der beeſten met huid en hair*, uitgegeeven, te onregte zig hebben aangekant; en op dat dus de Nakomelingſchap, zoo deze Ziekte nu eens ophield, en zig na verloop van verſcheide Jaaren weder openbaarde, wyſer mogte zyn, en zig meer voor deze oorzaaken der verſpreiding wagten: want hadden wy hier gezamentlyk ons gereguleerd na de Orders der Hooge Machten, hadden wy miſſchien van deze Ziekte al lange ontheft geweeſt, daar moogelyk nu onze Nakoomelingſchap reeden zal hebben, om dit Ge-

ſlacht

ſlacht te beſchuldigen en te verwyten, dat het door deszelfs geldgierigheit, onkunde en onvoorzigtigheit deze Ziekte in een Landplaage verandert heeft; waar voor ik vreeſe, om dat alles thans door en door vervuld is met zulke deelen, die of de Ziekte onmiddelyk ontſteeken, of 'er aanleiding toe geeven. Voornamentlyk moet ik dit tot ſchande van myne Landgenooten melden, dat men nergens ten dezen opzigte zoo rauw te werk gegaan heeft en nog gaat, als in Friesland, en dat voornamentlyk uit een geldzucht, die buiten gewoon ver gaat, want daar in andere Provintien en Landen het vleeſch of geheel niet geconſumeerd wordt, of niet anders als door zeer arme menſchen, en zelf nog in de ſooberſte en armſte Contreijen van Friesland als een gedeelte van de Woudkant, eeten in de beſte en bloejendſte Oorden van Friesland, alle Menſchen het byna ten platten Lande, en veel meer in de Steden, als men weet: want veele ryke Boeren eeten niet alleen met haare Huisgezinnen het vleeſch, maar verkoopen het, en hebben nu, als zy maar eenige beeſten verliezen, dikwils 'er niets van over voor arme Menſchen, jaa 't is tegenwoordig wat groots, als een boer een verſtorven beeſt, dat wel in ſtaat is, weggeeft, *ô Tempora! ô Mores!* Niemant echter moet denken, dat alle Boeren hier onder geteld moeten worden, neen 'er zyn ook wel brave en genereuſe Luiden onder, die 'er anders mee handelen, en die 'er niets van in hunne Huiſen willen geconſumeert hebben. Niemant verdenke my ook, dat ik dit uit verachtinge van den boer ſchryve, neen in teegendeel weet elk, die my ken, dat ik zeer veel achtinge heb voor brave Boeren, en 'er is by my geen beeter en gelukkiger Leeven, als dat van welgezetene, oppaſſende, en niet al te kaarige Landluiden, die een arbeider een ſtuiver laten

ver-

verdienen, zonder datze 'er zelve schade van hebben.

§. 20. Uit het vermelden van alle deze Natuurlyke Oorzaaken van de ontsteeking en verspreiding der Ziekte is het klaar, dat 'er thans een grote zamenloop van deze Natuurlyke Oorzaaken is, en dat alhoewel elk byzonder juist niet in staat is, om de Ziekte altyd te veroorzaaken, 2 *a* 3 derzelve zaamenloopende het zelve zeer ligt kunnen doen (8).

Zyn

(8) Hier was ik juist in het zaamstellen van dit Werkje aan toe, wanneer my den 18 Febr. 1764. van den Heer *Koopmans* Med. Doctor te Franeker, die van myn voorneemen om iets over deze Stoffe uit te geeven verwittigd was, toegezonden wierd het VI. en VII Deel van de Verhandelingen der Hollandse Maatschappy, om daar uit de gedagten van den Heere *Engelman*, Med. Doctor in Holland, voorkoomende *pag.* 955 en 247. gewaar te worden. Het welk terstont met zeer veel greetigheit leezende, vernam ik met veel genoegen, dat die Heer en ik in veele opzigten en in 't byzonder in de hoofd, en grondstelling van de Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte onder het Rund-vee zeer naby kwaamen, zoo dat ik eerst haast dachte stil te zullen blyven zitten, terwyl, dit Werk al eenige maanden uit geweest zynde, zommige Menschen my zouden kunnen verdenken, dat ik daar uit myne grondstellingen had uitgeschreeven; dog overweegende, dat een ieder van het tegendeel konde overtuigd worden, uit myne twee Vertoogen in 1760 *en* 1761. alreede aan de Hollandse Maatschappy gezonden, en ziende dat de Heer *Engelman* zoo gunstig niet oordeelde over de In-enting deezer Ziekte (waar over ik ook voorgenoomen had te schryven) als ik, ben ik weeder voortgevaaren: en zal nu dan ook indien wy in 't vervolg dezer Verhandeling iets verschillen, de vryheit neemen het zelve te kennen te geeven; niet gelyk een verkeerd soort van Geleerde, uit een geest van tegenspraak,

Zyn 'er nu dan geene andere Natuurlyke Oorzaaken dezer Ziekte tot nog toe bekend, en kan men door de ondervindinge, met geene waarſchynlykheit naa andere giſſen, is 't ook naa myn gedagte vruchteloos, naa eenige andere Natuurlyke Oorzaaken van de langere duuring der Ziekte te zoeken, als die ik heb opgegeeven in myne twee Vertoogen.

Het zy dan by deze geleegentheit met verlof van die Heeren, die de Vraage over de Natuurlyke Oorzaaken van de langere duuring der Ziekte aan het publyk hebben voorgeſteld, en in de herhaaling van die Vraag hebben ſchynen te kennen te geeven, dat men deze Oorzaaken moeſte zoeken in den een of ander Fabriek, geſchreeven; dat zy 't of met my in de hoofd-zaak eens zyn, namentlyk als ze meenen dat 't door zulke dingen koomt, waar in het een of ander van de verſtorvenebeeſten verwerkt wordt, of dat zy van gedagten zyn, dat in die Fabrieken zommige andere dingen gebruikt worden, die onmiddelyk en regtſtreeks deze Ziekte konden veroorzaaken, en de eerſte Natuurlyke Oorzaaken, of *vehicula* en voerſels deszelfs in zig bevatten: dog indien men hier van overtuigd zou zyn, moeſt men door in-enting 'er de proeve van genoomen hebben, en dan nog ook zeeker geweeten hebben, dat 'er geene deelen van verſtorvene beeſten in dat Fabriek verwerkt waaren, als mede dat het zelve een nieuw Fabriek was en in de voorige Sterfte onbekend; indien dit op deze wyſe bekend ſtonde, zou ik zulk een Fabriek wel als eene medewerkende Oorzaak van deze langere duu-

ring

ſpraak, maar uit liefde voor de waarheit; Uit dit geſchrift kunnende zien, dat dit dien onderzoek lievenden Heer niet onaangenaam zal zyn.

ring houden, maar niet voor de eenige, om dat 'er zoo veele andere Oorzaaken zyn van de verſpreiding der Ziekte, en wel nu meer als te vooren, en derhalven ook van de langere duuring derzelve. Dog ik denk niet, dat deze proeve ooit genomen is; want dan zouden die Heeren volgens Hunne zugt tot de voortplanting der Weetenſchappen, en nut van 't Vaderland, het zelve wel geopenbaard hebben.

Zyn 'er dan Fabrieken die aanleiding geeven tot de langere duuring dezer Ziekte, zoo doen ze 't niet onmiddelyk, maar middelyk, om dat 'er meer deelen van de verſtorvene beeſten in verwerkt worden, dan in de voorgaande Ziekte, dat uit deze twee Oorzaaken ontſtaat, (1) om dat deze Ziekte heeviger en algemeener is geweeſt in deszelfs aanval, (2) om dat men meer gebruik gemaakt heeft van alles, dat van verſtorvene beeſten kwam; en by gevolg, zullen de Natuurlyke Oorzaaken van deze langere duuring in de Fabrieken gezogt worden, moet men buiten twyffel hier in weeder in de grond opklimmen, tot de door my eerſt opgegeevene hoofd-oorzaak.

§. 21. Eer ik van deze ſtoffe affcheide, moet ik nog een weinig nader handelen over deze Fabrieken, die naa myne en anderen gedagten dan min of meer aanleiding geeven tot de verſpreiding en langere duuring der Ziekte.

Hier toe heb ik dan in myn tweede Vertoog in 't byzonder de *Lymziederyen* gebragt (9), om dat in dezelve nog meer door wyſe van verrottinge en ſtank die deelen, die beſmettelyk zyn, my toeſchee-

(9) Ik ben in 't vervolg gewaar geworden dat 'er nog een Lymziedery is in de Provintie, dat te vooren niet wiſte, ook weet ik niet hoe lang die geweeſt is.

ſcheenen aan de gang gebragt te kunnen worden, als in de Leer-lojerijen, daar de huiden meer in bedekt gehouden worden, en de kalk, alhoewel ze die deelen in ſtaat is te ontbinden, ook echter door hare ſcherpe en bytende aart den kracht derzelve merkelyk kan verminderen, daar en boven denk ik dat in de huiden der verſtorvene beeſten zoo veel beſmettende deelen nog niet zitten, als in de beenen en andere deelen, die in de Lymziederyen gebruikt worden.

Edog ben ik ook van gedagten, dat de huiden der verſtorvene beeſten, onmiddelyk door hare vervoering, in 't eerſt dikwils op meer als eene wyſe aanleiding geeven tot de verſpreiding der Ziekte, en ook nog Jaaren daar na, wanneer ze uit de kuipen der leerloojers koomen en verwerkt worden; wanneer die ſmet-deelen zig buiten twyffel in de lucht verſpreiden, ook kan het kif of rum, met het welk zulke huiden bereid zyn, op meer dan eene wyſe de voortplanting der Ziekte begunſtigen.

Dus twyffele ik dan ook niet, of de Leer-lojeryen moeten ook tot deeze Fabrieken gebragt worden.

Maar behalven deeze vind ik in de Verhandeling van den Heer *Engelman pag.* 318 *en* 319. *VII D. der Verhandelingen van de Hollandſe Maatſchappy*, hier ook toe gebragt de *Berlyns blauwmaakeryen*; dog dewyl het bloed van andere geſlachte beeſten in een genoegſaame quantiteit daar toe zal kunnen worden gekreegen, denk ik, dat men daar weinig of geheel geen bloed van verſtorvene beeſten in zal gebruiken, behalven dat al het bloed daar verwerkt, of was 't van verſtorve beeſten, niet in vergelyking zal kunnen koomen met de deelen van de geſlachte beeſten in de eevengemelde Fabrieken verwerkt.

De *Kaarſemakeryen* daar ook vermeld, zullen bui-

buiten twyffel 'er weer meer aanleiding toe geeven, door het vervoeren van het vet, en het kooken van het ſmeer, waar door veele van die quaad-aardige deelen buiten twyffel in de lucht worden opgeheeven.

Dog of die deelen door het branden van de kaarſen en dus de Ziekte 'er door verſpreid kan worden (gelyk de Heer *Engelman* vaſt ſchynt te ſtellen *pag.* 306.) twyffele ik zeer, behalven dat in Friesland de boeren altoos olie, en zelden of nooit kaarſen in haare Stallen gebruiken, om dat 't branden van kaarſen veel gevaarlyker is om brand te veroorzaaken, als het branden van olie, alhoewel uit het zeggen van den Heer *Engelman* dit in Holland veel ſchynt te geſchieden.

§. 22. Ik beken deze Stelling van dien Heer heeft my opgewekt om dit Stuk nader te overweegen, welke overweeging my eindelyk tot het tegenſtrydig gevoelen heeft doen overhellen, zoo dat 't my zelf zeer waarſchynlyk voorkoomt, dat uit het branden van dusdanige kaarſen zulke beſmettende deelen niet zullen voortkoomen, om dat die beſmettende deelen, die in de kaarſen zelve zyn overgebleeven, alreeds zeer gering zyn, terwyl de voornaamſte quaad-aardige deelen reeds door het ſmelten van het ſmeer te vooren zyn uitgewaaſemd, dog voornamentlyk, om dat niets de aart en natuur van het ſtoflyke meer verandert als het vuur, zoo dat de meeſte en zelf harde ſtoffen 'er geheel door vernietigd worden: ik weet wel, iemant zal my kunnen tegenwerpen, dat de meeſte metaalen gelyk blyven, en zelf door het vuur als gelouterd zynde beeter worden, maar ik weet te gelyk dat veele metaalen door het vuur zeer van aart veranderen, het goud zelf wierd door de beroemde brandſpiegel te Parys glas, zonder dat het zelve ooit in goud weder kon veranderd wor-

worden, als mede alle andere metalen, zie de Algemeene Hiſtorie der Engelſen *II Deel pag.* 653. en de Heer *Nieuwentyd* in zyne Wereld-beſchouwinge *pag.* 409, die 'er deze aanmerkelyke woorden nog byvoegt, „ ten minſten is dit by alle Chy„ mici waar, dat glas worden en weg rooken het „ eenige is, dat men met het woord *verbranden*, „ als het in zyn meeſte kracht genoomen wordt, „ verſtaan kan.

Om deze en meer andere Redenen ben ik 'er dan zoo ver af, dat ik zou ſtellen, dat de Beſmetting door het verbranden der verſtorvene Beeſten allermeeſt voortgeplant zou worden, gelyk de Heer *Engelman* ſchynt te ſtellen, dat ik in tegendeel het veel eer met de Ouden zou houden, die in alle Peſt-ziekten dit middel eerſt hebben in 't werk geſteld, en ook in dit Geval van de Runder-ziekte, indien ze nu eens ophield, en na verloop van eenige Jaaren zig weder openbaarde, het veel eer de Nakomelingſchap zou aan als afraden.

Ik wil echter niet ſtoutelyk bepaalen, of die beſmettende deelen daar door geheel verandert en van haar kracht ten eenemaal beroofd zouden zyn, maar is het vuur in ſtaat om de natuur van de allerhardſte Metaalen te veranderen, koomt 't my ook ten dezen opzigte waarſchynlyk voor. Dog men zou tot eenige geruſtſtelling nu een proeve kunnen doen, als men een verſtorven beeſt, dat zeer ziek was geweeſt, verbrandde, en den aſch in een genoegſaame quantiteit aan meer als een beeſt ingaf, en daar ook mee in-entte, bleef dan zulk een beeſt geſond, zou ik zeer voor de verbranding zyn, zoo niet, zou ik 'er tegen zyn. Het is waar iemant zal zeggen, die beſmettende deelen zeer fyn en vlug zynde, zyn door den brand in de Lucht verſpreid, en alle door de hitte 'er uitgedreven, zoo

dat 'er niets van in de asch is overgebleeven; dog ik denk op goede gronden, dat als die deelen niet door 't vuur veranderen, 'er ook wel eenige van in de asch zouden blyven zitten en 'er alle niet zyn uitgegaan.

Deze geringe proeve kan schielyk worden genoomen en is noodzaakelyk zoo zeer niet om onzenthalven, als om de Nakomelingschap, alhoewel 't nu nog ook nuttig voor ons kon zyn, om dat de Ziekte nu dikwils een Jaar *a* 2 veel minder en weiniger heerscht als weeder daar naa.

Indien nu dan door deze proeve gevonden wierde, dat in die asch van zulk een verstorve beest geen besmettelykheit was, zou ik ten allen tyde voor de verbranding zyn, en daar mee in zulk een geval van eerste ontsteeking niet wachten tot den dood van een Ziek beest, maar terstont zulk een beest smooren en verbrandden met een zeer groot vuur, om dat de ondervindinge ons zoo klaar geleerd heeft, dat de uitwasemingen van de Zieke beesten zoo besmettelyk zyn, en dus zou ik alle Overheeden raaden, indien ik de vryheit neemen mag, om op deze wyse de eerste besmetting zien te stuiten en de Eigenaars van 't Vee schadeloos te stellen. Dog zoo het des niettegenstaande voortging, zou men 't kunnen nalaaten.

§. 21. Ik weet wel een Boer niet alleen, maar veele andere Gemeene en onverstandige Menschen zullen hier hoog teegen opzien, en zulk een handelwyse voor onbarmhartig en godloos uitkryten. Dog die Lieden zullen misschien met weinig opmerking in de Schriften des Ouden Testaments geleezen hebben, waar uit we leeren, dat onder Israël, op Gods bevel, alle daagen een meenigte van rein Vee, en dat van allerleije en het beste soort, (want aan de Offerhanden moeste geen het minste gebrek zyn, jaa zy moesten van het vetste

slag

ſlag van beeſten zyn) wierden opgeoffert: ook was dit geen klein getal, neen in teegendeel was de meenigte, die Jaarlyks in den Tempel-Dienſt op den Altaar verbrand wierd, zeer groot; want alhoewel men het getal niet bepalen kan is het zeeker, dat het getal van Schapen, Geiten en Runderen, die Jaarlyks geofferd wierden, verſcheidene honderd duiſenden bedroeg.

Wat was nu de Reeden van die Offerhanden? was 't Opper-Weezen eigentlyk geſprooken daar mee gediend? neen want die God der Goden, die door Moſes Iſraël deze Offerhanden had opgelegd, zegt zelve Pſ. L: 1, 13, 14. *Soo my hongerde, ik ſoude het U niet zeggen: want myne is de weereld en haare volheit, ſoude ik Stieren vleeſch eeten, of bokken bloed drinken? Offert Gode dank, en betaald den Allerhoogſten uwe geloften;* in welke laatſte woorden God zelve te kennen geeft, welke het groote oogmerk moeſte zyn van haare Offerhanden. Alhoewel 'er dan buiten twyffel veele andere Reedenen zyn, en de grootſte is de voorbeduiding van de Offerhande van onzen Heiland, welke alle myn beſtek my verbied op te haalen, is zeekerlyk een groot oogmerk en een voornaame reeden van God, in het bevel dezer Offerhanden, daar in geleegen geweeſt, dat de Menſchen daar door hunne afhankelykheit van den Schepper en dankbaarheit aan Denzelven zouden leeren, en zig te gelyk zouden leeren ſpeenen van gierigheit, en eene al te groote gezetheit op aardſe, en tydelyke dingen, en door hunne Offerhanden zouden toonen, dat zy niets te lief hadden in deze Weereld, om 't niet aan hun Wettigen Heer en Koning op te draagen, waarom ook waarſchynlyk de werken van barmhartigheit onder 't Nieuwe Tes-

tament Offerhanden worden genaamd, waar in God een welbehaagen heeft Hebr. XIII: 16.

Wel wat was 't dan, in vergelykinge van zulk een groot aantal van allerleije beesten, als 'er Jaarlyks op den brand-offer Altaar 't zy geheel 't zy ten deele wierden verbrand onder Israël, ter eeren en ter Verzoeninge van God, dat 'er nu reis een klein aantal of waaren 't eenige honderden van Runderen, op die wyse aan deze Proeve wierden opgeoffert in zulk een geval, om te zien, of men langs dezen weg de verspreiding der Ziekte kon beletten, of verminderen, en dus, als 't waare, den toorn Gods, zigtbaar in deze Plaage, eenigermaaten te trachten te verzoenen, dewyl wy niet kunnen weeten, welke Middelen het Gode behaagt te zeegenen; immers die Menschen, die allermeest den onmiddelyken hand van God in deze Ziekte erkennen, en misschien zulk eene Verbranding der eerste Zieke beesten, voor goddeloos zouden uitkryten, behoorden hier geensins zoo vreemd van te zyn; dog 't staat te vreesen, dat gierigheit gepaart met onkunde hun hier een rad voor de oogen draait.

Dog och of de zoodaanige, en alle Menschen, in 't byzonder die door snoode practyken zelf uit dit Oordeel Gods hun vuil gewin zoeken, jaa ook alle Inwoonderen des Lands, den evengemelden Psalm met een verstandig en oprecht harte mogten overweegen! dan zouden ze zien, hoe veel meer haare gierigheit, baatzucht, en haare ondeugende kunstenarijen en bedriegerijen, zigtbaar in het verhandelen en vervoeren van Vee, dat besmet is, of uit besmette Oorden koomt, in het verkoopen en vervoeren van verstorvene beesten, en in ongebeeterde voor gebeeterde beesten moedwillig te

ver-

verkoopen, daar ongeoorlofd verklaard wordt, als de eevengemelde Handelwyse: En hoe deze en diergelyke ſonden, natuurlyk en geeſtelyk geredeneerd zynde, veel meer oorzaaken zyn van Gods aanhoudende toorn, zigtbaar over ons Land in deze Ziekte en Sterſte, als een verſtandige aanwending van allerleije voorzorge teegen dezelve, en een aanhoudend onderzoek na de beſte middelen, om de Zieke beeſten eenige hulpe toe te brengen, of op andere wyſen te trachten de groote nadeelen, en ſchaadelyke gevolgen dezer Ziekte, door reedelyke en geoorlofde weegen te verhoeden, of te verminderen.

§. 22. Om boovengemelde Reedenen zou ik ook nog meer voor de verbranding der verſtorvene beeſten zyn, als voor de begraaving; want zoo myn vooronderſtelling doorgaat, zal niemant kunnen ontkennen, dat dezelve beeter is; dog al wierden 'er nog al eenige beſmettende deelen door de verbranding in de lucht opgeheeven, die nog wat van haare kracht behouden hadden, zouden die buiten twyffel lang zoo erg niet zyn, en veel verder vervliegen, als die deelen, dewelke na de begravinge der beeſten natuurkundig geredeneerd noodzakelyk weder uit de aarde moeten opgetrokken worden in de lucht, of zyn die beeſten al vry diep in de aarde bedolven: terwyl deze weegens den rottigen aart der loggere deelen met welke zy vermengd zyn, niet zeer hoog in den dampkring kunnen opgeheeven worden, of zullen ſchielyk weer nedervallen. Dat die uitdampingen der doode lighaamen plaats hebben, of zyn ze al zeer diep in de aarde begraaven, leert niet alleen de natuurlyke Philoſophie, maar ook de overeenſtemming van alle Volkeren, en de Ouden waaren hier in miſſchien wyſer als wy, van welke veele waarſchyn-

 lyk

lyk om deze reden de doode lyken hebben verbrand, en andere haare Begraafplaatzen buiten de Steeden op afgeleegene oorden hadden, en zelf niet zoo naa by elkander, gelyk wy, maar van den ander afgescheiden, op dat de Uitwaasemingen der doode lighamen de lucht niet zouden besmetten. Dog daarenboven, op dat ik dit hier byvoege, is 'er in de Begravinge der verstorve beesten dit ongemak, waar over de Heer *Engelman* ook te regt klaagt, dat de beesten dikwils lang niet diep genoeg in de aarde begraaven worden; en zomtyds de ingewanden door de boeren in de Slooten worden geworpen, zoo datze veeltyds door de honden worden opgezogt en opgegraven, en dus al te jammerlyk dikwils aanleiding geeven tot de verspreiding der Ziekte.

§. 23. Uit het geen ik dus verre verhandeld hebbe, zal 't nu zeer gemakkelyk af te leiden zyn, of myn eerst opgegeeven gevoelen aangaande *de Natuurlyke Oorzaaken van de langere duuring der Ziekte onder 't Rund vee nu, booven dien der voorige Ziekte*, eenigsins waarschynlyk zy of niet, wanneer ik dien gesteld hebbe en nog stelle *in den eersten heeviger aanval der Ziekte* en de daar uit voortvloeijende Natuurlyke gevolgen: want de heeviger aanval aan een grooter getal van besmettende deelen, volgens het gevoelen van alle natuurkundige, buiten twyffel moetende worden toegeschreeven, is dit eene Natuurlyke Oorzaak; en de daar uit noodzaakelyk voortkoomende meerdere besmettende deelen, natuurlyk aanleiding geevende, om die eerste deelen zoo wel, als de daar uit voortkomende besmettelyke deelen een langer verblyf by ons te doen houden, moeten deze ook als de Natuurlyke Oorzaaken van de langere duuring dezer Ziekte worden aangemerkt, voornamentlyk nu veele

tweede

tweede Natuurlyke Oorzaaken ook zaamenloopen en medewerken, gelyk wy aangetoond hebben, om de verbreiding en geduurige ontsteeking, of dat het zelfde is, de langere duuring der Ziekte te begunstigen. Deze vermeerdering nu der Natuurlyke Oorzaaken, en de vergrooting derzelve, moeten buiten twyffel ook weeder *aan den heeviger aanval in den beginne*, als haar grond en hoofdoorzaak worden toegeschreeven.

Ik laat nu aan onpartydige over te beoordeelen, of deze myne gedagte niet zeer waarschynlyk zy; en ik, alhoewel ik het te vooren zelf als eene gissinge hebbe opgegeeven, verklaare nu opentlyk, dat ik ze vry gegrond vinde.

Zegt iemant nu, wel wat nut zal 't doen, als wy deze Natuurlyke Oorzaaken van de langere duuring weeten, terwyl dog geen Mensch in staat is, om die nu te weeren? en wat legt ons daar aan geleegen? antwoord ik, dat ik dit niet kan helpen, en dat 't een Natuurkundige past, voornamentlyk als men hem naa Natuurlyke reedenen vraagt, om den aart der zaaken uit haare verschynselen en uitwerkingen te beoordeelen, en zoo veel mogelyk te bepaalen; zonder zig 'er aan te kreunen, of die ontdekkingen nuttig zyn of niet, en het zou zeer laag zyn iets ten dezen opzigte te zeggen teegen, of buiten den aart der zaaken, om eenige nuttigheden daar in voor te wenden, die 'er daadelyk niet in zyn; zullende wy echter nader toonen, dat 'er waarlyk eenige nuttigheit in steekt.

Dog of vond ik 'er geene nuttigheit in, als dit alleen, dat ik des Scheppers Almacht en de ondoorgrondelykheit zyner Wysheit 'er in beschouwe, dat Hy door zulke fyne en voor onze oogen onzigtbaare stofjes, zulke groote verwoestingen onder Menschen en beesten kan aanregten, is 't

my waarlyk genoeg: En elk aandachtige kan hier door op eene voortreffelyke wyse opgeleid werden, om den Grooten Schepper en Bestierder der Weereld, die door zulke nietige deeltjes zulke wonderbaare Gebeurtenissen kan te weeg brengen, te vreesen en te eerbiedigen.

Hier by zou ik het kunnen laaten; maar op dat ook min oplettender een weinig klaarder denkbeeld 'er van kunnen krygen, om dat door de meenigte van zaaken, die te vooren verhandeld zyn, de denkbeelden onder 't leezen zeer ligt verlooren kunnen zyn, zal ik nu kortelyk het gansche Stuk herhaalen, in zoo verre betrekkelyk is tot de Vraag.

§. 24. De Vraag is, *welke zyn de Natuurlyke Oorzaaken, waarom de Rund vee Sterfte nu zoo veel langer duurt dan in voorige tyden: en welke zyn de beste voorzorgen, om dezelve van ons Vee af te wenden, als het op Stal staat, en de Ziekte in onze Nabuurschap ontstooken is.*

Het eerste Lid der Vraage vordert dan Reedenen, waarom de Ziekte onder het Rund-vee nu langer duurt als te vooren. De naast voorgaande Ziekte heeft 7 Jaaren geduurt, deeze byna 20 Jaaren. Ik heb gesteld, en zoo ik meen vry zeker, uit de rapporten van oude Boeren, en uit den veel hoogeren prys der beesten in 't begin van deze Ziekte, booven den prys derzelve in de voorige Ziekte, dat de eerste aanval dezer Ziekte veel heeviger en algemeener is geweest, dat is dat 'er veel meer Huisen, Districten en Landstreeken door aangetast zyn geworden dan in de voorige Ziekte, en 'er een veel groter getal van beesten gestorven is. Volgens myne en anderen gronden moet deze heeviger aanval daar door veroorzaakt zyn, dat de besmettende Deelen nu veel krachtiger en meenigvuldiger hier neergevallen zyn, als in de voorige Ziekte. Deze

be-

besmettende deelen hebben nu dan na myne gedagte natuurkundig langer by ons moeten blyven, en de Ziekte langer doen aanhouden: En uit de zwaardere Ziekte zelf is ook natuurlyk voortgesprooten, dat alle de andere onderscheidene Natuurlyke Oorzaaken van de aanhoudende ontsteeking, en verspreiding dezer Ziekte, zwaarder en meenigvuldiger geworden zyn, door de mest van verstorvene beesten, en de kracht dier besmettende deelen aan de lucht, grond, gras en hooi mede te deelen; behalven dat de quaadwilligheit en onachtzaamheit der Menschen zelve, hier ook merkelyk in mede geholpen heeft, en dus een zaamenloop van Natuurlyke Oorzaaken de langere duuring van deze Ziekte heeft uitgemaakt, die alle §. 19 breedvoerig vermeld zyn.

Wat nu het andere Lid der Vraage belangt. Ik heb altyd gedacht dat het oogmerk der Maatschappy was, dat men door de Nabuurschap moet verstaan het Dorp, of een Buurt, waar in men woont, en dat 't wil zeggen, wat middelen men moet aanwenden, als de een of ander onzer Nabuuren de Ziekte *in zyn Stal heeft*; waar door ik denk, dat de Heeren Opgeevers der Vraag vooronderfteld hebben, dat deze Voorzorgen te vergeefs, of impracticabel zyn, als 't Vee in 't Land loopt; om dat die besmettende Deelen in de vrije lucht omzwieren. Maar die zelve Reeden veroorzaakt ook de bezwaarlykheit, van 't op de Stal te doen; om dat geen Sterveling in staat is die fyne deeltjes, die in de Lucht omzwerven, en door het openen van een deur, jaa zelf door zommige gaaten en vensters genoegsaam kunnen indringen, en de besmetting veroorzaaken, te keeren: zoo dat ik nog in myne eerste gedagte ook hier blyve, dat 'er nu volstrekt geene middelen zyn, die van eenig belang

 zyn,

zyn, om de Ziekte, als ze in ons Nabuurschap ontstooken is, te weeren. Echter oordeel ik ook nu nog zoo wel als te vooren, dat men in zulk een omstandigheit wel doet, als men dikwils, met teer of spik te branden, rook in de Stal veroorzaakt, om dat dezelve rook-deelen niet alleen een frisse en gesonde lucht in 't algemeen geeven, maar ook natuurkundig in staat zyn, om die andere deelen eenigsins buiten te keeren.

Dog brengt men nu dit Deel der Vraage eens over tot het Geval, dat deze Runder-ziekte eenige Jaaren ophield, en dan wederom begon in een Nabuurig Land of Provintie, en oversloeg tot de Onze, antwoord ik, dat ik dan alle Invoer van beesten uit zulk een Land op 't allerstrengste zou verbieden, en overgaan tot de verbranding der beesten, op die wyze, als §. 20, 21, en 22 heb aan de hand gegeeven.

§. 26. Volgens myne eerste Stelling, dat aan alle Runder-beesten van natuur zulk een Stoffe eigen is, die vatbaar is voor deze Ziekte, zou *de Zinspreuk* achter het Eerste Vertoog zeer wel gegrond zyn, maar nu ik in dit Stuk eer naa het teegenstrydige gevoelen overhelle, dat namentlyk die Stoffe ook door de tyd voortgebragt wordt, en het vry zeker is, datze in de Jongen van gebeeterde Quden, niet door generatie, maar door buitenkomende oorzaaken gebooren wordt, is dezelve beken ik zoo gegrond niet.

Echter kan om deze twee redenen, de waarschynlykheit myner gissinge in de Zinspreuk, beweerd worden.

1. Om dat de ondervindinge ons leert, dat de Runder-beesten, met uitzondering van alle andere beesten, een lighaams-gestel hebben, dat alleen vatbaar is voor het vergaderen dier stoffe, waar op de

de besmettende deelen hechten, of om voor eenvoudigen te spreeken, alleen vatbaar zyn voor deze Ziekte.

2. Om dat die eerste besmettende Deelen op zeer waarschynlyke gronden gehouden worden, uitwaasemingen of uitvloeisels uit den aardkloot te zyn. Ik weet wel, dat men niet vast kan stellen, dat alle deelen, die met de formeering dezer aardkloot het weezen ontfangen hebben, onveranderlyk zyn, in tegendeel denk ik, dat veele Deelen door vermenging met andere Deelen zeer aan verandering onderheevig zyn, gelyk de ondervinding en de scheidkunst leert, maar of zulke fyne Deelen, als men hier vooronderstellen moet, 'er zoo zeer aan onderworpen zyn, durf ik niet bepaalen: dog vooronderstеld zynde, dat 't ook met deze deelen zoo gesteld is, en datze door een vermenginge met nog fyndere deelen, of eeven fyne in zulke besmettende deelen waaren verandert; was 'er echter een eerste oorzaak te zoeken in haare schepping, om dat, hoe ook haar aart verandert, of verwisselt mag zyn door vermenging met andere deelen, zy echter in haar zelven van zulk een natuur zyn, datze door een vermenging met andere deelen in staat zyn, zulk een besmettings-gift te veroorzaaken.

Echter wil ik hier over geen Verschil-stuk maaken, dewyl het van weinig belang is, en, gelyk veele van zulke disputen, eindelyk op woordenstryd zou uitkoomen: ik heb't nu alleen aangemerkt om te toonen, om wat redenen ik die Zinspreuk had gebruikt.

§. 27. Nu zoude ik van deze Stoffe kunnen afscheiden, maar om Menschen, die tegen alle Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte zyn, ten vollen den mond te stoppen, zal ik nog twee zwaarigheden,

den, welker eene door zommige dikwils gemaakt wordt, en de andere met meer Reden kan worden ingebragt, trachten uit den weg te ruimen.

De Eerste is, waarom de Ziekte onder het Rund-vee zomtyds maar in een Stal *a* twee in een groot district blyft, zonder eenige andere Stallen aan te tasten, als mede niet van den eenen Stal tot den anderen, die 'er naast gelegen is, maar, met achterlating van veele nabuurige Stallen, dikwils tot eene overslaat, die 'er verre van daan is.

De Tweede Zwaarigheit is, waarom, zoo 'er Natuurlyke Oorzaaken zyn van de Ziekte, dezelve zoo gemakkelyk is in den eene Stal, en zoo heevig in een andere.

Beide deze zwaarigheden zyn van geen gering belang, en heb ze ten deele zoo lang gespaard, om dat de Leezer na het afhandelen dezer Stoffe tot dus verre, een weinig beter in staat zal zyn, om dezelve te begrypen, en ik te gelyk hier door, of geeve ik 'er geene volmaakte oplossing van, nog eenig Licht aan dit gansche Stuk van de Natuurlyke Oorzaaken der Verspreiding dezer Ziekte zal byzetten.

§. 28. Wat de eerste Zwaarigheit betreft. De Boeren en veele andere Menschen heb ik dikwils hooren zeggen; *Hier uit kunnen wy klaar zien, dat deze Ziekte niet verspreid wordt door Natuurlyke Oorzaaken, maar door de onmiddelyke slaande Hand Gods veroorzaakt wordt, om dat dezelve zoo ongelyk en op zulke verschillende wyzen zig verspreidt, en niet van het een tot het ander Nabuurs Huis overgaat, maar zommige voorbygaat, en andere aantast, even eens als of God Almachtig daar door wil toonen, dat Hy zig ontfermt, wien Hy zig ontfermt:* Als ik lust had om dit Stuk breed uit te haalen, zoude ik hier uit net het tegen-

gengestelde kunnen afleiden; want indien God door zyne onmiddelyke bestieringe deze Ziekte den eenen overzond, en den anderen voorby gong, is 't waarschynlyk, dat dit Heilig en Regtvaardig Opper-Weezen hier in eenig onderscheid maaken zoude tusschen goede en quaade Menschen, daar men ten deezen opzigte niets bespeurt, maar het gaat hier in, gelyk in alle andere plaagen en onheilen, die een Land overkoomen, *dat eenerley den regtvaardigen en godloosen wedervaart, den goeden en reinen als den onreinen* na *Pred. IX*: 2.

Dog ik zal my 'er nu voornamentlyk op uitleggen, om de natuurlyke zwaarigheit, die hier in waarlyk tegen myn gevoelen legt, op te lossen.

Wat den tegenwoordigen Tyd, en lange Jaaren voor dezen belangt, daar in is naa myne vooronderstelling geheel geen zwaarigheit: want wy hebben te vooren §. 18. gezien, dat 'er nu een zaamenloop van veelerleije Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte is; als lucht, mest, gras, hooy, vervoeren van besmette beesten enz. Een van die oorzaaken nu genoeg zynde om deze Ziekte te ontsteeken, kan 't zeer ligt gebeuren, dat 'er nu maar een of twee Stallen in een buurt aangetast worden, en de andere vry blyven; jaa dan is 't zelf daar uit waarschynlyk, dat de Ziekte in die gevallen, eer uit zulke oorzaaken die ik tweede noem, als uit de eigentlyke en oorspronkelyke besmettende deelen ontstaat; gelyk als 't ook dikwils gebeurdt, dat Kinders in een Plaats of Huis geweest zynde, daar de kinder-pokken grasseeren, te huis koomende, dezelve ook krygen, alhoewel de Kinderen anders over al in dat Dorp of Stad vry blyven; het welk my zelf aan myne Oudste Dochter gebeurd is, welke maar in een Stad eenige daagen geweest zynde, waar de kinder pokken sterk grasseerden, zonder

in een besmet Huis geweest te hebben, echter na verloop van eenige daagen de kinder-pokken kreeg, en haare andere Suster aanstak, blyvende alle andere Menschen in myn Dorp 'er van bevryd; zynde 'er in dat zelve tydstip een soortgelyk geval in myn nabuurig Dorp gebeurd. Wat is natuurlyker wyze zekerder, als dat de Smet-deelen in die besmette Oord op haar lighaam gewerkt hebben, en de pokken veroorzaakt, zonder dat de Uitwaasemingen van haar, in staat geweest zyn, om de Lucht zoo te besmetten, dat de kinder ziekte in de nabuurige Huisen aangestooken wierd. Op deze zelfde wyse kan 't ook zeer ligt met deze gevallen in de Ziekte toegaan, en dit geval kan ook in 't byzonder dienen, om zulke baatzuchtige of onverstandige Menschen, die de beesten uit besmette Oorden haalen, en zeggen, als ze maar uit gesonde Stallen koomen, hebben wy ze eeven lief, te toonen, hoe de beesten uit besmette Oorden koomende, zeer ligt de Ziekte onder de Leeden kunnen hebben, en kort daar naa ziek worden. Door dit voorbeeld houd ik dit deel der tegenwerping genoegzaam beantwoord; want zeer ligt kan zulk een tweede Oorzaak een Stal *a* 2 aangestooken hebben, zonder dat in de Lucht anders eenige besmettende deelen in dien tyd zig ophielden, en dus heb ik ook zelve door de ondervindinge meermaalen gezien, in gevallen, in welke bekend was, dat de Ziekte door een besmet beest uit een ander Oord, in een Stal of Land veroorzaakt geworden was, dan ook daar by bleef, en zig niet verder verspreide: Stel nu eens, dat 'er 3 Huisen ver van elkander af leggende in een Dorp door drie byzondere Natuurlyke Oorzaaken met deze Ziekte worden aangetast, moet 't natuurlyk veel eer gebeu-

ren,

ren, dat die 3 Huisen alleen aangestooken worden, als meer andere.

Maar wat die Ziekte betreft, die door de allereerste Natuurlyke Oorzaaken ontstooken wordt, hoedaanig de Ziekte waarschynlyk in den beginne by ons was, daar in is weezentlyk eene grootere zwaarigheit; dog ook geene van eenig gewigt: want die Deelen, waar uit ik stelle dat de Ziekte eerst ontstooken is, moeten wy niet vooronderstellen zoo regulier voort te gaan van huis tot huis, of van Dorp tot Dorp, als een Mensch, die reist; neen lang nog zoo regulier niet als de Reegen, die by buijen en nog zeer ongelyk omgaat, alhoewel ze uit eenen hoek koomt, want die valt zomtyds in het eene Dorp geweldig en menigvuldiger neer, en in een ander nabunrig Dorp geheel niet of weinig, en eenen afstand daar van daan weer veel sterker. Dus kunnen ook die fyne smet-deelen zeer ligt door de wind den eene Stal voorby gedreeven worden, en in eene andere vallen, en op die zelve wyse over een gansch district heen gevoerd worden, zonder zig ergens neer te zetten; gelyk als wy dagelyks zien, dat donderbuijen en stormwinden op de eene plaats meenigvuldiger zyn als op den anderen, en zeer ongelyke uitwerkzelen hebben, en dat de donder in een nabuurig district grote en schriklyke verwoestingen kan maaken op een tydstip, in 't welke wy 'er by ons weinig of niets van gevoelen, of zelf zomtyds 'er niets van hooren, ook gebeurdt 't dikwils, dat de lucht ons het naaken deszelfs zeer klaar schynt te voorspellen, en echter door een schielyk opkomenden wind het zelve belet wordt, die ook dikwils den ganschen onweersbuy verstrooit en geheel doet verdwynen. Dit kan nog daar en boven hier door opgehelderd worden; werpt by voorbeeld asch in de lucht om hoog,

hoog, dezelve verſtrooid wordende door de wind, zal in 't eene huis invliegen, en in 't andere niet; nu moeten wy deze deelen, waar door de Ziekte voortgeplant wordt, nog oneindig fyner begrypen, die door de minſte wind genoodzaakt worden haaren cours te veranderen, en door haare ligtheit zomtyds zoo hoog in de lucht opgeheeven worden, dat ze in een zeker diſtrict, waar over zy vliegen, geheel geen ſchade kunnen veroorzaaken. Dus kan dunkt my de manier der ongelyke verſpreiding, en de reeden daar van zeer gemakkelyk van eenvoudigen, zoo wel als Geleerden, begreepen worden, waar in men echter doorgaans zoo veele geheimeniſſen en wonderen gewoon is te zoeken.

§. 29. Een andere Zwaarigheit kan 'er tegen myne Denkbeelden ingebragt worden uit de ongelykheit van de heevigheit en woedde der Ziekte; by voorbeeld, dat de eene Veehouder of Boer veel gelukkiger is in de Ziekte als de andere; in de eene Stal worden de beeſten zeer weinig ziek, en ver weg het grootſte getal der beeſten betert, en in de andere Stal is de Ziekte zeer heevig, taſt alle beeſten ſterk aan, en doetze byna alle ſneuvelen. Indien de ontſteking dezer Ziekte door Natuurlyke Oorzaaken toekoomt, waar door die ongelykheit, en wel die groote ongelykheit der Ziekte, niet alleen in verſchillende Oorden, maar in Stallen, die in het zelve Dorp of Buurt, jaa zelfs zomtyds zeer naby elkander zyn?

Gelyk ik §. 19. aangemerkt heb, dat de oorzaaken der Ziekte nu verſcheidenerley zyn, zoo kunnen de redenen en oorzaaken van dat verſchil der heevigheit en woedde der Ziekte, in den eenen Stal booven den ander, daar ook van daan koomen, en ik denk dat hoe 'er meer Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte zaamenloopen, hoe ook de Ziekte heeviger

viger en zwaarder doorgaans moet worden, dat ik in 't vervolg in de Verhandelinge over de Inentinge dezer Ziekte breedvoeriger zal betoogen: En nademaal ik ook door de ondervinding geleerd heb, dat 'er nu zulke gevallen meer zyn, als in den beginne der Ziekte, bevestigd dit myn gevoelen ook eenigermaaten, namentlyk dat nu dikwils de Ziekte ontstaat uit een tweede Oorzaak, die minder besmettelyk is als de eerste, en dat daarom nu de Ziekte meermaalen gemakkelyker is als in den beginne, en 'er doorgaans veel meer beesten beeteren, alhoewel wy hier ook nog andere natuurlyke Redenen in stellen te zyn. Dog dewyl die zaamenloop van Natuurlyke Oorzaaken nog geen of weinig plaats had in den eersten aanval der Ziekte, zit ook daar buiten twyffel weder de voornaamste knoop der zwaarigheit. De ondervindinge heeft wel geleerd, dat gevallen van dit soort toen veel zeldzamer waaren als nu, en de Ziekte doorgaans bynaa in alle Stallen zeer hevig woede, maar echter zyn 'er eenige weinige gevallen toen geweest, dat de Ziekte min heevig was, en 'er veele beesten op een Stal beeterden. Dog hier in is natuurkundig geredeneerd weinig zwaarigheit. De redenen en oorzaaken daar van zyn naa myn gedagte tweeleedig, en hebben misschien beide plaats gehad.

1. Kan zulk een geval zeer wel daar van daan gekoomen zyn, dat die eerste besmettende Deelen in zulk een Stal in een zeer geringe maate zyn ingedrongen, want eeven gelyk na §. 27. deze Deelen een Stal *a* 2 kunnen voorby waaijen, en de ondervindinge ons leert dat de Ziekte een huis *a* twee overslaat, zoo kan op die zelve wyse een zeer geringe maat van die deelen in zulk een Stal gekoomen zyn en daar door de Ziekte gemakkelyker hebben doen zyn.

H 2. Kan

2. Kan 't ook daar door veroorzaakt zyn, dat de beesten van zulke Stallen den voorigen zoomer zulk voedzel, en in den winter zulk hooy gegeeten hadden, dat haar gestel bereid had, om de vergiftige deelen eer door te laaten of af te dryven, en de quaadaardige stoffe in haar eige lighaamen zoo te formeeren, datze door die besmettende deelen aangestooken zynde, zig gemakkelyk liet verspreiden, en schielyk verhuisde.

Beide redenen worden daar uit heel waarschynlyk, dat juist in zulke gevallen doorgaans zeer veele beesten zeer ligt ziek wierden, ten bewyse dat haar gestel eenigermaaten gelyk was.

Ik weet wel; men zal zeggen, daar stierven echter ook beesten in zulke Stallen, dog dit kan heel wel zaamengaan, want die beesten die stierven kunnen zulk een zwakke natuur in 't algemeen gehad hebben, datze niet in staat waaren om eenig 't minste geweld der ziekte te wederstaan, gelyk wy ook leeren, dat het Menschelyk gestel in diergelyke gevallen zeer ongelyk is: ook kunnen zulke beesten niet zoo veel van die kruiden gegeeten hebben als andere, of haare lighaamen een gestel gehad hebben, dat om andere redenen de afdryving der quaadaardige deelen zoo zeer niet begunstigde.

Deze gedachte ontfangt nog licht door het gevoelen van den Heer *Engelman*, die zeer veele quade gevolgen van de Ziekte toeschryft aan hooy, dat schimmelig of al te veel gebroeid is, en dus niet droog is zaamgebragt, om dat zulk voedzel de Ziekte onder het Vee, welken die Heer onder de *Rot-ziekten* telt, waarschynlyk begunstigd.

§. 30. Dus meen ik deze Zwaarigheden voor onpartydige taamelyk wel te hebben opgelost, ten minsten de zaak weder een nieuw Licht te hebben

toe-

toegebragt. Die 'er niet mee vergenoegd zyn, moeten overweegen, dat de duisterheit der zaak niet toelaat, om dit soort van dingen Mathematisch te bewyzen.

Om deze zelve Reeden ben ik ook onder anderen aangespoort om hier over te schryven, op dat, gelyk ik daar in myn eerste Vertoog myn verlangen al naa te kennen hebbe gegeeven, nu ook anderen daar toe mogte uitlokken, en dus eens gelegentheit hebben om ook de gedagten van andere wel denkende Mannen te zien; want eer ik voornam dit Werkje publyk te maaken, had ik de fraije Verhandeling van den Heer *Engelman* nog niet gezien, jaa wist daar ook niet van, en dat ik denzelven niet heb raad gepleegt, of myne Stellingen 'er uit heb overgenoomen, blykt ten klaarsten uit de twee Vertoogen, in de Jaaren 1760 en 1761. al aan de Maatschappy gezonden, waar in de bronader van deze gansche Verhandeling reeds was.

By aldien Iemant dan door dit myn Geschriftje uitgelokt mogte worden, om ook over deze Stoffe iets in 't Licht te geeven, en Reedenen mogte voortbrengen, van de myne verschillende, zal ik ze met vermaak leezen, en zoo ze my waarschynlyker en beter voorkoomen, ben ik gereed dezelve te omhelzen; dog zoo de myne my dan nog gegronder schynen, zal ik ook de vryheit neemen, het zelve te kennen te geeven. Maar gelyk ik alleen uit liefde voor onderzoeking en waarheit dit doe, verwagt ik ook zulk een pen in dat geval, zullende op geen Geschrift antwoorden, dat uit twistgierigheit of quaadaardigheit mogte voortkoomen; haatende het zelve in alle twist-schriften, dewyl niets meer het onderzoeken van Waarheit den boodem inslaat, en de Waarheit zelve benadeeld. Ik zal ook met het zelve vermaak deze en

 geene

geene Zwaarigheden trachten op te losſen, die Waarheit en Vredelievende my meugen toezenden, en met dezelve 'er over in brief-wisſeling treeden.

§. 31. Eer ik dit Hoofddeel besluite vind ik my verplicht, dit weinige hier nog by te voegen, aangaande myne gedagten over de Geneesing dezer Ziekte. Alhoewel zommige de Geneesinge der Zieke beesten wel hebben voorgewend, en 'er veele genees-middelen door kundige en onkundige zyn voorgeschreven, zyn echter dezelve tot nog toe niet voldoende of zelf waarschynlyk helpende geweest, en hebben op den duur geene de minste goede gevolgen gehad. Ik beken ook zelve wel eens in dien waan geweest te zyn, dat ik iets had gevonden, maar de uitkomst heeft ook nooit aan myne verwagting voldaan.

Ik ben echter niet van gedagten, gelyk zommige, dat 'er geheel geen genees-middelen zyn voor deze Ziekte, en dat alle onderzoek daar na onnut is, maar oordeel het in tegendeel noodig, of 'er eens door het een of ander toeval een hulpmiddel ontdekt mogt worden; dat zomtyds een gering middel zou kunnen zyn, even eens als 't met het hier in Friesland door een geringe Vrouw uitgevonden, en bekend Middel voor de beet der dolle honden gegaan is, die te vooren bynaa ongeneeslyk gehouden wierd; en hier om oordeel ik 't dwaas te zyn, geheel te wanhoopen aan Genees-middelen voor deze Ziekte der beesten: maar ik denk echter dat het zeer moeilyk en bezwaarlyk zal zyn, even gelyk het tot nog toe onmoogelyk is geweest, om eenige Genees-middelen voor de Pest onder de Menschen, die doorgaan, uit te vinden.

§. 32. Dus heb ik dan myn taak in het eerste ge-

gedeelte dezer Verhandeling my opgelegt, afgedaan.

Uit het gemelde blykt, dat deze Ziekte onder het Rund-vee door zoo veele middelen verspreid wordt, en ons Gewest met zoo veele besmettende deeltjes, die deze Ziekte of onmiddelyk veroorzaaken, of 'er aanleiding toe geeven, vervult zyn; dat ik meen met zeer gegronde Redenen in myne Stellinge, in het Eerste Vertoog vermeld, te kunnen berusten. Welke Stellinge behelst, dat deze Ziekte natuurkundig gesprooken nog lange kan, en zal duuren, indien de Opper Heer van alles, die besmettende deeltjes, waar door de Ziekte onder het Rund-vee veroorzaakt is, en telkens geduurig ontstooken wordt, niet vernietigt of verandert, of dat 't zelfde is, haare vergiftige en besmettende kracht haar beneemt; en dewyl dit naa myn gedachte niet dan door een groot Wonderwerk kan geschieden, om dat die deelen zoo wyd en zyd verspreid zyn door ons Luchtstreek, en langs de oppervlakte, en waarschynlyk in de binnenste deelen des Aardkloots, en wy zelve door onze Sonden in 't algemeen, en baatzuchtige en gierige Menschen door hunne verkeerde handelingen, 't zy Zedelyke, 't zy Natuurlyke, met betrekkinge tot de Ziekte zelve, en haare verspreiding, dit ganfch zig niet schynen waardig gemaakt te hebben, maar veel eer het tegendeel te hebben verdiend, zoo koomt my, van welken kant ik dit Stuk ook beschouw, 't zy Zeedelyk of Natuurlyk, het zoo voor, dat 't zeer te duchten staat, dat deze Ziekte een altoos duurende Landplage zal blyven, en dat zoo dezelve al eenige Jaaren mogte ophouden, zy echter in 't vervolg van tyd zomtyds zoo veel te zwaarder zal te rug koomen, en de Inwoonderen van dit ons Vee-ryk Land zal treffen: eeven gelyk als het met de

Ziekte der Kinder-pokken gegaan is; want die moet men niet meenen dat eeven Oud is als het Menschelyk Geslagt, neen die Geessel van het Menschdom is nog maar ruim duisend Jaaren, na het verhaal van Geloofwaardige Schryvers bekend geweest, en is eerst in Arabien ontstooken, van waar ze zig over de gansche Aardbodem verspreid heeft, niet schielyk maar ook by trappen, en is nu reeds honderden van Jaaren een zoo algemeene Ziekte geweest, als 'er bekend is. En ik ben ten opzichte van deze Ziekte onder het Rund-vee zoo veel te meer in die Gedagte, niet alleen om dat die nu reeds 20 Jaaren geduurd heeft, maar hoe langer hoe algemeener schynt te worden over Europa, waar van ons Deenemarken (dat myns weetens nooit zoo veel 'er van geleeden heeft als in deze twee laatste Jaaren) onder anderen tot een bewys kan verstrekken.

Om deze Reeden dan, als mede om de groote bezwaarlykheit van goede Geneesmiddelen voor deze Ziekte uit te vinden, ben ik dan nog in dat zelfde denkbeeld, daar ik alreede, zoo als blyken kan uit het Eerste Vertoog, over lange Jaaren in geweest ben, dat het nuttig zou zyn voor alle Veehouders, dat men deze Ziekte in-entte, net gelyk als de Kinder-pokken, en niet tegenstaande deze Onderneeming tot nog toe niet voordeelig geslaagd is, word ik echter in deze myne gedagte meer en meer bevestigd, om dat de omstandigheden, waar in wy zyn, dezelve daagelyks raadzaamer, gepaster en minder kostbaar maaken; van welke In-enting ik nu dan breedvoeriger gaa handelen.

TWEEDE

TWEEDE HOOFDSTUK.

Waar in gehandeld wordt over de In-entinge van de Ziekte onder het Rund-vee, en deszelfs noodzaakelykheit, nuttigheit en Voordeeligheit beweerd wordt; koomende hier ook allereerst in voor, by weege van Inleiding, eene Verbandeling van de Natuurlyke Oorzaak van den laagen prys en overvloed van Rund vee, staande deze Ziekte, en in 't byzonder in den Jaare 1763; *als mede eene korte Verbandeling over de In-entinge der Kinder-pokken.*

§. 1. VOor uit ziende, dat een drom van pylen juist niet by wyze van bondige Redeneeringen, maar van geschreeuw van onkundige en driftige, en eenige schoonschynende Tegenwerpingen zelf van Verstandige op my zullen aankomen, om dat ik de Eerste ben, die dit stuk in deze Provintie opentlyk by Geschrifte durve verdedigen (1), gelyk ik misschien hier de Eerste ben of Eenige, die de In-entinge heeft gedaan, zoo zal ik twee

(1) In Holland is 't niets nieuws, en nog veel minder in Engeland. In Holland heeft zelve een Groot en Aanzienlyk Gezelschap, by weege van vrywillige gifte, geld zaamgebragt, om deze Onderneeming te ondersteunen, en daar op hebben de Heeren *Nozeman*, *Kool* en *Tak* in den Jare 1755. op verscheidenerley wyze aan Runder-beesten van allerley soort en ouderdom de Inenting gedaan, van welkers handelwyse zoo wel als uitslag zy een Geschrift hebben in 't licht gegeeven §. 1. Cap. I. vermeld, in welks Voorbericht de Naamen gevonden worden van die Heeren, die 't hunne 'er hadden toegedaan.

twee Zaaken voor af laaten gaan, om my door de zelve als Schilden eenigzins te dekken. De

I. Eerste is eene Verhandeling, dien ik in July 1763. heb opgesteld tot vervullinge myner Aanteekeningen over de Runder-ziekte, en dien ik nu maar om de minste moeite als mede om te toonen, dat ik dus nu niet schryve alleen om myn Systema te begunstigen, maar na waarheit der Zaake, hier zal mededeelen; en dan vervolgen met het melden van dat geene, dat voor 't tegenwoordige (schryvende dit in het begin van Maart 1764.) betrekkelyk is tot den toestand van het Rund-vee in deeze Provintie.

Deze Verhandeling luidt woordelyk dus.

§. 2. In Augustus en September 1762. begon de Ziekte onder het Rund-vee zig weer hier en daar aan de kleykant te openbaaren, te weeten in Leuwaarderadeel, Idaarderadeel, Rauwerdahem, Wymbritzeradeel, Hennaarderadeel en Baarderadeel, en ook nog al in andere contreijen, dog was overal zeer enkeld.

Ik kan niet naalaaten by deze geleegentheit uit Liefde voor de Waarheit en niet uit lasterzucht te melden, dat het bericht, dat in de Nederlandsche Jaarboeken van de Maand September 1762 ten deezen opzigte gevonden wordt, zeer onnauwkeurig is, *om het Gemeen te disabuseeren en te gelyk te toonen, hoe zeer dat anders ook teegen mynen raad, in deze Verhandeling te geeven, zou stryden* (2).

Naa gemeld te hebben, dat de Ziekte onder het Rund-vee in Wymbritzeradeel, Rauwerdahem en Baar-

(2) Deeze woorden heb ik 'er nu bygevoegd: en ik wil daar door zeggen, dat, om dat 'er altyd meest gebeeterde beesten in de beste Greidhoek zyn, dewyl daar de Ziekte meest woed, en het de Boer daar best gaat, daarom de Inenting zoo veel te meer aan te raaden is.

Baarderadeel omging, zonder te zeggen hoe veel of weinig, zegt de Schryver, dat men in de Greidhoek weinig Vee meer vond, dat Ziek geweest en gebeeterd was, het welk geheel bezyden de Waarheit is; want 'er is geen hoek, staande de Ziekte, en ook toen, ooit in Friesland, en misschien nergens geweest, die beeter voorzien is geweest met gebeeterd Vee, als deze beste Greidhoek van Friesland, gelyk een iegelyk hier weet, zoo dat ik niet kan begrypen, hoe de Schryver der Jaarboeken aan zulk een onecht bericht van deze Zaak gekomen is.

§. 3. In October won de Ziekte aan, hier door hielden de gebeeterde beesten op den herfst zeer wel haar prys, maar de ongebeeterde daalden zoo veel te sterker. Jonge gebeeterde tyd-kalve melkbeesten golden nog al van 70 tot 80 Caroli Guldens de gemeene, mindere en beetere na advenant. Ongebeeterde groot 30 Guldens, en de kalve Rieren van 20 tot 28 Guldens, zoo dat daar weer zeer weinig voedpenningen van kwaamen. Hier door zetteden de Boeren hunne Stallen in 't algemeen vol, en zelf meer als vol; want dewyl 'er in de voorgaande winter in de beste Vee-hoek geen of weinig Ziekte geweest was, was 'er een overvloed van Vee, en dewyl 'er in 1761. een overvloedig hooy-gewas geweest was, hadden de meeste boeren in de beste Greidhoek ook veel hooy, en dus zette men alles op, en 'er wierd weinig Jong Vee geslacht.

De Ziekte nam schielyk in den Herfst hier omstreeks, en van hier tot Leuwaarden, Bolswart, Sneek en Franeker met een woord in de geheele beste Vee-hoek en op veele andere Oorden der Provintie toe, en woedde tot in de Maand Februari 1763. vry wat; doch ging echter zoo sterk niet door, als wel andere winters, en was zoo alge-

meen niet zoo wel in deze als andere Provintien, alhoewel 'er na my bericht is, weinige Provintien vry van bleeven. Evenwel is 'er in den voorleeden herfst en dezen winter al een groot aantal van beesten in Friesland gestorven. Naa het schryven der Couranten was de Ziekte in dezen winter, en in 't voorjaar zelf nog in de maand van May zeer heevig in Deenemarken, schryvende men in Juny in de Courant, dat in verscheide Provintien van dat Ryk in dit voorjaar, wel hondert en vyftig duizent stuks Rund-vee gestorven was.

Gelyk doorgaans, zoo bedaarde nu ook de Ziekte in onze Provintie in February 1763, en men bespeurde dezelve vroeg in 't voorjaar zeer weinig, edog bleef, gelyk altyd, hier en daar een klein district, dat niet ten eenemaal vry was, dog was geen noemens waard.

Door deze Ziekte der beesten zou men zeggen, dat het Vee redelyk geldig in dit voorjaar had moeten zyn, en echter was dit zoo niet, jaa hier liep alles teegen de algemeene verwagting aan, en de meeste Menschen kwam het als een onbegrypelyke zaak voor, dat de beesten zoo goed koop wierden, en het hooy zoo duur, daar dit het voorige jaar 'er in zoo een groote quantiteit was, en 'er zoo veel beesten nog gestorven waaren; en waarlyk het was beide in zulk een excessiven trap, dat alhoewel ik 't voor een groot gedeelte had voorzien, en ook wel aan myne bekenden voorzegd; ik 't ook zoo nog niet had verwagt, want alhoewel hier ook merkelyk toe deed het schraal gewas in 't voorjaar, was dit echter de eigentlyke en voornaame reeden niet.

Dit dan een Evenement of Gebeurtenis zynde, die byna ongelooflyk is, oordeel ik het noodzaakelyk om dezelve wat breedvoeriger in Geschrift

te ſtellen, zoo wel ten opzigt van het hiſtoriſche als van de waarſchynlyke Hoofd-Redenen en grond-oorzaaken. Ik zal dan

A. Over het hiſtoriſche van deze tydsomſtandigheit handelen, en ten

B. Over de Oorzaaken

§. 4. A. De laage prys der beeſten in vergelyking van voorgaande Voorjaaren was verbaaſend en byna ongeloovelyk; dog dewyl ik met myn eigen oogen veele koopmanſchappen in Vee heb gezien, en alles met de grootſte oplettenheit en naavraagen heb naagegaan, kan elk van de Waarheit van het hier ter neergeſtelde verzekerd zyn.

In het vroege Voorjaar was 'er, niettegenſtaande 'er veele Beeſten geſtorven waaren, al weinig handel in Vee; want weinige Boeren hadden gebrek, zelf veele der geenen niet, die de Ziekte gehad hadden, terwyl ze een groote meenigte hadden op Stal gezet, en die geen Ziekte gehad hadden, waaren om dezelve Reeden 'er rykelyk van voorzien, dog wilden 'er nog al veel geld voor hebben, voor al voor de gebeeterde, en de ongebeeterde hield men nog als op dezelve pryſen als in voorleedene voorjaaren. Het hooy wierd ondertusſchen ganſch na Holland gevoerd, daar groot gebrek ſcheen, tot een bewys dat de Ziekte onder het Rund-vee daar niet ſterk had gegraſſeerd, en men 'er geen gebrek aan Vee had.

De Markten aankoomende daalden de pryſen wel wat, dog nog niet zeer. De Koopers waaren weinig en wilden niet veel beſteeden, maar die Vee over hadden, wilden zoo niet verkoopen, als hun gebooden wierd, om dat zy hoopten, dat het weer wat veranderen zou, en de Invoer van Vee nog ook in Holland zou vry gelaaten worden; en dat veelen wonderlyk voorkwam, niet tegen-

ſtaande

ſtaande de groote overvloed van Vee, kwaamen 'er niet veel beeſten te Markt: Op de beruchte Belkumer Markt waaren 'er veel minder als 'er in lange Jaaren geweeſt waaren, de reeden was, dat de Menſchen het Vee niet te Markt bragten, om dat zy voorzaagen, dat 't goed koop zou zyn, en hoopten op beeterſchap; dog ondertuſſchen waaren Die gelukkig, die haar Vee daar hadden verkogt, want de beeſten daalden zeedert alle daagen op alle Markten nog zeer in prys, zoo dat de beſte wel ¼ en de minſte wel ⅓ daalden, en nog was 't verſchil zomtyds grooter.

Doorgaans golden de jonge beeſten, die ſchoone *jaaren* of *gieren* hadden naa advenant beſt, om dat de booter heel wel gold, en in 't byzonder de gebeeterde; want 'er waaren nog al enkelke beſte van dat ſoort die uit liefhebbery van 90 tot 100 Caroli Gulden golden, dog de algemeene trant van handel van brave jonge gebeeterde melk en kalfkoeijen was van 50 tot 80 Gl. naa datze waaren, dog de koopen gingen (gelyk by een ſlappe Markt meeſt) zeer ongelyk. De oude koeijen zelf gebeeterde waaren bynaa geen geld waard, en zulke die nog vaſt waaren en by ſchaarſſe tyden nog wel jaaren mee konden, of die taamelyk nog te weiden waaren, golden 2, 3 a 4 ducaaten.

De jonge beſte ongebeeterde Melk-koeijen golden van 30 tot 50 Gl., dog van 50 zag men byna geen, en 'er wierden meer tuſſchen de 20 en 30 Gl. zelf goede koeijen, als tuſſchen de 40 en 50 verkogt, de gemeene trant was groot 30 Caroli Guldens, waar voor men braave jonge ongebeeterde Melk-koeijen kogt. De beſte Enter-Rieren, die het eerſte kalf gebragt hadden, en ſchoone *jaaren* of *gieren* hadden, golden doorgaans onder de

30

30 Guldens, en de gemeene wierden verkogt voor 15, 18 tot 25 Guldens.

De weid-beeſten wierden ook in 't midden van May voor extra laage pryſen verkogt, voornaamentlyk de jonge en oude, geldende de middelſoorten nog al beſt; dog men kogt ſchoone beeſten van 2 3 en 4 kalven, die op 5 *en* 600 ℔ geweid konden worden, voor 25 *tot* 36 Gl., en weinig ongebeeterde quaamen op 40 Gl., de jongere of gelde Rieren kogt men byna zoo goed koop als men zelf wilde, namentlyk van 10 *tot* 20 Gl., en de hoklingen van 5 *tot* 10 Gl. Op Belkumer Markt hielden de Boeren zulke nog al hoog, en daar door wierden 'er nog al veele, daar wat vleeſch op was, voor een taamelyke prys verkogt; geldende zulke, die op 400 ℔ vleeſch geweid konden worden, nog al circa 25 Gl., dog zulke golden in 't midden van May byna 10 Gl. minder, en ik kogt zelve onder anderen Een op Sneeker Markt, dat mooy blauw bont hair had, en zeer wel in ſtaat was, en wel na myn gedagte op 425 ℔ vleeſch geweid kon worden (*en het zelf geſlacht hebbende heeft de uitkomſt my niet bedroogen, want had te herfſt* 436 ℔ *vleeſch en* 59 ℔ *ſmeer*) voor 14 Caroli Guldens.

Het gras ook niet ſterk waſſende in de geheele maand May, bleeven de pryſen der beeſten dus in den tyd der koophandel gelyk, want men klaagde niet alleen over gebrek aan gras, maar vreesde ook voor een ſchraal hooy gewas, dat echter beeter is uitgevallen.

Over de boovengemelde laage prys der beeſten moet de poſteriteit zig ten uiterſten verwonderen; want gelyk niemant geloofd zou zyn geworden, die in den beginne der Ziekte voorſpeld had, dat dezelve 20 jaaren zou duuren, en zomtyds ſterk woe-

woeden, en dat in het negentiende jaar 'er een al te groote overvloed van beeften zoude zyn, en de prys derzelve zeer gering worden, niet tegenftaande men in al dien tyd goede en zelf overvloedige hooy-gewaffen zou hebben, zoo moet het onze Nakomelingfchap, wanneer wy 't haar mondeling verhaalen, zonder eenige Reedenen 'er van te geeven, ook ongeloovelyk voorkoomen; te meer nadien wy in alle deze jaaren der Ziekte geen fchraale hooy-gewaffen, en in verfcheide jaaren gelyk in 1756 en 1761 dubbelde gehad hebben; Zynde daarenbooven in deze laatfte jaaren door de duurte der paarden zoo weinig paarden in de Republyk geweeft, als 'er by menfchen geheugen zyn geweeft, zoo dat 'er lang zoo veel gras en hooy niet tot de paarden van nooden was, als op andere tyden.

Om dat dit dan zulk eene wonderlyke gebeurtenis is, achte ik het noodig dit in Gefchrifte, dat altyd meer geloof verdient als mondelinge verhaalen, zoo niet voor het Gemeen, ten minften voor de myne of andere, die dit papier in handen mag koomen, als te vereeuwigen, en te gelyk de Reedenen en Oorzaaken daar van 'er by te voegen.

§. 5. B. De naafte en mag ik wel zeggen, de waare en bynaa eenige Reeden van deze buitengewoone geringe prys der beeften is de groote overvloed geweeft: want bynaa alle Boeren zetteden in de befte Greidhoek, in de herfft 1762, wel ¼ en zommige zelf ⅓ deel meer op Stal, als zy volgens hun beftek van Boerdery anders hadden moeten doen om dat de Beeften niet veel golden, en de Ziekte vry war omging, want hoe meer de Ziekte omgaat, hoe 'er minder by de Boer geflacht wordt. Zommige kreegen wel in den winter de Ziekte onder haar Vee, maar veel meer bleeven vry; en de

meefte

meeste der geenen, die de Ziekte gehad hadden, hadden nog geen gebrek, en veele derzelve hadden nog Vee over; dog om dat dit al weer zommige ongeloovelyk zal voorkomen, merk ik aan, dat dit daar van daan kwam, dat de meeste Boeren in de beste Greidhoek zig altyd, zoo veel moogelyk is, in gebeeterd Vee houden, waar toe zy geleegentheit hebben, om dat de Ziekte hun doorgaans zoo niet alle jaaren, ten minsten om het jaar 2 *a* 3 treft: De meeste Boeren hadden nu dan doorgaans in den herfst 1762 het grootste gedeelte van haare melk-beesten gebeeterd, en zommige zelf de eerste kalfs Rieren, zoo dat de Ziekte meest in hunne jonge beesten kwam en in zommige melkbeesten. Daar en boven een overvloed of een groote meenigte van ongebeeterde jonge beesten hebbende, en van de 2, 3, 4 *a* 5 Een overhoudende, zoo als nu de Ziekte hier meest gaat, hadden de meeste nog jong Vee genoeg, en zommige hadden daar door nog al oude koeijen over, die ze moesten verkoopen, al haddense de Ziekte deezen winter gehad.

Dog Iemant zal met recht verder denken en vraagen, wel waar van daan die groote overvloed van Rund vee in 't midden der Ziekte? Dit is voor een oppervlakkige Beschouwer onbegrypelyk, en dus staa ik niet verwonderd, dat veele Menschen dit thans toeschryven aan een buitengewoonen Zeegen des Allerhoogsten, met welken Zeegen echter de meeste Boeren thans niet zeer in hun schik zyn, om datze geen of weinig geld voor hun Vee kunnen koopen. Menschen echter, die gewoon zyn de Zaaken in te zien, zal dit zoo onbegrypelyk niet voorkoomen, ik zal dan niet zoo zeer om deze als wel om minder oplettende dit Stuk eens naader beredeneeren.

Een ieder, dien de tyden voor de Ziekte geheugen, weet, dat de aanfokking der beesten toen op ver

naa

naa zoo confiderabel niet was als nu, om dat 'er veele koe-kalvers gedood wierden, daar dezelve nu alle in 't leeven tot deezen tyd gebleeven zyn, en wel op Hooge Order van den Souverain, Dewelke zoo wel in andere, als in deze Provintie, in dit opzigt zeer wyfelyk gedaan heeft in het dooden der koe-kalvers, te verbieden; aan welke Wyfe Refolutie vooral de Hand diende gehouden te worden, zoo lang de Vee-peft duurt, om dat dit 't eenige middel is, waar door wy ftaande deze Ziekte, bewaard kunnen blyven voor gebrek aan Rundvee, zoo dat het te beklaagen is, dat reeds zommige Boeren dit Placcaat overtreeden, en veele Gerechten miffchien 'er eerlang de hand niet aan zullen houden, het zelve aanmerkende als obfoleet, en geheel niet meer van nut.

Door deze Voorzorge dan der Hooge Overheit, wordt 'er onbetwiftbaar tegenwoordig wel ⅓, zoo niet de helft meer Vee, in deze Provintie Jaarlyks aangefokt als voor de Vee-Ziekte, en waarfchynlyk in de ganfche Republyk.

De Boeren thans in de befte Greidhoek meeft een groot aantal van gebeeterd Vee hebbende, die vaft Jaarlyks kalven, blyven daar door al van lange Jaaren herwaarts genoegzaam in Vee, indien ze de Sterfte niet al te ftreng krygen. Door deze reeden is ook altyd in dien hoek, niet tegenftaande 'er de Ziekte doorgaans algemeenft omging, eene grootere overvloed van Vee zedert 12 *a* 13 Jaaren geweeft, als in andere Oorden der Provintie; het welk allen oplettenden bekend moet zyn, en minder oplettenden kan geblyken uit den hoogen huur der greidlanden in die Oorden, die daar reeds zeedert 10 *a* 12 Jaaren zoo hoog geweeft is, als voor de Vee-Sterfte, daar de Eigenaars in de laagere diftricten veel langer werk gehad hebben om daar

aan toe te koomen, en veele 'er nog pas aan toe zyn; het welk buiten twyffel het allersterkst bewys is, dat in de beste Greidhoek al zedert Jaaren een overvloed van Vee geweest is.

§. 6. Alhoewel de Ziekte onder het Rund-vee nu dan sterkst en meest omging in de beste Greidhoek, zyn ook insgelyks door dat zelve middel en door die zelve Reedenen de Boeren 'er best in staat gebleeven, door elkander gereekend, en by die van andere Oorden vergeleeken: want de meeste alle Jaaren, of om het tweede of derde Jaar, de Ziekte krygende, hielden veele wat over, zoo dat de meeste (uitgezonderd de allerongelukkigste) zig doorgaans konden redden met hun eigen Vee. Het is waar, zommige Menschen, die geduurig de Ziekte kreegen, en byna altyd ongelukkig waaren, wierden 'er door geruineerd; maar andere, die weer veel beesten opkreegen, floreerden 'er door en wonnen veel geld, zoo dat de laatste de eerste heel wel kunnen opweegen, en ik roep de ondervindinge en oplettenheit van alle Ingezeetenen tot getuige, of de Boeren in de beste Greidhoek in 't algemeen thans niet wel gestelder zyn als voor de Vee-Sterfte; zoo dat myne algemeene redeneering daarom heel wel kan doorgaan, alhoewel zommige Menschen zelf in de laatste tyden door de ongelukken der Vee-Ziekte zyn te gronde gegaan.

Zie hier de Reedenen 'er van.

Veele die dikwils de Ziekte kreegen, en door de sterke aanfokking altyd den overvloed van jonge beesten hadden, en niet al te ongelukkig waaren, konden doorgaans met hun vol beslag de boerdery doen; de waaren duur zynde, wierd daar van veel meer geld gemaakt als anders: zommige konden daar en boven nu en dan nog eenige gebeeterde koeijen, die veel geld opbragten, verkoopen. Hier

by kwam nog, dat de Boeren door het ſterven der beeſten rykelyk vleeſch hadden, niet alleen voor den ganſchen winter, maar dikwils voor het geheele jaar, want die de Sterfte niet extra ſterk kreegen, conſumeerden in de laatſte Jaaren de verſtorvene beeſten zoo wel, dat 'er by veelen weinig voor arme Menſchen overſchoot. Dus heb ik 't op de herfſt en in de Voor-winter dikwils naagereekend, dat Boeren de Ziekte krygende en twee derde van haar ongeziek weeſt Vee verliezende, en een derde deel 'er door krygende, geld wonnen, de ongeziek weeſte gereekend na 't geen ze waardig waaren, als mede de gebeeterde, zoo dat het derde deel namentlyk de gebeeterde, meer waardig waaren als de geheele party te vooren; zy wonnen dan derhalven de huiden, het ſmeer en het vet, en dat kon in zulk een Jaar-ſaiſoen op 't allervoordeeligſt bered worden, het welke ze dus daarenboven alles zonder impoſitie hadden, daar ze van de geſlachte beeſten zoo wel impoſitie moeten geeven, als een ander.

Hier van daan is 't ook, dat, om dat de Ziekte doorgaans meeſt in de herfſt ontſteekt, weinig Boeren in de beſte Vee-hoek, al zyn ze wel geſteld, tot dezen tyd toe, een ordentelyk koe-beeſt durven ſlachten of een vette barg, ſlachtende zommige pas een bul: Hier door beſparenze nog al vry wat in de huishoudinge, de Ziekte krygende en een weinig Vee 'er door krygende, hebbenze het vleeſch en vet voor niet, en geeven 'er geen impoſitie van: de Ziekte niet krygende, moet 't zoo 'er door, en derhalven leeven zy dan zoo veel te zuiniger en profiteeren zoo veel te meer 'er door.

Ik prys echter dit eeten van het verſtorven vleeſch geheel niet, en mispryze 't zeer, als het van begoedigde Menſchen geſchied, uit louter gierigheit,

en

en op zulk eene greetige wyze, dat men te gierig is, om 'er wat van aan den Armen mede te deelen. Dog ik breng 't hier maar by tot een Reeden van den welgeſtelden ſtaat der boeren in de beſte Vee-hoek ſtaande deze Ziekte.

Uit het gezegde volgt natuurlyk, dat zoo lang de Vee-Ziekte graſſeert, die Boeren in de Oorden, daar de Vee-Ziekte byna alle Jaaren graſſeert, gelukkigſt zyn, die alle Jaaren of om het tweede Jaar de Ziekte krygen, want Menſchen die een langen tyd vry blyven, en dan eindelyk de Ziekte krygen, hebben een groote quantiteit ongebeeterde, en weinig gebeeterde beeſten, waar door zy dan veel Vee, dat vry wat geld waardig is, verliezen, en die melk of kalf beeſten, die ze opkrygen, zyn niet in ſtaat om veel melk te geeven, zoo dat, zullenze melken, daar de Boer van beſtaan moet, veel geld moeten beſteeden, om weer Vee te koopen, datze ook op 't duurſt dan moeten doen; want de ondervindinge leert, dat in de tyden, in welke het Vee meeſt ſterft, de pryſen der gebeeterde beeſten hoog zyn; deze Menſchen de Ziekte gehad hebbende durven geen ongeziek weeſte terſtont aan, en wat op Stal weer willende hebben, taſten op gebeeterde, en koopen die op de allerduurſte markt. Andere in tegendeel, die dikwils de Ziekte krygen, en daarom doorgaans een klein beſlag gebeeterde achter de hand hebben, behoeven, na datze de Sterfte gehad hebben, weinig te koopen, en zoo ze nog al een melk-beeſt 2 *a* 3 noodig hebben, koopen doorgaans ongebeeterde tot laage pryſen, en willenze gebeeterde hebben, wagten zoo lang, tot dat de Ziekte wat verminderd, en de pryſen der gebeeterde wat vallen, dat byna altyd een gevolg is.

Hier uit volgt dan ook nog, behalven andere ree-

 denen,

denen, die 'er voor zyn, dat in die Oorden, daar de Ziekte meest woedt, dat is in de beste Veehoek, de In-enting van de Ziekte onder de jonge beesten een profytelyke zaak zou zyn; want men kon dan de beste Tyd neemen, dat is in de herfst of May tyd, wanneer de beesten of geheel niet met kalf zyn, of 'er weinig door bezwaard, daar de Ziekte natuurlyk koomende, meest in dat tydstip de beesten overvalt, in 't welk het haar minst past en zy zwaar met kalf zyn, dat is om Nieuw-Jaar of wat na dien tyd, wanneer 'er veele door het verwerpen der kalvers sterven, die alreede de Ziekte te booven waaren, behalven dat ik oordeele dat natuurlyker wyze gesprooken die beesten, die zoo zwaar met kalf zyn, meer gevaar loopen om aan de Ziekte zelve te sterven.

§. 7. Dog om nu ter zaak te koomen, dien ik voor had te betoogen, namentlyk hoe de groote overvloed van beesten zoo schielyk gekoomen is: my dunkt, dat een opmerkend Leezer het zelve alreede klaar begreepen heeft veroorzaakt te zyn door de sterke aanvoeding; want die nu lange Jaaren wel een derde deel meer geweest zynde als voor de Ziekte, heeft dit niet alleen lange het verliezen der beesten geeevenaart, maar naa myn gedachte van Jaar tot Jaar overgehaald, want het Land wierd zigtbaar volder van Rund-vee. Hier kwam nog by, dat de Boeren geheel geen jonge beesten slachteden, gelyk voor de Sterfte, en tot dezen tyd toe wierden 'er ook zeer weinige Enter-Rieren en Overloopers geslacht, als die geen kalf wilden houden, daar dezelve voor de Sterfte in groote meenigte geslacht wierden, reisende veele Menschen met zulk Vleesch op de Week-markten in de Steeden, dat men nu nog geheel niet ziet. Derhalven vermeerderden de beesten aan alle kanten, 'er

wierden dus veel meer aangezet, als 'er ſtierven, en lang zoo veel niet by de herfſt geſlacht, als in voorige tyden.

In den Winter 1762. geen Ziekte in de beſte Vee-hoek gehad hebbende en twee Jaaren te vooren ook niet extra ſterk, quam de overvloed nudan zeer ſchielyk; het welk my nu luſt nog een weinig breeder uit te haalen. Laaten wy eens vooronderſtellen, dat 'er in het Voorjaar 1761. zoo veel Vee in de Provintie van Friesland was, als op andere gemeene Tyden voor de Sterfte, dat men op goede gronden vaſt mag ſtellen, om dat de prys der beeſten in April en May 1761, niet tegenſtaande 'er een meenigte na Holland ging, zeer maatig was, en veel minder als in voorige Jaaren, kwaamen hier ten minſten ⅓ deel koe-kalvers meer by, als noodig waaren, en in het volgende Voorjaar 1762. miſſchien ½ deel, om dat die doe nog niet geſlacht wierden, en 'er doe geen Ziekte in de beſte Veehoek geweeſt zynde, alle kalvers op haar tyd geworpen wierden.

Laaten wy nu ook eens vooronderſtellen, dat 'er alle Jaaren in Friesland by goede tyden 80000 koe beeſten op Stal gezet worden, die kalven moeten, dat ik heel wel durf vaſtſtellen; want my is dit getal wel eens door kundige op 100000 begroot daar ik ook niet vreemd van ben, dog ik wilde niet liefſt te veel ſtellen naa myn gedagte, en is 't te veel, of te weinig, de wyſe van redeneering gaat echter eeven goed door; en zal daarom my ook maar by de ronde getallen houden.

Deeze 80000 koebeeſten brengen volgens den loop der natuur voort 40000 koe-kalveren, waar van by een gemeene tyd voor de Sterfte maar de helft dat is 20000 voortgezet wierden, nu dan alle juiſt niet voortkomende, maar geene moedwillig

wordende gedood, meugen wy op goede gronden ſtellen, dat 'er in 1761, 28000 koe-kalvers voortgezet zyn, en in 1762, 36000; dus 8000 meer in 1761 als andere tyden, die in 1763 alreeds moeſten kalven, dog reeken deeze, om dat 'er ook geld blyven op 6000. Van de 36000 koe-kalvers van 1762 waaren 'er 16000 hoklingen, May 1763 te veel dog hier reeken ik om de Sterfte te winter 1762 en 1763 af 1000, die aan de Ziekte geſtorven zyn, zoo dat 'er dan buiten de koeijen, die anders over waaren, en nu door het Verbod van den Invoer in Holland ook moeſten blyven, te May 1763 over waaren, en meer als in andere goede tyden 6000 Melke Rieren en 2000 gelde dito, en circa 15000 hoklingen, waar by die beeſten, die anders over waaren, en ik naa eene begrooting van kundige Menſchen ſtelle 20000 te zyn oud en jong, gevoegd zynde, een groot getal zullen uitmaaken, dog ſtelle dat 'er echter 3000 uitgegaan zyn na Holland en elders, want niettegenſtaande het Verbod, wiſten zommige Kooplieden de beeſten nog al in Holland te voeren.

Uit deze reekening kan een eenvoudige heel ligt begrypen, hoe 'er zoo ſchielyk op 't laatſt een overvloed van beeſten geweeſt is, en de pryſen zoo eensklaps hebben moeten vallen: Want 'er waaren dus meer als by gewone tyden:

Melke Rieren - - -	6000
Gelde Rieren - - -	2000
Hoklingen - - -	15000
Die anders uitgevoerd zouden zyn -	20000
	43000
Hier af die uitgevoerd zyn - -	3000
Reſt -	40000

Die zuiver May 1763. te veel in Friesland waaren.

Hier

Hier by kwam nog dat de koe-kalvers in dit Voorjaar 1763 geworpen en in een groote meenigte aangefokt, ook gras en hooy moesten hebben: en waarlyk, indien de tyds omstandigheit niet merkelyk veranderd, zyn deze naa alle menschelyke vooruitzigt te geef te duur, en zelf de gemeene hoklingen, byaldien de Ziekte in 't vervolg niet weer ontsteekt.

De boovengemelde groote overvloed van Rundvee en geensins schraale hooy-gewassen van twee voorgaande Jaaren, was ook de eenige oorzaak dat 'er in het Voorjaar 1763 zulk een schaarsheit van hooy op veele Oorden was, want 't was in 1762 een ordentelyk goed hooy-gewas geweest, en 'er zat nog zeer veel hooy in Friesland van 't overvloedige gewas van 1761.

Om deze Reeden oordeel ik dan, dat Hun Edel Mogende de Heeren Staaten van Friesland zeer wyselyk den Uitvoer van hooy hebben verboden in dit Voorjaar, niet zoo zeer uit represailles teegen de Hollanders, gelyk zommige 'er van oordeelen, maar uit volstrekte noodzaakelykheit. Zoo dat het Gemeen hier tegen morrende zeer kwaalyk doet; en of de Boeren al praaten, dat elk zelf wys genoeg weezen moet om toe te zien, of hy hooy kan missen of niet, en dat de Heeren hen geen boerken moeten leeren, zyn al te maal praatjes, die zeer ongegrond zyn; want alhoewel alle Boeren wys genoeg behoorden te zyn, om geen hooy te verkopen als zy niet genoeg hebben voor hun beesten, leert de dagelykse ondervindinge, dat veele daar niet wys genoeg toe zyn, en dat andere het doen uit gierigheit, en andere wederom uit tierigheit, of gebrek aan geld, en dus laaten veele hun beesten in de herfst lang uit loopen, en by de winter gebrek

lyden op Stal, om 't groot geld, dat zy uit het hooy by de zoomer maaken.

Tot hier aan toe was deze Verhandeling in July 1763 door my by myne Aanteekeningen over de Ziekte van het Rund-vee geſchreeven. Nu zal ik dezelve maar vervolgen, in zoo ver den ſtaat van Friesland ten opzigte van het Rund-vee betreft, tot op den tegenwoordigen tyd, namentlyk in Maart 1764, wanneer ik dit ſchryve.

§. 8. Van de §. 7, 6000 gemelde jonge melk-beeſten mag men op goede gronden vooronderſtellen, dat in den herfſt 1763 weinig geſlacht zyn, of het moeten juiſt zulke geweeſt zyn, daar wat ongemak aan gekoomen is, dog om nu die te liquideeren, zal ik ſtellen, dat de 2000 Gelde Rieren alle geſlacht zyn, dat zekerlyk zoo niet is, want onder die waaren nog al enkelde gebeeterde, en ik weet dat de beſte ongebeeterde, die nu met kalf waaren, ook nog op Stal gezet zyn. Maar nu zyn 'er dan ook weer veel oude koeijen geſlacht, die niet waardig waaren op Stal te zetten, dog dit getal is geringer geweeſt als men denkt, ten minſten ik had 't te vooren veel grooter verwagt, als ik nu klaar heb kunnen merken, dat 't geweeſt is, want deze zyn hier meeſt gebeeterde, en men hoorde in de herfſt al weer hier en daar van Ziekte.

Het is waar, 'er wierden nog al wat oude koeijen en jonge beeſten naa Groningerland en elders gevoerd, en zommige beſte gebeeterde vroeg melke na Holland, dog dit getal was ook niet zeer groot. Maar om ruim te reekenen, zullen wy het zelve met die in de Zomer en in de Maytyd uitgevoerd zyn en van de melk-beeſten, geſlacht zyn (want 't ander ſlacht-Vee moeten wy hier niet reekenen, om dat dat gelyk ſtaat met andere jaaren) ſtellen op 6000, welke 6000 getrokken zynde van die

20000,

20000, die te May hadden behooren uitgevoerd te worden, nog 14000 'er overblyven, welke 14000 gevoegd by de 6000, die te May Enter-Rieren waaren, en nu te winter Twenter-Rieren worden, een getal uitmaaken van 20000 Melk-beesten, die in de herfst 1763 meer op Stal gezet zyn in Friesland als gewoonlyk, het welk alhoewel het anders geen groote meenigte is, echter een groote meenigte maakt, wanneer het te veel is, en zelf een vierde of vyfde deel van alle melk-beesten is die in Friesland behooren te zyn.

Laaten wy nu eens het getal van Hoklingen nagaan, die in de herfst 1763 met het eerste kalf te Stal gekoomen zyn, en dan de naam van Enter-Rieren krygen. Wy hadden § 7. een Getal van 15000 May 1763 te veel; van die 15000 zyn door de schaarsheit van weide misschien 4000 zonder kalf gebleeven, waar van ik reeken dat 1000 geslacht zyn; en ik reeken dat van de kalve Enter-Rieren ook 1000 geslacht zyn, ergo blyven 'er 10000 over. Iemant zal misschien denken, dat ik het getal der geslachte jonge beesten te weinig reekene, maar ik denke eer te veel als te weinig, want de kalve jonge beesten te herfst taamelyk wel geldende, wierden 'er niet veele van geslacht: en niemant moet denken, dat deze alleen de jonge beesten waaren, die geslacht zyn; men moet van die andere helft der koe-kalven, die ik ter zyde heb gesteld, en hier niet in aanmerkinge koomen, als 'er altyd noodig zynde, ook het provenu reekenen waar van ook geslacht zyn; want voor de Sterfte wierden 'er veel meer geslacht als nu; zoo dat met grond van reeden dit Getal in 1761 eens gelyk gesteld zynde aan het getal der beesten voor de Sterfte, ook buiten de Sterfte het egaal gereekend moet worden met de slacht-beesten, zoo dat nooit

van ons overig getal eigentlyk iets moest afgereekend worden, als die daar van aan de Ziekte sterven, alhoewel ik nu nog 'er al veele voor het slachten hebbe afgereekend. Dat is men moet van dit te overvloedige getal eigentlyk geene afreekenen, als die van dezelve en ook van de andere aan de Ziekte sterven, en ook van de eerstgenoemde aan andere kwaalen, dog de andere kwaalen zyn te gering om hier in aanmerking te koomen, behalven de galligheit.

Ik denk dan, dat ik om goede reedenen vooronderstellen mag, dat 'er in de herfst 1763, 30000 melke en kalve beesten meer op Stal gezet zyn, als in andere tyden, waar by de 3000 gelde rieren gevoegd wordende 33000 uitmaken.

Hier by koomen nu alle de koe-kalvers in 't voorjaar 1763 geworpen die ik nu op goede gronden mogte tellen op 44000, om dat 'er in 't voorjaar 1763 veel meer kalve beesten waaren, zoo dat 'er dan 24000 te veel zouden aangezet zyn, dog om nu niet te veel 't te schynen te vergrooten, en om de natuurlyk gestorvene, als mede om die toen alreede gedood zyn uit een vooruitzicht van schade, zullen wy ons by het getal van 17000 bepalen, welke gevoegd by de 33000, een getal van 50000 Runder beesten jong en oud zullen uitmaaken, die te herfst 1763 te veel op Stal gezet zyn.

Hier af moeten nu gereekend worden, die beesten, die dezen winter 1763 en 1764 gestorven zyn aan de besmettelyke Ziekte, aan de galligheit, en door de slechte voeragie, welke ik in 't geheel eens reekene op 8000, dat naa myn gedagte te veel is, om dat de Ziekte maar weinig gewoed heeft in Friesland in vergelyking van andere Jaaren, gelyk een ieder bekend is.

Dus blyven 'er dan wederom 42000 jong en oud in 't voorjaar 1764 over.

Ik

Ik heb hier zoo wel als te vooren geen meldinge gemaakt van bullen of Ossen, om dat derzelver getal thans zeer gering in Friesland is, en in dit groot en rond getal niet in aanmerking koomt.

Hier nu koomt die groote meenigte van koe-kalvers by, die in dit voorjaar geworpen zyn en nog staan te worden. Nu vraag ik, waar dit heen zal in 't voorjaar met deze groote meenigte van Rund-vee, voornamentlyk als in Holland de Invoer niet gepermitteerd wordt, daar ik nog geheel niet van gehoord hebbe, of als 'er reis een slecht hooy-gewas koomt, jaa of koomt 'er een goed hooy-gewas, en de Invoer na Holland maar niet open koomt, zullen wy met ons Vee aanstaande herfst verlegen zyn, en dat 'er by de herfst een groot getal van beesten zal moeten gedood worden uit gebrek van voeragie (3).

Hier om denk ik dan, dat wy thans in Friesland met betrekkinge tot het Rund-vee in een byzondere crisis zyn, en in eene omstandigheit, die van alle oplettende wel behoorde overwoogen te worden. En daarom heb ik dan in 't byzonder my verplicht gevonden om myne gedagten door den druk gemeen te maaken.

Ik zie voor uit, dat veele Menschen uit een vooruitzicht van schaade, die ook, zoo als nu de Zaaken staan, 'er noodzakelyk uit moet voortkoomen, de jonge koe-kalvers zullen dooden (4), en zoo

(3) Het is allen bekend, dat de Invoer van Rund-vee in Holland de twee Maanden April en May 1764 open geweest is, en daar door zeer veel Vee daar heen zoo wel als elders gegaan is; maar om dat dit eene breedvoeriger overweeginge vereist met betrekkinge tot de In-entinge der Ziekte, zal ik by wege van Naschrift hier wat nader van handelen, kunnende dit niet in een noot worden afgedaan.

(4) Dit is ook in dit voorjaar al zeer veel gebeurd, maar

zoo de Boeren dit een jaar twee à drie doen, vreese ik, dat zoo ruim als wy nu van Vee voorzien zyn, wy eerlang in 't vervolg 'er groot gebrek aan konden krygen, indien de Ziekte eens zeer ſtreng en algemeen de ganſche Provintie doorging, daar wy zeekerlyk bloot voor ſtaan, hebbende de ondervinding geleerd, dat de Ziekte zeer ongelyk woedt, en datze zomtyds, hoe ze langer ſtil geweeſt is, zoo veel erger haare hoorns opſteekt en weer ſterker woedt. Hier om heb ik my gedrongen gevonden om myne Landgenooten dit dooden der koe-kalveren af te raaden, en een veel beeter en profytelyker Middel aan de hand te geeven, namentlyk de In-entinge der beſmettelyke Ziekte aan de kalveren, waar tegen Verſtandige Luiden minder behoorden te zyn als tegen de Inentinge der Kinder-pokken, die echter zoo zeer in de heedendaagſe Weereld in de moode raakt, en welkers nuttigheit zeer groot is, en deszelfs uitvinding met recht van veelen voor een Zeegen des Heemels wordt gehouden.

Van welke In-entinge ik nu dan vooraf ten

§. 9. II. Zal handelen, niet zoo zeer voor Menſchen, die de fraaije Werkjes, van tyd tot tyd hier over uitgekoomen, hebben geleezen (5), als voor die

maar byna opgehouden, zoo draa de Boeren door den Uitvoer zaagen, dat de pryſen der beeſten vry hoog ſteigerden.

(5) Hier koomt ons onder anderen uit drie Voornaame Natien van Europa een berucht Tweemanſchap voor, die alle met zeer veel lof en verſtand over dit Stuk geſchreeven hebben, de Engelſche *Kirkpatrik* en *Maty*, de Franſche *Guyot* en *Tiſſot*, en de Zwitzers *Cramer* en *Joly*. Waar by men met zeer groot recht als eenen Zeevenden tot volmaaking mag voegen, den Wel Eerwaarden en Geleerden Heer *Chais*, Franſche

die geene, die met vooroordeelen teegen het Stuk der In-entinge ingenoomen zynde, niets van dien aart willen leezen, en veel al uit onkunde en eigenzinnigheit hier doolen, of die 'er nog geheel onkundig van zyn, en dit myn Werkje in handen mogten krygen; op dat deze niet nieuw tegen de In-enting der Runder-ziekte meugen ophooren, en geene van haare vooroordeelen tegen beiderleije In-entinge, eenigermaate moogen bevryd worden.

De In-entinge der Kinder-pokken is wel eer op verſcheide wyzen gedaan, maar het oogmerk van allen was, om door de zweerige en vuile ſtoffen, genoomen uit de puiſten der pokken, gezet in een gemaakte inſnydinge of wonde van een geſond lighaam, de pokken aan Menſchen of kinderen, die dezelve niet gehad hebben, mede te deelen, het welk altyd van die uitwerkinge is, dat Menſchen

ſche Predikant in 's Graven-Hage, die myns weetens het allereerſt heeft durven onderneemen, om de Inentinge der Kinder-pokken hier te Lande in geſchrift te verdeedigen, en de Menſchen van hunne vooroordeelen, voornamentlyk die op het voorwendſel van Geweeten en Godsdienſtigheit gegrond zyn, te zuiveren. Welke Verhandeling te vinden is in het *I. Deel der Verhandeling der Hollandſe Maatſchappy*, en van alle Menſchen, die kinders hebben, dewelke nog niet aan de pokken zyn geweeſt, verdiende geleezen te worden.

De Werkjes van de VI andere Geleerde Mannen zyn alle ook al over lang in 't Nederduits uitgekoomen, en Uittrekzels 'er van in 't *Journal Brittannique* en in onze Nederduitſe Boekzalen, uit welke ik in 't vervolg 2 *a* 3 redeneeringen zal aanhaalen, om myn Leezeren als in 't verſchiet te toonen, wat deze Groote Mannen van de In-enting der Kinder-pokken denken.

schen die de natuurlyke pokken zouden krygen, indien ze ooit naby de besmetting kwaamen, dezelve door deze In-enting ontfangen, maar met veel minder gevaar des doods, en dier schrikkelyke gevolgen, waar door men dikwils de schoonste Kinderen, en allerbevalligste Meisjes of Jonge Vrouwen, in voorwerpen van afkeerigheit ziet veranderen. Het is zeeker, dat deze Practyk eerst uit Turkyen in Engeland is overgebragt, maar het is onzeeker, hoe en wanneer ze in Turkyen begonnen is in gebruik te koomen.

§. 10. De eerste Schryvers over dit Stuk hebben verhaalt, dat deze In-enting al van onherdenkelyke tyden in Circassie en Georgien is in gebruik geweest, Landen, waar in zeer schoone Vrouwspersoonen gevonden worden, die men na Turkyen vervoert, om dezelve daar te verkoopen; dat de Kooplieden derzelve, dikwils groote verliezen krygende door de Kinder-pokken, een derzelve begreep best te zyn, om dezelve aan de kleine kinderen in haar jonkheit mede te deelen; en dat het door deze Volkeren al in den Jaare 1673 te Constantinopolen was ingevoert: Dit steunt op het bericht van den Italiaansen Artz *Timoni.* Dog een ander van dezelve Natie *Pylarini* genaamd, die in 1701 te Constantinopolen zig ophield, zegt, dat de Uitvinder onbekend is, maar dat de In-enting toen in Griekenland en in 't byzonder in Thessalien zeer in gebruik was.

Maar aanmerkelyk is het, dat deze aller eerste Verhaalen van Menschen, die zelve te Constantinopolen geweest zyn, zoo van elkander verschillen, en beide tegengesprooken worden in een Bericht van veel laater tyd, door den Engelschen Ambassadeur *Porter* aan den Heer *Maty* gezonden en te vinden in 't *Journ: Britt: van May en Juny*

1755.

1755. *pag.* 159, waar twee brieven van Dien Heer voorkoomen, gedateert *Conſtantinopolen den* 1 *Febr.* 1755. *en den* 17 *May* 1755. Welk bericht men echt moet houden, om dat die Heer na alle waarſchynlykheit op 't verzoek van eenige voornaame Luiden in Engeland, waar de In-enting toen al ſterk in 't gebruik was, of zelf op Hooge Order, 'er een nauwkeurig onderzoek naa zal gedaan hebben.

Die Heer zegt, dat het Verhaal van *Timoni* zeer gebrekkig is, maar dat van *Pylarini* nauwkeuriger; dat nog de Circaſſiers nog de Georgiers Uitvinders zyn van de In enting der Kinder pokken, en dat de Uitvinders onbekend zyn: maar dat een Gemeene Oude Vrouw van Morea de In-enting allereerſt uit Theſſalien in Conſtantinopolen overgebragt heeft; dat de Turken beruſtende op hun noodlot zelden of nooit zig van de In-enting bedienen, en dat de andere Natien het te Conſtantinopolen ook weinig doen, zoo dat 'er pas 20 in een geheel Jaar in die Grote Stad ten dien tyde inge-ent wierden.

Uit dit Bericht blykt ook, dat deze Oude Vrouw verſcheide inſnydingen op verſcheide plaatſen van het lighaam gedaan heeft, als onder 't hair van 't voorhoofd, op de wangen en op de armen, zoo dat dit Oude Wyf zig niet zeer ſchynt gekreund te hebben aan de mooije tronien, of zy moet zeer gelukkig zyn geweeſt met haare Lyders; want de ondervindinge heeft geleerd, dat op die plaatſen, daar de inſnyding gedaan wordt, de pokken zig allermeeſt openbaaren.

Om deeze Reeden wordt 't in Engeland nooit gedaan op de Leedemaaten, die ongedekt zyn, maar meeſt op de armen, zomtyds op een, zomtyds op twee, en nu en dan op de beenen.

Hier van daan is 't dan ook, dat de pokken dus

inge-

inge-ent zynde in Lyders, die niet zeer veel krygen, zig meest op de Armen, en weinig op de aangezigten vertoonen, dat alleen genoeg is om dit middel aan te pryzen; ook heeft 't nog in dit opzigt dit voordeel, dat de In-enting in de kindsheit geschiedende de daalen en groeven der pokken, die 'er nog al op 't aangezigt mogten koomen, merkelyk verwassen, en dus niet veel hinder doen, als de kinderen groot geworden zyn.

§. 11. 'Er wordt nu doorgaans een kleine insnyding op een of beide Armen gedaan, en in die insnyding wordt een zyden draadje gelegt, dat bewreeven is met vuiligheit van het binnenste van een pok, 't welk met een plaaster en windzel toegedekt wordt; het welk zoo schielyk werkt, dat een gesond Mensch met de derde of vierde dag al verandering gevoelt, en de pokken zig doorgaans op de sesde of zeevende dag openbaaren.

Hier moet aangemerkt worden, dat men, om zoo veel moogelyk is, iemant niet moedwillig voor een groot gevaar bloot te stellen, altoos, zoo veel men weet, gesonde en wel gestelde Lighaamen neemt, waar in de kindsheit ook weer veel vooruit heeft, en dan nog die Lighaamen eenige weeken voor de In-enting, door een maatige of sobere leevenswyze en te gelyk door gepaste hulp-middelen als voorbereid.

Wanneer deze voorzorgen genoomen worden, heeft de ondervinding in Engeland in deze laatste 15 Jaaren geleerd, dat door elkander van de 500 Inge-ente Persoonen, maar een gestorven is, en dat dikwils in tydstippen, wanneer de Natuurlyke Kinder-pokken groote verwoestingen te Londen aanrechteden, en 'er zomtyds de kleinste helft of een vierde gedeelte der Zieken aan stierven.

Dus moeten wy ons niet verwonderen, dat deze In-

In-enting in Engeland zoo zeer in de mode geraakt is: maar wy moeten 'er ons veel meer over verwonderen, dat 't in Holland nog zoo weinig in zwang is, en in de andere Provintien byna geheel niet, en dat men 'er in deze onze Provintie geheel niets van gewaar wordt, jaa dat veele Menschen 'er zoo zeer teegen ingenoomen zyn; te meer om dat deze Zaak hier veel beeter lot ontmoet heeft by de Geneeskundige, dan in andere Landen en zelf in Engeland: want ik geloof op vry goede gronden, dat 'er thans in Friesland weinige Doctoren in de Medicynen het zullen afraaden, en de meeste raaden het sterk aan, alhoewel die Heeren 'er meer naa als voordeel by kunnen hebben.

Is dit dan niet een allerklaarst bewys, dat alle deze Heeren van de nuttigheit dezer In-entinge overtuigd zyn. Hoe is 't dan moogelyk, dat veele Menschen, die in alle andere Ziekten hunne Lighaamen aan die Mannen toevertrouwen, Hen hier in alleen mistrouwen, en door ydele en kwalyk opgevatte zwaarigheden daar van te rug gehouden worden; welke Lieden ik dan ernstig verzoeke om de bovengemelde Verhandeling van den Heer *Chais* te leezen, om dat in dezelve zoo wel alle gemoeds, als andere zwarigheden zeer nauwkeurig worden geoppert en opgelost.

Dog om der zwakken wille, die geene geleegentheit hebben om die Verhandeling te leezen, zal ik een redeneering 2 *a* 3 van den Heer *Tissot* hier ter neer stellen, die ik gevonden heb in de *Boekzaal van Febr.* 1757. *pag.* 168, 169—176 *en* 177; welk Uittreksel waardig is geleezen te worden.

„ Zonder deze Vrage, *of een Vader recht heeft*
„ *over den dood zyner kinderen*, te onderzoeken,
„ zoo vergenoeg ik my, met alleen te stellen, dat

K „ schoon

„ ſchoon een Vader dat recht ontzegt wierd, hy
„ des niettegenſtaande Meeſter is en blyft, om zy-
„ ne Kinderen te doen In-enten, om dat de In-
„ enting geenzins de Kinderen aan doods gevaar
„ bloot ſtelt. De Ingeplante pokjes zyn niet doo-
„ delyk, en zelf indien zy doodelyk waaren, zou
„ het genoeg zyn, dat het gevaar minder was,
„ dan het gevaar der natuurlyke pokjes, om dat
„ een Vader gebooren Voogd zyner Kinderen, en
„ verpligt voor hun het beſte uit te kiezen, vol-
„ gens de Wetten het recht heeft, door zyn pligt
„ aangeſpoort, om deszelfs Kinderen te doen In-
„ enten. In dat geval zou het maar het zelve zyn
„ met 1000 andere onderneemingen, die men in
„ hope van geluk in 't werk ſteld, dog die mee-
„ nigwerf kwalyk uitvallen. Zullen wy een Vader
„ laaken, om dat Hy zyn Zoon om te ſtudeeren
„ op de Akademie zendt, alwaar hy door deszelfs
„ losheit, en die van zyne Medemakkers, dikwils
„ in leevensgevaar koomt? Zullen wy een Vader
„ ſtrafwaardig oordeelen, die zynen Zoon een
„ voordeeligen poſt bezorgt, dog waar van hy
„ niet kan profiteeren, dan met ter Zee te vaaren,
„ en waar door meer menſchen in een maand dan
„ door de In-enting binnen de 10000 Jaaren om-
„ koomen?

„ Hoe ook de uitſlag van deze onderſcheiden
„ gevallen mooge zyn, heeft men evenwel geen
„ regt, zig dies aangaande eenig verwyt te doen.
„ Indien de Wetgeevers zig niet geregtigd oordee-
„ len om de In-enting te gebieden, zoo behoor-
„ den zy haar ten minſten voor te ſtaan en aan te
„ moedigen; en al die een geſond oordeel en eenig
„ gevoel bezit, aan wien de Voorzienigheit kinde-
„ ren verleent heeft, moet, indien hy dezelve
„ waarlyk bemint, alle doen In-enten. Het is van

„ Ouders,

„ Ouders, die een talryk huisgezin en geen ver-
„ mogen hebben, eenigzins in te ſchikken, dat zy
„ de natuurlyke middelen eenen vrijen loop laaten,
„ en dus eenige van die ongelukkigen, aan de
„ elende, die hen verwagt, bloot ſtellen —: maar
„ het is onvergeevelyk, dat die, welke niet dan
„ alle geluk aan hunne kinderen voorzien, een
„ zeeker middel niet in 't werk ſtellen, om den
„ ſlag voor te koomen, die hen te avond of mor-
„ gen, in 't midden van dien gelukkigen loopbaan
„ zal doen ſneuvelen —.

„ Deze rampzalige dwaaling is al te belagche-
„ lyk, om niet te hoopen, van dezelve vernietigd
„ te zien, mogte het binnen korten zyn, mogten
„ wy de voorzegging van den Heer *Maty* haaſt
„ vervuld zien, met te zeggen: *De Tyd, die groo-*
„ *te Meeſter onzer Weetenſchappen, die vernieler*
„ *onzer vooroordeelen, doet 'er veele van dag tot*
„ *dag aan de Reeden zig onderwerpen. Mogelyk*
„ *zullen in een laatere* Eeuw *de Volkeren zig ver-*
„ *wonderen, dat hunne Voor-Ouders over de keuſe*
„ *der In-enting hebben kunnen in beraad ſtaan.*
„ Laat ons met het voorbeduidſel aan te neemen,
„ dit zoeken voor te koomen, op dat zy zig over
„ ons niet behoeven te ſchaamen.

Wilt Gy nog meer Menſchelyk Gezag hebben Leezer, daar hebt gy Mannen van een onſtervelyken Naam, die in de kindsheit van deze Practyk dezelve hebben voorgeſtaan en verdeedigd, de Heeren *Hofman*, *Mead* en *Boerhave*, welke laatſte zoo wel de Naam van den Hollandſen *Hippocrates* verdient, als de Heer *Mead* dien van den Engelſen *Galenus*, dien Hy heeft verkreegen.

§. 12. Alhoewel de In-enting der Kinder-Ziekte in allerleijen ouderdom kan geſchieden, en met veel voordeel in zulke, die tot onderſcheid van

Jaaren gekoomen zynde, door goede bewysredenen overtuigd zyn geworden van deszelfs nuttigheit, om dat dezelve dan zyn bevryd van alle ſchrik en vreeſe, die in de natuurlyke pokken dikwils zulke doodelyke gevolgen heeft; is tot nog toe echter geoordeeld, dat het in de kindſe Jaaren beſt is, en wel in den ouderdom van 5 tot 10 Jaaren, om dat de Kinderen dan bevryd zyn van veele kwaade humeuren en paſſien, die in deze Ziekte den volwaſſenen zoo veel kwaad doen.

Maar de Heer *Maty* beroemd Genees-heer te Londen, en Lid van de drie Vermaardſte Maatſchappyen der Weetenſchappen in Europa is onlangs nog verder gegaan, en heeft met veel kragt van Reedenen beweerd, dat men zoo lang niet moet wagten, maar het aan de Kinderen hoe eer hoe liever doen, zelf voor dat zy tanden krygen, in eene ſchrandere Verhandeling te vinden *in de Verh. der Holl. M. VI. D. pag.* 469. Ik voeg hier nog eene reden by, dien ik niet weet onder die van den Heer *Maty* gevonden te hebben, dat ik opgemerkt heb, dat kinderen die zuigen, en my te vooren allergevaarlykſt ſcheenen te zyn om hunne teederheit, lang zoo veel niet aan de pokken ſterven, als andere; Ook meen ik van ervarene Geneeskundige gehoord te hebben, dat 't Zog in 't byzonder in deze Ziekte zeer heilzaam was voor de Zuigelingen.

Ik ſcheide van deze Stoffe met het ſlot, waar mee de Heer *Maty* wel eer het Uittrekſel van het Werkje van zynen Vrind *Kirk Patrik* beſloot *in 't Journ. Britt. van May en Juni* 1754, welke woorden, om derzelver merkwaardigheit, ik my niet onthouden kan uit 't Franſch vertaald, Myn Nederduitſen Leezer mede te deelen, alhoewel ik die taal gebrekkig verſtaa, verzoekende daarom ver-

verschooning, indien deze Vertaalinge niet al te nauwkeurig mogte zyn.

„ Het is ontwyffelbaar, dat de Geneeskundige, „ zedert de In-enting, considerabel verlooren hebben van 't voordeel, dat Hen de Kinder pokken „ aanbragten, en dat 't hun belang was, dat men „ deeze kunstige behandeling weer bandde na *Circassie*.

„ Aan welk een beginsel moet men dan toeschryven de drift, met welke het grootste gedeelte derzelve getuigt tot haar voordeel?

„ Misschien zullen deeze twee Uittreksels van „ zulk een klein Boekje zommige myner Leezers „ mishaagen. Maar ik ben 'er in tegendeel zelve zeer „ mee in myn schik, ik draagse op aan het Menschdom, ik heb tot het leezen derzelve elk 'er door „ willen dwingen, die een denkbeeld heeft van „ een reekening, elk die het welweezen van zyn „ Land behartigt, elk die het Menschelyk Geslagt „ bemint.

„ De omstandigheit is gunstig, de oogen zyn „ geopent, alles beloove ik my van myne Leezers. De Stemme der baarblykelyke zekerheit „ klinkt door alle de oorden van Engeland, de „ Vyanden der In-enting morren in 't heimelyk, „ zonder hunne reekeningen teegen de onze te „ durven vergelyken; en men heeft niet meer als „ eenige Dorp-Predikers, en zommige Vrouwtjes, „ die op hunne Predik stoelen, en in haare kaakel-visiten op haare praat-stoelen, disputeeren „ tegen de baarblykelykheit van een Licht, dat „ haar al te zeer in de oogen steekt. Laaten zy „ dan met ernst ophouden, te veroordeelen eene „ behandeling, die alle Jaaren duizenden Leevens „ behoudt voor den Staat, en aan denwelken hun-

„ ne Nakoomelingſchap teegen hun wil en dank,
„ zyn behoud zal verſchuldigt zyn.

„ Geneve, Holland en Denemarken voegen,
„ om de baarblykelykheit der gevallen, haare toe-
„ ſtemmingen by de onze. Vrankryk eindelyk aan-
„ dachtig luiſterende naa de welſpreekende taal
„ van Eene haarer allerbequaamſte Natuurkundi-
„ gen, bereid zig, om als een koſtelyk geſchenk
„ te ontfangen een tegengift, dat binnen de 30
„ Jaaren omtrent een Millioen Menſchen in 't Lee-
„ ven behouden heeft.

Dat onze Genees-heeren het loffelyk voetſpoor der Engelſen volgen, in het verzaaken van hun eigen belang in dit Stuk; is bekend, en 't is daarom zoo veel te meer te verwonderen, dat onze Landgenooten het voorbeeld der Engelſen niet volgen.

Dog heeft de Wysheit en Voorzigtigheit ten allen tyden, in allerley ſlag van zaaken in alle Landen van de Wyzen en Verſtandigen afgehangen; zoo moet men de Stem van het Gemeen niet inneemen, wanneer men over de nuttigheit en noodzakelykheid van de In-enting een beſliſſend oordeel wil vellen: maar dewyl men zonder Deszelfs toeſtemming in een zaak van deze natuur niet kan rëuſſeeren, is het der Wyſen en Verſtandigen plicht, om het Gemeen duidelyke denkbeelden van een zaak van zoo veel belang te geeven.

Hebben dan nu de Wyſen van zoo veel Volken en Landen, waar de In-entinge der Kinder-pokken bekend is, zig opentlyk en zelf ſterk daar voor in de breſſe geſteld, wat kwaad ſteekt 'er dan in de In-entinge van de beſmettelyke Ziekte onder het Rund-vee, terwyl het zelve niet in vergelyking koomt met het Menſchdom, te meer als 'er veel voordeel in ſteekt voor een Land, en men zelf byna tot de noodzaa-

ke-

kelykheit gebragt is, om anders die jonge beestjes, die men zoo lang van zulk een grooten waardy, en wel te regte, geacht heeft, als in haar geboorte te versmooren. Alhoewel ik 'er dan geen belang voor my zelve in heb, heb ik 't van myn plicht geacht het Gemeen kennis van myne gedagten te geeven, en het zelve te verlichten in een stuk, dat na myn gedagte thans van 't uitterste belang is voor Volk en Land, voor ieder Ingezeeten in 't byzonder, zoo wel als vóór den Staat in 't gemeen, niet kunnende denken, dat deze myne onderneeminge by Verstandigen ondank zal behaalen, en zoo dit al onverhoopt mogte gebeuren, leeve ik in dat vaste vertrouwen, dat, de Ziekte in een Landplaage veranderende (daar ik voor vreese, en de meeste Verstandige met my) de Nakomelingschap zal belagchen de eigenzinnigheit der geenen, die deezen mynen Raad niet hebben willen volgen.

§. 13. Deze twee zaaken, die by oplettende buiten twyffel veele zwarigheden zullen uit den weg ruimen, voor af hebbende laten gaan, zal ik nu tot het Stuk zelve overgaan, en deze Verhandeling in vier byzondere Hoofd zaken verdeelen. Ik zal dan

I. Aantoonen de wyze en manier van In-entinge der Runder-beesten thans in gebruik, en hoe ik oordeel, dat men in 't vervolg moeste handelen, in dezelve te doen, en in train te brengen.

II. Zal ik de zwaarigheden poogen op te lossen en uit den weg te ruimen.

III. De nuttigheit en groote voordeeligheit 'er van aantoonen.

IV. Eenige Vraagen van die Heeren beantwoorden, die in Holland deze Onderneeminge zoo loffelyk hebben begonnen.

I. Ik zal dan hier eerst een klein denkbeeld geeven van het geen andere gedaan hebben, en dan melden, wat ik nu best oordeele te doen.

In Engeland heeft men, voor zoo veel ik weet, deze In-entinge der besmettelyke Ziekte aan het Rund-vee eerst geprobeerd, en in Holland kort daar naa naagevolgd. Men ondernam het in 't eerst met vlaswieken of met stukjes leer met vlas omwonden, die geweekt of gewreeven waaren in de vuilighe-den, die uit de neusgaaten, oogen, en mond van een ziek beest waaren voortgekoomen, welke vlaswieken na een gedaane insnyding door 't vel in 't vleesch, in die wonde wierden gestooken, en met een pikplaaster overdekt. Deze insnyding wierd in 't eerst doorgaans in de halskwabbe gedaan.

Maar daar naa hebben de Heeren van de Compagnie der In-enting in Holland, in den Jaare 1755, 17 beesten van allerlei slag en Ouderdom te gelyk in-entende, het op verscheidenerleije wyzen gedaan, gelyk breeder uit hun Bericht kan worden gezien, dog om dat dit in weinige handen in deze Provintie is, zal ik met weinige woorden hunne handelwyse hier melden.

Die Heeren maakten doorgaans een insnyding van een vinger lang tot in het vleesch doorgaande, dan in de bilspieren, dan in de nek, dan in de halskwabbe: Zy deeden in de meeste insnydingen alleen bemorste vlaswieken, in zommige alleen een stuk van de panse of boekpens van een gestorven beest, in andere lapjes linnen, die bekwyld waaren door zieke beesten, en in andere wederom een stuk panse en vlaswieken te zaam; alle met dien uitslag, dat de beesten binnen den vierden dag, en zommige al binnen den derden eenige voorteekenen der Ziekte vertoonden, dog allereerst die geene, die met de stukken van de panse waaren In-geent, die

ook

ook uit het Verhaal my schynen allerheevigst ziek geworden te zyn.

Dog alle deze In-entingen hebben in die eerste tyden, alhoewel de Engelsen 'er gansch wat ophef van maakten, geene gelukkige gevolgen gehad, edog ook geen kwaade, want het beeteren en sterven ging als na gewoonte, en de Ziekte was in 't gemeen ook gelyk, en ongelyk in de byzondere beesten op een en dezelve Stal; zoo dat die weinige Stoffe de Ziekte aan allen eevenreedig scheen mede te deelen, en dezelve uitwerkselen en gevolgen te hebben, als de Natuurlyke of gewoone Ziekte; behalven dat, (zoo als ik nu en dan, niet met volle zeekerheit, dog uit zommige nieuwspapieren gezien heb) de Beesten die van de In-enting gebeeterd waaren, niet alle altyd voor de Natuurlyke Ziekte stonden. Waar door misschien, zoo wel als om dat de In-enting met zoo veel voordeel niet gepaart ging, als men verwagte, deze Onderneeming in 't vervolg weinig opgang in Holland gemaakt heeft. Dit is het voornaamste, wat ik hier in weete van anderen gedaan te zyn.

Ik weet ook niet (dog daarom kan 't wel in stilte gedaan zyn) dat iemant in deze Provintie het gedaan heeft, als Ik, en heb 't ook maar tweemaal aan eenige weinige beesten gedaan.

Eerst heb ik in de herfst 1755. de Natuurlyke Ziekte aan een myner beesten in de Stal bemerkende, en een ruuw denkbeeld hebbende van dit Stuk, 4 *a* 5 beesten in-geent, met een vlaswiekje gewonden om een stukje leeder, van de grootheit van een Caroly Gulden, en in zommige de insnyding gedaan in de halskwabbe, in andere aan de voorste beenen, tusschen de knie en de schouders aan de zyde, in een ander weer van beide. Ik deed dit, gelyk een ieder kan merken, niet om de Ziekte

voort te planten, want die had ik reeds in de Stal, maar om te zien wat uitwerking de In-enting zou hebben, en om dat ik 'er my eenige nuttigheit uit beloofde, en dagte, dat gelyk men de paarden Dragten zet, en de Menschen fontenellen, om de kwaade stoffen daar heen te brengen, en beeter uitwaaseming derzelve te veroorzaaken, dit ook eenig soulaas aan de Zieke beesten zou geeven: Edog ik wierd in myn hoope bedroogen, en ik zal niet ontveinzen, maar rondborstig belyden, dat deze In-geente beesten alle stierven, en veel heeviger ziek wierden als de andere, die ik niet had In-geent om het onderscheid te zien, en waar van ik eenige behield. Dit schrikte my waarlyk van de In-enting af, en ik kon eerst hier van geheel geen reedenen of oorzaaken begrypen; dog naderhant over dit geval by my zelven redeneerende, oordeelde ik, dat de heeviger Ziekte daar misschien van daan gekoomen was, dat deze beesten eene onmiddelyke oorzaak der Ziekte meer kreegen, en dat derhalven de agitatie der smet-stoffe grooter in haar was dan de andere; zoo dat ik van dien tyd voor my nam nooit In-te-enten in een reeds besmette Stal. Naderhant ben ik in dit denkbeeld bevestigd, wanneer ik in 't Uittreksel van *Kirk Patrik* by den Heer *Maty Journ: Britt: May en Juin* 1754. *pag.* 123, iets diergelyks ten opzigt van de Kinder-pokken gevonden heb, ten minsten verbied die Heer daar de Inte-entene of de Inge-ente by de Natuurlyke pokken te koomen, dat buiten twyffel om dezelve Redenen zal geschied zyn, alhoewel ze daar niet gemeld worden.

§. 14. Ik heb dan in 't vervolg de In-enting gestaakt, dog de lust bevong my weer in December 1759; doe nam ik twee gesonde beesten staande op een Stal alleen, liet ze eerst een weinig ader

laaten,

laaten, en daar op eens purgeeren: Deeze ente ik daar op alleen in met een draad bind gaarn, ter deeg gewreeven in de etter en kwyl van een Ziek beest, dat in 't begin van beeteren was; de draad reeg ik by de korte ribben met een grote naald door de huid heen, dog zoo diep, dat 't iets aan 't vleesch raakte, want 'er kwam bloed uit, en dit ondernam ik zoo subtil om deze twee redenen:

1. Om dat ik uit myne voorige In-entinge vreese had opgevat, dat de besmettende deelen, die de fermentatie of agitatie der besmettelyke stoffe in der beesten lighaamen te weeg brengen, misschien te sterk konden zyn, en veel doen tot de heevigheit der Ziekte.

2. Om te beproeven, of, en hoe deze geringe maate van Smet-stoffe zou werken.

Ik ondervond na myn gedagte zeeker, dat ze werkte: want de derde dag na de In-enting stonden de beesten al overkootig, kugten, waaren treurig, en hadden alle voorteekenen der Ziekte, de vierde en vyfde aatenze zigtbaar iets minder, en dronken ook een weinig minder, de sesde en zeevende dag aaten ze byna niets, hadden een dunne dog gebonden afgang, en herkauwden niet, de achtste dag begondenze weer meer te eeten, en de neegende waarenze weer als gezonde beesten, met een woord, zy waaren gesteld als beesten die ligt beeteren; alhoewel ik wel verscheide 'er door gekreegen heb, die veel ligter ziek waaren als deze. Dewylze nu alle teekenen der Natuurlyke Ziekte hadden gehad, kon ik niet denken, dat de inbeelding my zoo ver kon misleiden, datze de Ziekte niet zouden hebben gehad, te meer om datze beide gelyk gesteld waaren. Ik twyffelde derhalven niet, of deze beesten waaren van de besmettelyke Ziekte gebeeterd, dog gehoord hebbende, dat de In-geente niet altyd

voor

voor de Natuurlyke Ziekte ſtonden, bragt ik ze omtrent een maand daar na in een Stal, daar de Natuurlyke Ziekte was, en prepareerde ze met 2 purgatien, of ze de Ziekte weder mogten krygen: Zy wierden ook ziek, maar weeder ligt, dog een weinig zwaarder als te vooren, en hebben daar naa meermaal de Natuurlyke Ziekte doorgeſtaan.

Kort daar na de Natuurlyke Ziekte in myn eigen Stal krygende, heb ik niet weer In-geent, maar geſonde Jonge beeſten 'er ingebragt, en die te vooren gepræpareerd met een weinig ader laten, en een purgatie *a* twee, dat eerſt zeer wel ging, maar in 't vervolg wierden de beeſten veel heeviger ziek, en ſtierven meeſt; het welk my weder in dat denkbeeld bragte, dat hoe de beſmettende deelen meerder zyn in een Stal, de Ziekte ook des te heeviger wordt, miſſchien doet de geduurige en langduurige agitatie dier deelen hier ook vry wat toe, ten minſten ik twyffele 'er niet aan, of 't was in dit laatſte geval zoo; want ik had doe de Ziekte by continuatie een maand in de Stal. Hier om ben ik van oordeel, dat men zelden de In-entinge in een Stal ten minſten niet aan verſcheide beeſten te gelyk, of by continuatie moet doen.

Maar de eevengemelde proeve der In-entinge deed my echter hoop opvatten, dat het zeer wel de moeite waard was, om 't op een voorzigtige wyze weer te beproeven, om dat de In-enting daar in naa alle waarſchynlykheit nut gedaan had, dat dezelve eenige deelen van die quaadaardige ſtoffe, die in de beeſten zelve huisveſt, had doen verdwynen; dog dat de kleine quantiteit der Ent-ſtoffe niet in ſtaat geweeſt was, om alle deelen, die vatbaar waaren voor de Ziekte, in die beeſten aan de gang te brengen, waarom ze dan daar naa de Natuurlyke Ziekte kreegen; dog naa myne gedagten geringer,

ger, om dat ze iets van die kwaadaardige deelen door de eerſte Ziekte van de In-enting hadden verlooren, en dat ze dus, zoo ze 'er al waaren doorgekoomen in de Natuurlyke Ziekte, zy ten minſten veel zwaarder ziek geworden zouden zyn, zoo dat ik 't om deze reden zeer goed oordeele in de In-entinge een kleine wonde te maaken, en een geringe maate van Ent-ſtoffen te gebruiken.

Al hoe zeer nu my deze proef-neeming aanzettede om al weder de In-enting op eene diergelyke wyze te probeeren, heb ik 't gelaaten, om den zwakken geen aanſtoot te geeven.

Dog nu de tyd zoo veel veranderd is, ten minſten in deze onze Provintie van Friesland, dat men de jonge koe kalvers terſtont in haar geboorte ſmoort, en ſchoone jonge beeſten, die kalf zyn, in den herfſt dood, uit gebrek van voeragie, en uit vooruitzigt van nadeel als men ze in 't leeven laat, heb ik my verplicht gevonden, het worde my dan kwaalyk of wel genoomen, om het Middel der In-entinge myne Landgenooten aan te raaden als nuttig en voordeelig voor alle Boeren en Eigenaars van Landgoederen; zoo wel als voor de Provintie in 't algemeen, onder die Vooronderſtelling, dat het heilzaam Placcaat teegen het dooden der koe-kalvers werde geobſerveerd; waar by men voor eerſt wel zou moogen voegen, indien de In-enting wat in trein gebragt kon worden, een Verbod van het dooden van Enter-Rieren, die kalf zyn.

§. 15. Dog om weer tot de wyze van In-enting te keeren, zoo als ik dien nu beſt oordeele.

Ik zou dan dien handelwyſe aanraaden, voornamentlyk omtrent de kalvers, die in 't geval van de 2 laatſtgemelde beeſten door my geſchied is, namentlyk door een bindgaarn van een vinger lang,

ge-

gewreeven in de vuiligheden van een Ziek beest, en zoo mogelyk van een Ziek beest, dat ligt of niet zeer zwaar Ziek is, of in 't begin van beeteren, en dan nog liefst uit een Stal of Land, daar de Ziekte in 't algemeen niet heevig schynt. Dit bindgaarn hechtede ik aan de korte ribben, om dat 't daar best kan blyven zitten, dog oordeele dat het even veel is, waar het gezet wordt, en men kan het met een groote naald door de huid dryven. Ik raad ook dit niet terstont met de jonge kalvers te doen, gelyk zommige Menschen uit gierigheit, en om 'er maar schielyk af te zyn, zouden kunnen doen, en wel om deze 2 redenen:

1. Om dat die 'er dikwils niet eens vatbaar voor zullen zyn, gelyk de gevallen van jonge kalvers van gebeeterde beesten boven vermeld, waarschynlyk maken.

2. Om dat ze dan waarlyk te teeder zyn om het geweld der Ziekte te boven te koomen.

Men moet dan naa myn gedagte de Oudste kalvers, zoo dra het saizoen het toelaat in het Land jaagen, en haar hokken bezorgen met stroo 'er in, waar in ze 's nachts of by kwaad weêr kunnen beveiligd zyn voor reegen en wind; die twee weeken laaten loopen, en wel toezien met wat lauw drinken. Dus zouden ze in de Mai-graazen gaande de beste zuivering en voorbereiding hebben, en ik heb geobserveerd, dat 'er nooit meer beesten na advenant doorkoomen, als in de Maytyd, wanneer ze in 't Land loopen; en het is zelf niet onwaarschynlyk, dat de Mai-graazen na de In-enting en in 't begin der Ziekte de beste Medicyn zullen zyn.

Een, twee, *a* drie weeken in 't Land geweest zynde, na 't weer is, dat men hier wat in oogenschyn moet neemen, zou ik met de In-enting voortvaaren, dog een dag *a* twee te vooren een weinig

ader

ader laaten, want ſterk ader laaten ben ik geheel niet voor in dit geval, zynde een kleine verandering in 't bloed alleen genoeg, en verder zou ik 'er niets toe doen als warm te dekken in de Ziekte, behalven als ze de gevolgen der Ziekte niet te booven kunnen koomen, wanneer ik ze zomtyds wat hooning zou ingeeven.

Deze eerſte kalver-Ziekte over zynde, zou ik na verloop van eenige daagen, de andere in 't Land laaten loopen, en wederom op dezelve wyze behandelen en zoo mogelyk een ander hok bezorgen. Dus zou ik ook met de hoklingen doen, alleen met dit onderſcheid, dat ik een weinig zwaarder Entſtoffe zou gebruiken.

Zegt iemant nu, wel als de Beeſten, die van de Inge-ente Ziekte beeteren, niet altyd blyven ſtaan voor de Natuurlyke Ziekte, kan 't my weinig helpen, en hoe zal ik dan handelen, als ik dezelve eens wil verkoopen? voor gebeeterde kan ik ze niet wel verkoopen, voor ongebeeterde wil ik ze dan niet miſſen? Hier op antwoord ik tweeleedig.

1. Dat ik oordeel, dat 't iemant al van nut kan zyn, om dat veele beeſten, die Inge-ent zyn, 'er voor blyven ſtaan, en dat die geene, die ziek worden, waarſchynlyk de Ziekte doorgaans zoo zwaar niet zullen krygen, om dat 'er een gedeelte van die kwaadaardige Stoffe, daar de beſmettende deelen op hegten, en die de Ziekte veroorzaakt, verdweenen is.

2. Dat ik niemant zou raaden, om zulke beeſten voor gebeeterde te verkoopen, te meer om dat de ondervindinge wel leert, dat de kalvers in de Natuurlyke Ziekte geweeſt zynde niet altyd 'er voor ſtaan, voornamentlyk van gebeeterde koeijen. Maar dan rade ik, in de volgende Maand September of October, of zoo iemant geen haaſt maakt om zulke

beeſten

beesten te verkoopen, in het volgende voorjaar die zelve beesten wederom Inte-enten, dat in de hoklingen en geld-rieren, (want zoodanige zyn 't dan) geen zwarigheid heeft, 't zy wanneer men 't doet, in de volgende herfst, of Maytyd: Maar in de kalf-rieren zou ik op den herfst het niet doen, dog wel in de volgende Maytyd, als ze afgekalfd hebben, wanneer 'er minst risicq in is. Maar dan moet 'er ook wat zwaarder Ent-stoffe gebruikt worden, 't zy met wat dikker touw, 't zy met twee *a* 3 bindgaarns op verscheide plaatzen, om de Ziekte daar door misschien wat heeviger te maaken, en in 't vervolg zoo veel te geruster te zyn. Wanneer ze dan voor de Ziekte geheel staan of beeteren, zou ik ze heel wel voor gebeeterde durven verkoopen, mids altyd te zeggen, dat ze door de In-enting gebeeterd zyn, op dat een ander dit ook weete, en voor de Natuurlyke Ziekte op Stal instaande.

Durft iemand dit niet doen, hy houde ze voor zig zelven, en ente de volgende herfst of Maytyd, na dat de omstandigheden zig aangeeven voor de derdemaal en nog wat zwaarder in: wanneer 'er naa myne gedagten veele zouden zyn, die geheel niet Ziek wierden, en deze zou ik eeven goed houden als andere gebeeterde, en die Ziek wierden en beeterden, zou ik verder ook weinig vreese voor hebben. Is iemant dan nog niet gerust, hy breng ze in de Natuurlyke Ziekte, of hy verkoope ze zoo, dat de Kooper ze 'er in mag brengen, maar stelle teffens een tyd van een jaar of een half jaar (na dat 'er Ziekte op den baan is), wanneer hy van zyn *noed* of *hachten* bevryd zal zyn, dat ik in alle verkoop van gebeeterde beesten om veele reedenen, hier niet te melden, ook best oordeele. Men zoude by deze herhaalde In-enting zelf enkel om de herhaling naa alle waarschynlykheit voordeel heb-

ben

ben in 't beeteren, behalven dat de May-graaſen en de beweeging natuurlyker wyſe veel nut zullen doen aan de Zieke beeſten, zoo dat men na myn gedagte deze herhaalde In-enting nooit behoeft te ſchroomen, terwyl ik op goede gronden my vleije, dat die eens gebeeterd zyn van de In-enting als ze ſwaar ziek geweeſt zyn, naderhant 'er zelden aan zullen ſterven, dog de ondervindinge zal hier de beſte Leermeeſter zyn.

Om het geen breedvoerig gezegd is, voor eenvoudigen zoo verſtaanbaar, als my mogelyk is, met korte woorden uit te drukken, zegge ik dan, dat ik raad aan ieder Boer:

1. De koe-kalvers, benevens 2 *a* 3 kalver-bullen in dezelve Maytyd, dat ze geworpen zyn, als ze 1, 2 *a* 3 weeken in 't Land gegaan hebben, naa een voorgaande kleine roering van 't bloet, Inte-enten, eerſt de Oudſte, en de Ziekte een week *a* 2 over geweeſt zynde, dan de andere.

2. De hoklingen op dezelfde wyze in het zelfde voorjaar.

3. De koe-kalvers, die beeteren of overblyven, den volgenden herfſt in de Maand September of in 't begin van October weder Inte-enten, of de volgende Maytyd daar aan, als 't hoklingen zyn, met wat meer Ent-ſtof, met 2 bindgaarns of zelf met een vlaswiek.

4. Die dan weer overblyven in de herfſt als ze niet kalf worden, en anders de volgende Maytyd als de kalvers 'er uit zyn en die met nog wat zwaarder Ent-ſtof.

Dog in alle herfſt-proeven zou ik 't niet laater doen als in 't begin van October, en de beeſten voor al deeg van ſtroo of hokken voorzien en wel dekken.

Op deze wyze zal men altyd twee *a* 3 Zaaken

voorkoomen, die in de Natuurlyke Ziekte groote ongemakken zyn:

1. Dat 'er geene reeds gebeeterde koeijen of Rieren ſterven terſtont op de Ziekte, door het afgaan van het kalf, of andere Natuurlyke gevolgen van het kalven.

2. Dat 'er lang zoo veel kalvers niet in of voor de geboorte geſmoord zullen worden, want men heeft weinige voorbeelden, dat de kalvers in de Zieke beeſten leevendig blyven.

3. Eindelyk zullen 'er na advenant zoo veel beeſten naa myn gedagten niet ſterven, want ik twyffele 'er niet aan, of de beeſten, die zeer zwaar met kalf zyn, (gelyk meeſttyds gebeurd in 't tyd-ſtip dat de Ziekte heevigſt omgaat namentlyk in de winter) hebben meer gevaar van ſterven als andere, zelf in de Ziekte, buiten het ongemak van 't kalf afgaan.

§. 16. Wat nu ten

II. De Zwarigheden belangt, die men in 't algemeen tegen dit Stuk heeft, of inbrengt, die zyn naa myn gedagten meer in verbeelding en naam, als in der daad; jaa ik ben verzeekert, dat men (gelyk teegen de meeſte nieuwigheden) hier ook tegen ſchreeuwt, meer uit vooroordeelen, als naa rype overweeginge der Zaak. Ik pryſe daarom aan allen aan het Voorbericht van de meergemelde proeve der In-entinge, maar vreeſende, dat veele Leezers zig der moeite niet waard zullen achten, om het zelve op te zoeken, en andere 'er geene geleegentheit toe zullen hebben, om het machtig te worden, zal ik de vryheit neemen, een voornaame paſſagie *a* twee daar van, hier intelaſſchen.

„ De Uitgevers van het tegenwoordige Stukje
„ meer dan hen lief is de kragten van het vooroor-
„ deel kennende, hebben in deze daagen dikwils
„ opgemerkt, dat zoo genaamde *Godsdienſt* en

„ *Con-*

„ *Conſcientie* eene onderneeming als deze geweldig kunnen ſtremmen ——.

„ Ik zal niet zoo wydloopig, als ik wel zou kunnen, aanmerken, dat Lieden, die zoodaanige bedenking maaken voor alle anderen, en in den dagelykſen loop van hunnen zeedelyken wandel, zig voorbeeldelyk behoorden uit te leggen op eene Gedragshoudinge, die met de zuivere gronden van den Godsdienſt en het voorſchrift eener Reedelyke Conſcientie over een koomt; en dat zy, die in 't geval van de nieuwigheit der Inentinge, de Sterfte der Runderen met zoo veel Reeden eene Godlyke Bezoeking weeten te noemen, wel deegelyk, en al voor lang zig moeſten bevlytigd hebben, om die Bezoeking zig van nut te maaken, door hunne ongeregtigheden uit kragt derzelve af te leggen ——.

„ Alleen wil ik hen, die de eevengemelde zwaarigheit inbrengen, wel ernſtig gevraagd hebben, of zy OORLOOGEN, HONGERSNOODEN, WATERVLOEDEN en PEST ZIEKTE over eenig Land, niet met eeven veel reeden voor Bezoekingen des Allerhoogſten houden, als de tegenwoordige Plaag over het Rund-vee? Zoo jaa, of *Godsdienſt* en *Conſcientie*, wanneer eenige dier Bezoekingen hen dreigden, hen ooit billyker wyſe zou kunnen weerhouden van *Schattinge te betaalen*, *Voorraad van Levensmiddelen op te doen*, *de Dyken te verſterken*, *en der Geneeskunde raad te pleegen* ——.

„ Is 't niet, om dit eene 'er by te voegen, een zeer verregaande ſpotternye, kwanswyſe te veel *Godsdienſt* en *Conſcientie* te hebben, om ter behoudenis van 't arm Dier de proef te neemen, van een Koe de Ziekte Inte-enten, en ondertusſchen te weinig van beiden te bezitten, om zy-

 nen

„ nen ergerlyken wandel, en buitenspoorige zee-
„ deloosheit, voor Gods Al-Ziende Oogen op-
„ rechtelyk te verbeeteren.

Ik nu in 't byzonder voor my genoomen hebbende dit Stuk opentlyk niet alleen aan te pryzen, maar te verdeedigen, oordeele het myn plicht te zyn, om deze Tegenwerpinge, wat breeder uit te halen en te wederleggen, en alle de zwaarigheden, zoo veel moogelyk uit den weg te ruimen: Ik zal ook geenzins eenige zwaarigheden die my bekend zyn verzwygen, of ze flauw voorstellen, maar ik zal ze in tegendeel op 't sterkste hier ter neer zetten.

1. Zegt men: De Sterfte van het Rund-vee is een Bezoekinge en Straffe, om der Menschen Zonden, door de Bestiering van God ons onmiddelyk overgezonden; en by gevolg is het den Allerhoogsten in het aangezigt te vliegen, een Zaak, dien De Heere uitwerkt tot onze Straffe, ons moedwillig op den hals te haalen, en die zelf tot ons voordeel en om ons eigen belang te vermeenigvuldigen

2. Men zegt: De Ziekte is een schriklyke en afschuwelyke Zaak voor ons zelven, en veroorzaakt de Beesten een afgryselyke pyn, dien men haar niet moedwillig mag aandoen.

3 Men zegt: Op deze wyze plant men de Ziekte moedwillig voort en houdt die gaande, en dus is men de Oorzaak, dat een Plaage blyft voortduuren, die zulk een Geessel is voor ons Land.

§. 17. A. Wat de Eerste Tegenwerpinge belangt: Het Eerste Deel deszelfs staa ik gedeeltelyk toe, dog niet geheel, maar de Wettigheit van het gevolg ontken ik ten eenemaal.

1. Het Eerste Deel der Tegenwerpinge behelst, dat de Sterfte onder het Rund-vee een Bezoekinge en

en Straffe is, om der Menſchen Zonden door de Beſtieringe van God ons onmiddelyk overgezonden.

Ik heb in 't Eerſte Deel dezer Verhandeling breedvoerig aangetoond, dat de Ziekte onder het Rund vee aan Natuurlyke Oorzaaken moet worden toegeſchreeven; waar uit noodzakelyk volgt, dat het niet meer een eigentlyk gezegde onmiddelyke Bezoekinge is, als alle andere Rampen en Onheilen, die een Land en Volk in 't algemeen treffen. Het is dan een Bezoekinge, maar van dezelve natuur als Hongersnood en Oorlog.

Maar 't zy my geoorloft, om te toonen, dat deze Bezoeking nu op verre naa niet in dien trap drukt, als de andere gemelde Oordeelen, en derhalven in plaats dat veele Menſchen ze als een hooger graad van Straffe aanmerken, zy eerder eenen minderen rang in deze kaſtydingen Gods heeft; behalven, dat ik nu niet eens wil uitbreiden, behalven dat, zeg ik, deze Plaag alleen maar de Beeſten treft en onze tydelyke Bezittingen, daar de andere Bezoekingen de Menſchen onmiddelyk in haare Perſoonen en goederen treffen; zoo dat ik niet kan begrypen, hoe dat de Menſchen in 't algemeen aan zulke vergrootende denkbeelden van den hoogen trap dezer Bezoekinge booven alle andere gekoomen zyn.

De Sterfte onder het Rund-vee was dan in den beginne eene Bezoekinge, maar minder drukkende dan de twee eevengemelde Oordeelen. Zy was ook in den beginne een zeer drukkende Plaag, en heeft veele Menſchen ongelukkig en arm gemaakt; en heeft onze Provintie van Friesland in 't byzonder om deszelfs Vee-rykheit, en om dat de Inkomſten van veelen uit de Landgoederen koomen, zeer zwaar gedrukt.

Maar beschouw ik nu ons Land en in 't byzonder de Landlieden van deze Provintie, kan ik 't juist zoo zeer niet als zulk een zwaare Bezoeking meer aanmerken: want de Boeren, die eerst arm door de Sterfte waaren geworden, zyn nu weer doorgaans taamelyk in staat: De Eigenaars krygen van hunne Landgoederen niet alleen de volle oude huur, maar in de beste Greidhoek, daar het meeste Vee gehouden wordt, en (dat hier vooral moet aangemerkt worden) de Ziekte byna altyd en zwaarst gegrasseerd heeft, zyn de Landeryen hooger in huur, als by Menschen geheugen geweest zyn; waar van geene andere natuurlyke Reeden kan gegeeven worden als deze: dat de Boeren daar de Ziekte meer gekregen hebbende als op andere Plaatzen en Oorden, en de eene tyd meer, de andere tyd minder, dog doorgaans wat, overgehouden hebbende, meest in gebeeterd Vee gebleeven zyn, en zelden eene grote ravage in hunne melke-beesten in deze laatere Jaaren van de Ziekte gehad hebben, en zomtyds duure gebeeterde hebben verkogt, zynde het eerste in tegendeel den Boer op andere Oorden veel, en het laatst zelden overgekoomen. Hier uit kan een iegelyk (dat ik nu met een woord maar te kennen geeve) met een opslag van het Oog de Voordeeligheit der In-enting dezer Ziekte zeer klaar zien.

Alhoewel ik nu dan deze Bezoekinge geen *Zeegen* met eenige weinige durve noemen, om dat ik 'er altyd als een blyk of bewys van Gods toorn in aanschouwe, en nog zomtyds ook een Straffe is voor Menschen, die de Stallen vol ongebeeterde beesten hebben en 'er groote slaagen door krygen; Durv ik het echter nu ook niet langer voor ons Land in 't algemeen, als een zoo groote eigentlyke *Straffe* aanmerken; want als ik een Zaak als een Straffe

voor

voor een Land aanmerke, moet het in 't algemeen smertelyke en droevige gevolgen veroorzaaken. Dewyl het nu blykbaar is voor elk oplettende, dat de Ziekte onder het Rund vee zulke algemeene onheilen nu niet meer veroorzaakt, is 't derhalven geen eigentlyk gezegde Landstraf meer. Dewyl de Inenting daar en booven het eenige bekende middel is om die kwaade gevolgen, die de Ziekte nog voor byzondere Persoonen dikwils heeft, en by eene algemeene ontsteeking kan hebben voor het geheele Land, voor te koomen, geldt deze tegenwerpinge geheel niet tegen myne gedagte. Om deze reden zoude ik nu dan geheel de wederlegging van het gevolg, dat hier uit getrokken wordt, kunnen ontduiken; want is de Vee-ziekte geen eigentlyk gezegde Straffe thans meer of voor 't Land in 't algemeen, of voor My in 't byzonder, als ik maar eenige weinige ongebeeterde jonge beesten heb, doe ik ook in deze betrekking geen kwaad, dat ik ze myne beesten mede deele, voor al, als ik het voor my zelf als een goede en nuttige zaak aanmerke.

2. Wat dan nu het Gevolg belangt: Stel eens dat deze Ziekte *nog een Straffe is.* Dan vraag ik of men tegen de Onheilen, die ons als Straffen overkoomen, geene Middelen mag in 't werk stellen, en de smertelyke uitwerkselen daar uit voortkoomende, niet, zoo veel moogelyk, mag afkeeren? Ik twyffele niet of de meeste myner Lezers zullen dit met *jaa* beantwoorden. Zegt Gy *neen*, Leezer, dan vraag ik U, waarom een Koning of Overheit zig waapent in den Oorlog, en zig verdeedigt tegen de Invallen der Vyanden; dan vraag ik U, of 't wel recht is, dat een Overheit, niet om een klein hoekje Land aan te winnen, (want dat zou ik ook altyd afkeuren) maar om een brok zyner Staaten en Bezittingen te beschermen en te behouden,

den, duisenden van Menschen opoffert, en veel meer geld veroorlogt, als zulk een hoek Land waardig is. Dan vraag ik U, waarom Gy U reukeloos op Zee begeeft, daar Gy gedurig in gevaar zyt om door een Storm beloopen te worden, en U zelver echter teegen eenen opkoomende Storm, zoo veel moogelyk is, verzet. Dan vraag ik U, of gy niet de Ziekten en Lighaams kwaalen aanmerkt als Bezoekingen Gods, en die veele Menschen 't zy natuurlyk 't zy zedelyk geredeneerd, overkoomen als Gevolgen en Straffen hunner Zonden? Gy zult buiten twyffel *jaa* antwoorden; wel waarom neemt gy dan uw toevlucht tot genees-middelen, om het kwaad, dat U daar uit verder mag overkoomen, te verhoeden, of U zelf van zulk een ongemak geheel te bevryden? Ik weet wel, Gy zult zeggen, dan neem ik myn toevlucht tot hulp-middelen; echter verzet Gy U tegen Gods Almachtige Hand, om de Straffe of het kwaad der Bezoekinge zoo veel moogelyk te verminderen.

Alhoewel zommige Menschen in 't begin dezer Ziekte, door de kracht dezer Tegenwerpinge, bewoogen zyn geworden, om geene genees-middelen daar tegen aan te wenden, hebben echter andere de zwakheit der Tegenwerping ziende, dezelve al aangewend; en alhoewel deze niet tegen Genees-middelen zyn, zyn ze echter tegen de In-enting, die hun vreemd en zelf ongeoorloft schynt.

Dog deze vraag ik, of men dan nooit niet alleen een beest, maar zelf een Mensch, geen natuurlyk kwaad mag veroorzaaken, op dat 'er goed uit voortkoome? en of alle hulp-middelen ter afwending van een kwaad gevolg eener Ziekte, of bestaan ze niet in zoo genaamde dranken of medicamenten, niet geoorloft zyn? als ze maar te weeg brengen, dat de Ziekten en kwaalen zoo veele smer-

ſmerten en onheilen niet veroorzaaken, als ze anders natuurlyk zouden doen.

Ik twyffele 'er niet aan of Verſtandige zullen gereedelyk deze Vragen met *jaa* beantwoorden, en partydige of min doorziende vraag ik, of ze hun zelven niet terſtont zullen doen ader laaten, als een Genees-Meeſter het noodig oordeelt? Het is dan noodzakelyk zullen ze zeggen, dat ſtem ik toe, maar 't veroorzaakt echter pyn en het is een wonde, dien men aan een ander moedwillig niet mag toebrengen die ook dikwils by toeval, of door onvoorzigtigheit van den Operateur ſmertelyke en nadeelige gevolgen kan veroorzaaken. Ik vraag hen, of zy niet veelerleije andere Dingen, die hun pyn en ſmerte veroorzaaken, op den raad van de Genees-Heeren, zullen laaten aandoen op hoop van beeterſchap, of om nog grooter onheilen voor te koomen, en dus werken die Heeren zomtyds zonder kennis van de Patienten in veele gevallen daar op, datze koortzen krygen, om de hoofd-kwaal 'er door te verzagten of deszelfs kwaade gevolgen te verminderen en voor te koomen. In welke gevallen men dingen, die wy in een zekeren zin voor ſtraffen en kwaalen houden, en die voor geſonde Menſchen ook weezentlyk een natuurlyk kwaad uitmaaken, aanwendt, om nog grooter ſtraffen en kwaaden voor te koomen.

Ik zal hier nog een voorbeeld byvoegen ter opheldering voor zulke, die kunnen zeggen wel dat doet men met andere kwaalen en niet met dezelfde, gelyk men hier de Ziekte met de Ziekte te keer gaat, en zegge, dat de Genees-Heeren tot wegneeming van een derde of vierde daagſe koorts, dikwils werken om den Lyder eene alle daagſe en voor een korten tyd heeviger koorts te bezorgen.

Eindelyk kan iemant zeggen, dit vooronderſteld altyd Ziekten, die de Menſchen reeds hebben, maar door de In-enting maakt men geſonde beeſten ziek. Ik antwoord altyd niet, want ader laaten doen dikwils geſonde Menſchen, om andere ongemakken voor te koomen. Dog om regt te antwoorden. De Ziekte is een Landplage, die my en alle Vee-houders geduurig dreigt, en den geenen, die veele ongebeeterde beeſten hebben, groote ſchadens kan veroorzaaken, en dus my de Ziekte ſmartelyk maken, dog zo ik nu kans zie, om door dezelve Ziekte myne geſonde beeſten aan te doen, My verlichting van ſchade, en Haar van ſmarte aan te brengen, oordeel ik 't niet alleen geoorloft, maar ook myn plicht te zyn.

Houdt iemant nu verder aan, en zegt: Deze Redeneering ſteunt nog niet op de ondervinding, want ze ſchynt alleen te ruſten op die vooronderſtelling, dat door de In-entinge der Ziekte meer beeſten zullen doorkoomen, als in de Natuurlyke Ziekte, en dit heeft de ondervindinge nog niet geleerd, dit ſtaa ik gedeeltelyk toe: Dog ik denke op goede gronden dat de In-enting geſchiedende, zoo als ik dezelve voorſchryve, 'er meer zullen beeteren, dat te onderzoeken ſtaat, en waar van de ondervindinge de beſte Leermeeſtereſſe zal zyn. Maar dit zoo niet eens uitkoomende, als ik my vleije, zegge ik dat myne Redeneering geenzins gegrond is op die vooronderſtelling, maar daar op, dat 'er eeven veel zullen doorkoomen, (en dit zal niemant van vooren durven tegenſpreeken) en dat dan de In-enting der Ziekte zulke kwaade gevolgen niet zal hebben voor het Land in 't algemeen, als de Natuurlyke Ziekte, maar zelf voordeel zal aanbrengen, dat ik op 't laatſt zal aantoonen.

Dog om nu ook wat tot opheldering hier by te voegen,

voegen, zoo neem ik het voorbeeld van een Boer, die veel beeſten heeft, en dan vraag ik Verſtandige en in dit Stuk onpartydige Boeren, of Zy niet alle Jaaren veel liever in deze tyds omſtandigheit, de Ziekte onder haare jonge beeſten, die zonder kalf zyn, willen hebben, dan om de 3, 4, *a* 5 Jaaren. Ik twyffele niet, of de meeſte zullen hier op *jaa* antwoorden; ten minſten ik heb zulke zeer veele aangetroffen. De Reeden hier van is, dat de kalvers of hoklingen hun dan nog niet veel gekoſt hebben, en ook weinig geld waardig zyn, en dat ze nu dan altyd gebeeterde beeſten achter de hand hebben, ten minſten in de beſte Vee-hoek: maar in 3 *a* 4 Jaaren geen Ziekte krygende, gaan de gebeeterde koeijen af, en verdwynen by den Boer, en dan beſtaat meeſttyds het grootſte en zelf ver weg het beſte gedeelte van het Beſlag uit ongebeeterde, waar onder de Ziekte koomende, de Boer veel lydt, en dikwils, als hy niets achter het linnen heeft, half geruineerd is, want hy verlieſt meeſttyds een groot getal, en die 'er al doorkoomen, kunnen hem zelden veel helpen in de Boerdery, en alles verliezende is 't nog erger.

§. 17. B. De Tweede Zwarigheit is deze. Men zegt; *De Ziekte is een ſchrikkelyke en afſchuwelyke zaak voor ons zelven, en veroorzaakt de Beeſten ongetwyffeld een afgryſelyke pyn, en by gevolg is de In-enting of de moedwillige veroorzaaking dezer Ziekte aan een Beeſt, ongeoorlofd.*

Ik ſtaa het eerſte Lid of het Voorſtel toe, maar ik ontken weder het gevolg. Ik zal nu niet nauwkeurig onderzoeken hoe ver het Recht gaat van den Menſch omtrent zyne eigene Beeſten: Ik ſtaa zelf toe, dat niemant de Beeſten moedwillig eenige pyn uit wreedheit, zonder daar in eenig nut te beoogen, mag aandoen: maar ik kan nog niet begry-

pen,

pen, dat men het zelve niet om eigen voordeel en het algemeene nut mag doen: nog veel minder kan ik begrypen, dat Menschen, die hunne Paarden om eigen voordeel niet alleen, maar zelf uit vermaak, dartelheit en grilligheit, allerleije kwellingen en pyn jaa den dood zelve dikwils veroorzaaken, deze Tegenwerpinge kunnen maaken. Dog ik staa nog meer verwonderd, als ik dit soort van tegenwerpinge hoore uit de mond van zulke onbarmhartige Boeren, die uit moedwil en wreedheit niet zullen schroomen hunne beesten op een onverstandige wyse te stooten en te slaan, of die uit gebrek van voeragie en dikwils uit enkele gierigheit om het hooy te bespaaren, en daar naa duur te verkopen, hunne Beesten een stuk van de winter buiten dak laaten, of op de Stallen slecht en weinig voeragie geeven. Deze vraag ik in hun gemoed, wat best is en meest met de reegelen van barmhartigheit overeenkomt, veele van hunne Beesten, of alle, jaarlyks eenen verdrietigen en pynlyken herfst en winter te laaten doorbrengen, of eenige weinige en wel daar minst aan geleegen is eenige weinige daagen pyne aan te doen, en zommige te laaten sterven. Ik houd my verzekerd, dat geen Verstandige het eerste zal beweeren, of hy moest gelooven dat de beesten geen ongemak hebben van kwaad weer of honger, dat echter de ondervindinge anders leert.

Dog eindelyk vraag ik, om dat de Boeren in voorige tyden de jonge koe-kalvers dooden, en 'er nu ook toe zullen moeten koomen, en veele het al lang gedaan zouden hebben, indien ze niet door het Verbod te rug gehouden wierden, jaa veele het nu al beginnen te doen, wat meest met de regelen van barmhartigheit en teffens van voordeeligheit overeenkoomt, deze jonge kalvers te dooden

of

of de Ziekte Inte-enten. De meerdere voordeeligheit, die 'er steekt in de In-enting, zal geen Verstandig Mensch thans betwisten. Maar wat het Stuk van ontferminge over 't Vee belangt, dat de plicht is van ieder Mensch, dat is een weinig ingewikkelder, om dat zommige Menschen liever den dood, dan doodelyke en schrikkelyke pynen ondergaan, dog alle evenwel niet, want ik denk dat de meeste Menschen nog eerder felle pynen op hoope van in 't leeven te blyven dan den dood zelve zullen willen ondergaan, het welk onder andeben beveftigd wordt door die Menschen, die op den pynbank de allerfelste pynen dikwils hebben uitgestaan, om den dood voor te koomen: Indien 't nu met den Dieren ook zoo gesteld is, zou men buiten twyffel tot de In-enting eerder moeten overgaan, dan tot het dooden, te meer om dat men daar door die beesten een lang leeven, zoo veel 't aan de menschelyke macht staat bezorgt, als ze beeteren: want de gebeeterde beesten worden niet ras geslacht. Volgens de Reeden en natuur meugen wy ook onderstellen dat de beesten, indien ze wel gevoed worden, vermaak hebben in 't leeven.

Dog ik denk, dat de In-enting der Ziekte op de gemelde wyze bestierd werdende, de Ziekte lang zoo heevig en pynlyk niet zou zyn, als de Natuurlyke Ziekte, en dan zou 't 'er zoo ver van daan zyn, dat de In-entinge ongeoorlofd zou weezen, dat in tegendeel een ieder tot dezelve verplicht zou zyn niet alleen om zyn voordeel, maar ook volgens de reegelen van barmhartigheit.

Maar vooronderfteld zynde, dat ik niet geloof, dat de Ziekte door In-enting eens eeven pynlyk is als de Natuurlyke Ziekte, dan vraag ik, of ik een arm Dier niet veel liever eenige daagen pyne mag veroor-

veroorzaaken, met een inzigt om het zelve daar na een gelukkig en lang leeven te bezorgen, als terstont naa eenige uuren of daagen geleefd te hebben, het van 't leeven te berooven.

Ik kan ten minsten hier van geen andere denkbeelden maaken, voornamentlyk als myn eigen tydelyke welstand met die handelwyze gepaart gaat. Dog ik zal dit nog met een voorbeeld ophelderen. Welk Heer, die een meenigte van Slaaven had, en geen kans zag om ze in 't vervolg alle te voeden, en ze met eenig gewin op te voeden, om datze weinig waard waaren, voor en aleer ze niet gepokt hadden, zou meest te beschuldigen zyn van wreedheit, Hy die de Jonge Kinderen der Slaaven terstont liet dooden, of Hy die dezelve de pokken liet In-enten, in die hoop en in die verwagting dat 'er veele zouden doorkoomen, die hy dan beeter de kost zou kunnen geeven, en met hoop van gewin opvoeden; ik twyffele niet of alle die juist denken, zullen het Voorbeeld van den laatsten prysen; en dit is na myn gedagte net het geval, waar over wy handelen. Zoo dat ik niet alleen oordeele deze Zwarigheit voor onpartydige genoegzaam te hebben opgelost, maar ook zelf in deze Oplossinge aan Verstandige van verre als te hebben doen zien, dat het hun plicht in deze tydsomstandigheit is, om tot de In-entinge dezer Ziekte over te gaan.

Eer ik hier afscheide, moet ik nog aanmerken, dat men zelf door mynen Raad van de In-enting, de afschuwelykheit van deze Ziekte merkelyk voorkoomt en verminderd, door ze byna voor altoos uit de Stallen, waar ze ons meest aandoet, te keeren; want indien alle Boeren of Vee-hoeders dus te werk gingen, waaren de meeste Stallen ras van de Ziekte bewaard, en daar de Beesten, die Ingeentet waaren, al weer eens Ziek wierden, zou de

Ziekte zoo algemeen en heevig en derhalven ook zoo afſchuwelyk niet voor ons zyn.

§. 18. C. Eindelyk maaken de Verſtandigſte en onpartydigſte Tegenſtreevers der In-enting dezer Ziekte 'er deze Zwarigheit in, dat *men daar door de beſmettelyke Ziekte onder het Rund-vee moedwillig voortplant en gaande houdt, en dus veroorzaakt, dat een Plaage blyft voortduuren, die zulk een geeſſel voor ons Land is.*

Deze Zwarigheit is zoo ſchoonſchynend, dat ik 'er geene verwondering over heb, datze zelf Verſtandige heeft voor ingenoomen tegen de In-enting, en daarom zal ik met alle moogelyke nauwkeurigheit dezelve trachten op te loſſen, het welk ik niet behoefde te doen volgens myn Stellinge, want ik heb te vooren reeds aangemerkt, dat de Ziekte zulk een zwaare Plage nu niet langer is, en uit het bovengemelde blykt, dat myne wyze van In-entinge in gebruik geraakt zynde, verder alle zwaare gevolgen dezer Plage ras zouden ophouden, en dus de Ziekte ophouden zulk een zwaare Plage te zyn; daar en booven zeg ik dat 't naa alle waarſchynlykheit eer de Ziekte zelve zou verminderen, als vermeerderen, want de occaſie zou verdwynen om de Ziekte voedſel te verſchaffen, dat is te zeggen, in den winter, wanneer de Ziekte altyd geweldigſt woed, zouden 'er weinig ongebeeterde beeſten zyn.

Hier zou ik my mee kunnen vergenoegen, dog om dat deze Tegenwerpinge van veele Wyſe Menſchen gemaakt wordt, acht ik het nodig dit Stuk aan deze kant eens uit den grond op te haalen.

Wat de buitengewoone voortplanting dezer Ziekte door de In-enting aanbelangt, dezelve koomt by my zeer weinig in aanmerking, om dat 'er zoo veele

veele andere Natuurlyke Oorzaaken dezer voortplanting zyn, en dat de In-enting door my aangepreezen geschieden zoude in zulk een tydstip, welke de voortplanting der besmetting allerminst schynt te begunstigen.

Ik heb al over genoeg beweezen, dat ons Land en Luchtstreek zoo bezet is met veelerleije deelen der Smet-stoffe, dat alleen een Almagtige hand dezelve moet vernietigen of haare kracht beneemen, of zy zal, zoo niet in een Jaar 3 *a* 4, na verloop van tyd zig weer openbaaren, dat is, of houdt de Ziekte nu al eenige Jaaren op, staat het natuurlyker wyze gesprooken zeer te duchten, dat dezelve zig weer zal openbaaren, en een altoos duurende Landplage blyven, nu eens woedende, gelyk ze nu al 20 Jaaren gedaan heeft, en dan wel eens weer ruim 20 Jaaren ophoudende, gelyk nu gebeurd is. Dog ik heb nog meer gedagten, dat 'er in 't vervolg niet eens zulk een lange stilstand van tyd zal koomen, als 'er nu tusschen de beide Ziekten verloopen is, om dat 'er nu een grooter Zamenloop van Natuurlyke Oorzaaken is, als in de voorige Ziekte. Dog hoe 't ook mag gaan in 't vervolg van tyd, als de Ziekte een Landplage blyft, dat ten uitersten waarschynlyk is, moet ze, 't zy ze 20 *a* 25 Jaaren stil is, 't zy ze grasseert als nu, altoos verderflyker en schadelyker voor ons Land zyn, als indien ze door myne manier van In enting leevendig wordt gehouden, om dat 'er dan nooit zulke zwaare gevolgen uit kunnen ontstaan.

De Besmetting zal daar en boven door deze Inenting waarschynlyk niet meer voortgeplant worden als nu, jaa misschien zoo veel niet. De ondervinding heeft ons immers Jaaren herwaarts geleerd,

leerd, dat de Ziekte in den herfst begint, in 't midden van den winter heevigst is, in 't voorjaar afneemt, en in April May Juni en Juli weinig of geheel niet bespeurd wordt.

Houdt dan de Besmetting, die door zoo veele Natuurlyke Oorzaaken aan de gang gehouden wordt (volgens § 18 en 19 van H. 1.) bynaa altyd in 't Voorjaar en in den Zoomer op? is 't dan wel te denken dat deze eene Oorzaak dezelve alleen aan de gang zal houden, anders als door haar zelf, jaa 't koomt my uit deze ondervinding byna zeeker voor, dat de In-enting in April en Mai voorzigtig bestierd, geene andere Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte zal aan de gang brengen, dat is de Natuurlyke Ziekte niet zal voortplanten, om dat de Natuurlyke Ziekte, al is ze dan al in een Huis of Oord, byna nooit niet merkelyk voortgaat, maar deszelfs vuur altoos bynaa als uitgedoofd wordt, niet tegenstaande men dikwils allerleije onvoorzigheden begaat, die ter begunstiging der voortplanting verstrekken.

Wordt nu de Ziekte in den herfst niet in de Provintie, of in een zeker groot distrikt bespeurd, zou men 't of geheel, of in dien Oord daar geen Ziekte is, kunnen nalaaten, en in de winter of Maytyd nergens 'er van hoorende, zou men 't geheel kunnen laaten overgaan, jaa men zou 'er misschien geen gelegentheit toe hebben.

En byaldien het Hem, die volmaakt Meester is van het stoflyke, behaagde, de andere besmettende deelen haare vergiftige kracht te beneemen, zou Hy ook buiten twyffel middelen hebben, om insgelyks te doen met die weinige deelen, die wy ter In-enting gebruiken, jaa zelf zou dit misschien 'er een natuurlyk gevolg van zyn, en daar uit zouden wy dan dit zeer proef-kundig leeren, dat wy niets

kunnen doen tegen den Wille van Dien Heer, die alles regeert.

§. 19. Dog laat ons nu eens onderzoeken wat meest kwaad aan de gansche Provintie in 't gemeen zal veroorzaken, de Ziekte door tegenwoordige Natuurlyke Oorzaaken verspreidt, of de Ziekte door In-enting leevendig gehouden, zoo men dit al deed, en niet na myn voorschrift te werk ging, maar altyd dadelyk de Ziekte trachte leevendig te houden, en dan een besluit opmaken, of de voortplanting der besmetting in dezen omstandigheit van Zaken geoorloft is.

1. De Ondervinding heeft ons tot nog toe geleerd, dat de Ziekte juist niet alle Jaaren in dezelve Oorden heerst, maar om de 3 Jaaren doorgaans byna de beste Vee-hoeken doorwandelt, zomtyds ook alle Jaaren. Een Boer nu, die 3 Jaar vry blyft en 't dan weer krygt, hebben wy te voren al getoond § 16, dat ongelukkiger is als een, die 't alle Jaren in zyn jonge beesten krygt, en dit moet van nu af nog slegter gevolgen hebben, want het tydstip daar zynde datze de koe-kalven beginnen te doden, en weinige in 't leeven behouden, zullen hunne beslagen allengs van gebeeterde ontbloot worden, en 't getal der beesten, die ze houden, kleinder worden in 't geheel, om dat men uit gebrek van hooy zoo veel niet zal kunnen houden als te voren; krygt zulk een Boer de Sterfte zwaar, is hy 'er slegt aan, middelerwyl dan moet hy weer veel geld besteeden om gebeeterd Vee te koopen, en evenwel is zyn Boerdery uit postuur, met ongebeeterd Vee is hy weer aan 't zelve gevaar onderheevig: Dog een Boer alle Jaaren de Ziekte in zyn jong Vee krygende en van de 10 aangefokte kalvers of hoklingen 2 *a* 3 opkrygende, heeft genoeg om zyn Boerdery aan de gang te houden, gelyk

lyk daar uit blykt, dat veele Boeren indien ze 't doen durfden, thans van de 10 wel 5 zouden dooden, krygt hy meer op, kan hy een duur gebeeterd beeſt *a* 2 zomtyds verkopen, krygt hy minder op, kan hy al weer eenige jonge ongebeeterde voor een klein prysje krygen, en 't daar weer mee beproeven, of reis een Jaar wagten, tot dat hy weer kalvers krygt: En dus kan zulk een Boer zyn Boerdery altyd in order houden, en met weinig geld in gebeeterd Vee blyven, en geduurig uit het verkoopen van dat gebeeterd Vee nog geld overhouden, daar het verkopen van het ongebeeterd Vee hem weinig aanbrengt, en de helft nu doorgaans niet, dat 't hem gekoſt heeft, want een Boer kan hier geen goed koe-beeſt twee Jaar oud maken, of 't moet hem thans volgens de duure huuring der Landen koſten op 't minſt 44 Caroli Guldens (6); en als 't dan op zyn beſt beſlaat, kalf wordt en wel dyt, is 't een na de prys van May 1763 van 18 tot 25, 26 Guldens: ik heb met geen Reeden te denken, dat 't nu beeter zal gaan als de Invoer in Holland verboden blyft: blyven ze geld, is 't 'er nog minder mee.

2. Op die wyze is 't met de Provintie in 't algemeen geleegen. De ſtaat en toeſtand deszelfs is zoo, dat thans alle Boeren veel te veel Vee hebben,

(6) Op dat niemant denke dat ik dat te hoog reekene, maar zelf op 't minſt, als de beeſten goed zullen worden, kan hy 't zelf zien: een koe-kalf geworpen 10 weeken voor May moet koſten aan zuip of karnemelk tot May - - - 6

In de zoomer aan gras en drinken -	6
Aan hooy des winters - -	8
In de volg. zoomer - -	11
Aan de wintervoeding voor 't kalven -	10
	44

ben, het hooy gaat op, na alle gedagten is 'er in de Maytyd gebrek, en veele Boeren laaten hun beeſten alreede honger lyden om ze door de winter te brengen, of voeren te krap. De Invoer na Holland verboden blyvende, zal de overvloed van Vee nog veel groter worden te May als voorleeden Jaar, de Uitvoer na andere Provintien na alle waarſchynlykheit ook niet veel zullende zyn, ten minſten zoo niet, dat 't ons veel ruimte kan geeven: wat moet hier uit volgen, by een gemeen of goed en niet buiten gewoon rykelyk gewas? gebrek aan gras te zoomer, een ſlegt gemaak voor de Boer, en ſlegte beeſten te winter op Stal, en nog groter gebrek van hooy.

Hier uit zal de Boer in 't algemeen gedwongen worden, om wil hy zig zelf met Vee niet overkropt vinden, zyne meeſte koe-kalvers nu teegen het Verbod van den Souverain heimelyk te doden, en dus een overtreeder van de Wet te worden, en in de herfſt een gedeelte van zyne Beeſten op te eeten, of voor een prysje te verkopen: Dit twee *a* 3 Jaar duurende, hebben wy zeekerlyk duizenden van Vee minder in de Provintie, als nu. Wanneer wy dan de Sterfte eens zwaar in 't vervolg krygen, dan hebben wy onmiddelyk een groot gebrek van beeſten, dat elk die Verſtand heeft begrypen kan, om dat dan ver weg het grootſte en beſte getal van Vee uit ongebeeterde beſtaan zal, want de oude gebeeterde gaan af, en veele beſte jonge gebeeterde gaan in 't heimelyk na Holland; en wat dan de Ziekte langer weg blyft, mids dat ze weer koomt, wat ze daar na ſchadelyker en verderflyker voor ons zal zyn, dat elk onpartydige zal moeten toeſtemmen.

Maar de Ziekte nu op deze wyze door In-enting blyvende, krygen alle Boeren die het doen, van tyd tot tyd hunne Stallen vol gebeeterde Beeſten,

en

en konden ze alle daar toe resolveeren, zou de Provintie van Friesland altyd Vee in overvloed behouden, en nog al veele tot een hoogen prys kunnen verkopen in de Eerste Jaaren, en in 't vervolg tot eenen matigen prys, zonder zoo lang de Ziekte blyft, ooit of ooit onderheevig te zyn aan die verschriklyke Gevolgen, die deze Ziekte met zig sleept, wanneer ze eenige Jaaren opgehouden zynde, te rug keert.

Is de besmetting nu een kwaad, dat na Menschelyk vooruitzigt ons Land zal byblyven, en misschien onze Nakomelingschap zwaarder rampen aanbrengen, dan ze nu ons aandoet, en is 't een Verstandig Mensch zyn plicht om altyd uit twee kwaden 't beste te kiezen, dan vraag ik nu niet alleen, wat geoorlofd is, maar wat meest geoorloft is en wat ieder zyn plicht is, die namentlyk van de Wettigheit myner gevolgen overtuigd is, het geene het grootste kwaad kan aanbrengen en natuurlyk moet aanbrengen, zynen vrijen loop te laten, of uit dit weezentlyk kwaad zyn nut, zoo veel in zyn Macht is, tot welstand van zich zelf en van het Vaderland in 't gemeen, te trekken?

§. 20. Al hoe klaar ik nu meen deze zwarigheden uit den weg geruimd te hebben, vreese ik echter, dat veele Menschen uit eigenzinnigheit, of uit verkeerde opvattingen of uit geweetens inzigten niet zullen kiezen een party, die in dezen toestand van zaaken voor hun tydelyk welzyn, zoo gunstig is, en ik my vleije, dat andere 't al zullen doen, zoo voorzie ik daar uit andere Zwarigheden en omstandigheden, die ik niet wil ontveinzen, maar in welk omstandigheden ik ter behoud van onderlinge Vrede en ruste in de burgerlyke zamenwooninge my gedrongen vinde eenige aanmerkingen en bestieringen te geeven.

By voorbeeld als iemant dit geern wilde doen, en zyn buurman, die 't Land naast hem heeft 'er zeer teegen is, kan ik deze voor eerst tot zyne geruststelling zeggen, dat de Ziekte door In-enting alleen, op vry goede gronden geoordeeld wordt, zoo besmettelyk niet te zyn als de Natuurlyke Ziekte, dat de ondervinding leert, dat de Ziekte in 't Land nooit zoo besmettelyk is, en dat hy bevreesd zynde zyn Vee zoo lang in een ander stuk Land kan jaagen.

Die geene, die zoo zeer tegen de Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte zyn, en die ik vreeze meest tegen de In-entinge te zullen zyn, kunnen hier ten minsten geen zwarigheit in maken.

Ook is 'er nog een Reeden, waarom zy, die het niet doen willen, 't in anderen niet moeten kwalyk neemen of haar afraden, om dat zy dus in 't vervolg gelegentheit zullen hebben om hare jonge beesten aan zulke die 't durven onderneemen, wat duurder te slyten.

Aan Hem die 't doen wil, geeve ik deze Raad, dat Hy zoo veel mogelyk zyn Buurman, dien hy weet 'er bang voor te zyn, mydt, en maakt als 't iets mogelyk is, dat zyn ziek Vee nooit digt by dat van zyn Buurman koomt, daar men altyd, als men wil, wel middelen toe kan practizeeren; gelyk men als 't zin 'er is, altyd door elk wat toe te geeven in alles best de Vrede kan houden.

Zommige, die 'er wel zin zullen aan hebben om 't met hunne jonge kalvers te doen, zullen vreezen voor hunne andere beesten, dog iemant die een weinig reekening maakt, hoe veel een hokling hem nog moet kosten in een Jaar, en anders 'er toe geneegen is, zal ten opzigte derzelve ook weinig zwarigheit kunnen maken, wat de Enterrieren belangt, die beeteren, zy zyn in de Maytyd niet met

kalf,

kalf, en by gevolg beeterende, lydenze 'er niet veel van, en al weiniger melk geevende in 't eerste Jaar, wordenze zoo veel te schoonder beesten. Wat de beste jarige ongebeeterde koeijen belangt, die zou ik iemant, die 't doen wilde raden te verkopen, en van dat geld, zal hy, als hy al ongelukkig is met de Ziekte, voor een weinig weer schielyk wat Enterriesen in deze of volgende Maytyden weer kunnen krygen, of ik zou 'er jarige gebeeterde voor kopen, die ook geen grote prysen zullen gelden; want jonge gebeeterde zal hy waarschynlyk met 'er haast genoeg hebben.

Ik zou ook alle Boeren, die met het In-enten willen beginnen raden, om hunne oude gebeeterde Koeijen, als ze anders geen gebeeterde genoeg hebben, nog wat te houden, tot zoo lang ze in verzet van gebeeterd Vee zyn; en dan kunnen ze zoo veel te beeter altyd met de In-enting voortvaren, en krygen 'er ook dan kalveren van, die nog na myn gevoelen geschikter zyn om de Ziekte door te koomen.

Alle deze zwarigheden verdwynen natuurlyk als veele 'er toe resolveeren, binnen 2 *a* 3 Jaaren.

Wat nu die Oorden belangt, daar ooit weinig Ziekte is, als de Bierumen en het Bildt, die Luiden zou ik 't niet raden, om datze weinig de zware gevolgen der Ziekte gevoelen, dog hebben zommige Luiden in die Oorden 'er zin aan, laten zy hunne jonge Beesten in een Oord brengen, daar de Ziekte is, of veel is, en de In-enting gepractizeerd wordt, en als zy dit Jaarlyks doen, zullenze ten minsten daar na zoo veel meer uit haar Vee kunnen maken, en ook allengs geheel in gebeeterd Vee koomen.

Eindelyk vreeze ik ook, dat 'er gelyk doorgaans in dingen van dien aart, op de markten en drink-

gelagen der Boeren, indien 'er zommige voor en andere tegen zyn, wel eens dispuit en krakeel uit konde voorkoomen, maar daar verzoek ik elk zig voor te wagten, en 'er geen geleegentheit toe te geeven door elkander uit te schelden, of geraas en getier voor bewyzen en Redenen te gebruiken: laat elk die 'er over spreeken wil, dit laatste doen, en voor 't overige om het verschillende gevoelen in dit Stuk geene dadelyke verschillen maken, maar laat ieder denken, dat een ander die het doet, het in conscientie best oordeelt, en dat hy die 't niet doet, 't nalaat, om dat 't tegen zyn gemoed strydt, of dat hy 'er zulk een voordeel niet in ziet, in dezen zig gedragende na *Rom XIV:* 1–8—: En och of men in allerleije soort van onderlinge verschillen deze Les van Paulus in 't oog hield!

Die na dezen Les te werk gaande gemoeds of weetlustshalven te rade mogt worden zig in geschil met my over dit Stuk in te laten, zal ik met veel plaisier antwoorden, en zyne zwarigheden trachten op te lossen, maar met dien, die uit een verkeerden en onverstandigen yver mogte toonen, *dat hy opgeblasen is en niets weet, maar raast omtrent twistvragen en woorden-stryt; uit welken koomt nyd, twist, lasteringen, quade nadenkingen, verkeerde krakeelingen van menschen, die een verdorven verstand hebben, en van de Waarheit beroofd zyn, meinende dat de Godzaligheit een gewin zy,* 1 *Tim. VI:* 4. (*van de zulke altoos hopende af te wyken*) zal ik my niet ligt inlaten.

III. §. 21. Uit het bovengemelde denk ik dat een oplettende alreede het groote Voordeel, dat uit de In-entinge in dezen Tyd noodzakelyk voor de Provintie van Friesland voornamentlyk en alle deszelfs Ingezetenen moet voortvloeijen, gemerkt heeft.

heeft. Dog ik zal om myne belofte te houden, my tot dit Artikel nog wat in 't byzonder bepalen.

Ik heb te voren op die Vooronderstelling geredeneerd, dat 'er maar eeven veel beesten van een gelyk getal door de In-enting zullen doorkomen, als door de Natuurlyke Ziekte: maar onbetwistbaar heeft de In enting veele voordeelen boven de Natuurlyke Ziekte, waar door natuurkundig gesproken gebeuren moet, dat zonder eenige hulpmiddels, daar ik ook niet meer zeer voor ben, om dat men niet weet, of men 'er goed of kwaad mee doet aan de zieke beesten (7), veel meer beesten door deze behandeling der In-enting moeten doorkoomen als in de Natuurlyke Ziekte,

1. Alle Menschen heeft de ondervinding geleerd, dat 'er in 't Land meer beesten doorkomen als op Stal, de tyd verbied my om hier verder natuurkundige redenen van te geven, die 'er verscheide zyn, als de meerder loslyvigheit en beweeging, maar is dit zoo dan is 't zeker dat 'er geen beeter tydstip als de Maytyd, wanneer alle kruid en gras de gezondste en nuttigste zappen heeft, kan zyn, zoo dat 'er veel grond van redenen is om te denken dat 'er $\frac{1}{4}$ misschien $\frac{1}{3}$ meer beesten zouden doorkomen als op Stal, enkel om deze Reden.

2. Voeg

(7) Echter zou ik voor 't ader-laten zyn, dog in een kleine quantiteit, en nooit meer als een deege roering in 't bloed maken, of 't bloed moeste ontstoken zyn, en deze Lating zou ik doen 2 dagen voor de In-enting; want op dat ik dit 'er byvoege, ik vreeze dat het kwaalyk uitvallen van de proeve der In-enting, die 't eerst in Holland gedaan is, daar van daan misschien ook voor een gedeelte zulken slegten uitslag gehad heeft, dat de Beesten al te sterk ader-gelaten waaren.

2. Voeg hier by, dat de Besmetting voorzigtig onderlegd en bestierd waarschynlyk minder heevig zou zyn, en men in 't eerst zou kunnen maken door hoklingen en kalvers in verscheide Landen te hebben, dat de zieke beesten in zoo een groot getal niet by elkander koomen als op Stal; want ik ben vast van gedagten, dat wat 'er meer Natuurlyke Oorzaken der Ziekte zamenlopen en het getal der Zieke Beesten groter is, wat de Ziekte heeviger is.

3. Hier toe zou misschien ook kunnen doen de wyze van In-enting zelve eerst door een geringere quantiteit van stoffe, daar na door wat meer; want eerst een gedeelte van die kwaadaardige stoffe in de beesten zelf door eene In-entinge verspreid en vervlogen zynde, moet natuurlyk de Ziekte voor de twede en darde maal, zoo dat gebeurde, minder heevig worden; en 'er dus waarschynlyk meer doorkoomen.

4. Indien een beest door de Ziekte gebeeterd was, zou 't nooit aan het kalven en kalf verleggen sterven, daar een groot getal jaarlyks nog aan sterft van de Doorgekomene, kwynen daarenboven veele, die nog in 't Leeven blyven, 'er dikwils lang aan, worden nooit kalf, of verleggen zomtyds jaaren aan een de kalvers. Hier koomt nog by, dat byna alle gebeeterde beesten de kalven verleggen; zoo dat als de Ziekte reis fel op een winter gaat, 'er buiten twyffel verscheide duisenden koe-kalvers minder komen als anders; aan dit ongemak zou men dan ook niet onderheevig zyn.

5. Uit het bovengemelde, en de Reden, en de toestemminge van alle Oplettende Boeren is 't zeker, dat 'er doorgaans een veel groter getal beesten opkoomt, die van Ziek geweeste voorgeteeld zyn als van ongeziekweeste: Nu dan alle kalvers binnen korten

ten van gebeterde Ouden zynde, was ook hier in een Natuurlyke Reeden van meerder op te krygen, en dit voordeel zou daar door nog groter worden, om dat de bullen ook alle gebeeterd zouden zyn met der tyd, daar ze nu doorgaans meest ongebeeterd zyn; want een boer moest dan nu ook 2 *a* 3 kalver-bullen de Ziekte in-enten op hoop om 'er een van te houden, stierven ze alle kon hy weer een gebeterde van zyn buurman kopen, die ze misschien over zou hebben: en dus mag ik op dezelve gronden, als de Heer (8) *Maty* zig door de In-enting der kinder-pokken binnen een halve Eeuw een Geslacht van Menschen verbeeld, die lang zoo ongelukkig Natuurlyker wyze door de pokken niet zouden zyn, als wy nu, ook een Geslacht van Runderen ons beloven, dat lang zoo veel en heevig niet door deze Ziekte zou worden aangetast, en veel minder 'er aan sterven, als het tegenwoordige; het welk ik nog met immers zoo veel Reeden, durve doen.

A. Om dat de ondervindinge leert dat 'er meer Geslachten van koeijen zyn die beteren, als van Menschen die zeer ligt door de pokken komen, en die zeer ligt door deze Ziekte koomen, en dat nog alleen jongen van zulke koeijen, alhoewel dat die by andere Bullen zyn geweest, dog de Bullen schynen oorzaak te zyn, dat die Geslachten in 't vervolg verbasteren, gelyk my ook de ondervindinge geleerd heeft; en daarom herhaal ik nogmaals myn raad aan alle Boeren en Vee-hoeders om zig altoos te voorzien zoo veel mogelyk van Bullen van zulk een Geslacht, of van andere die by haar zelf of anderen ligt gebeeterd zyn, en hier toe hebbenze door de In-enting occasie, als ze maar drie *a* 4 kalver-

(8) Zie deszelfs Verhandeling *in de Verh. der Hollandsche Maatschappy VI. D. 2. St. pag.* 470.

kalver-bullen voortzetten en deze de eerste Maytyd wat zwaarder In-enten als de koe-kalvers, en dan kondenze met eens zien, of de zwaardere In-enting ook een heeviger Ziekte veroorzaakte.

B. Om dat de ondervindinge my leert, dat 'er nu veel meer beesten na proportie van een gelyk getal Zieke Beesten opkomen als in 't begin der Ziekte, dewyl 'er veel meer gebeeterde Beesten zyn; jaa ik durve op eene, langduurige obſervatie verzekeren, dat hoe meer gebeeterde Beesten 'er in een Oord zyn, ook de Ziekte daar na gelukkigst doorgaans gaat over 't geheel, alhoewel hier ook weer dat spreekwoord geld, dat 'er geen reegel zonder uitzondering is.

Alle deze Voordeelen by elkander gereekend, zou ik op vry waarſchynlyke gronden byna durven vaststellen, dat 'er misschien de helft meer beesten zouden in 't Leeven blyven, die door deze Ziekte aangetast worden, als nu.

Alhoewel ik wel weet, dat alle Menſchen, en misschien het grootste getal 'er niet toe zal overgaan, wil ik echter nu eens op die vooronderstelling voortgaan, om zoo veel te beter te doen zien, hoe gelukkig waarſchynlyk een Land en in 't byzonder onze Provintie zou zyn, als de Menſchen 'er alle eens toe konden overgaan. In plaats van de helft of meer van de jonge kalvers te dooden zouden ze misschien de helft 'er van opkrygen, en dus altyd Beesten hebben, die bevryd waaren voor deze Ziekte, en die ze dan overig hadden, duur kunnen verkopen, zy zouden nooit door de Ziekte beroofd worden van het grootste gedeelte van hun beslag, hun boerdery zou nooit 'er door uit order gebragt worden, en hunne geldzakken nooit behoeven ontledigd te worden om Beesten te kopen, in plaats van die, die aan de Ziekte gestorven waren. De Provintie zou altyd het volle hoorn-geld

trekken,

trekken, en andere voordeelen genieten, die uit den behoorlyken overvloed van Vee voortspruiten; de Eigenaars zouden altyd de volle en een hoge huur van hunne Landgoederen kunnen trekken, en op den tyd dezelve van de Meijers kunnen krygen: Daar ik anders vooruit zie, dat door het doden der koe-kalven in de Maytyd, dat nu al sterk geschied, en door het slachten van jonge beesten in de herfst uit gebrek van voeragie, by een onverhoopte zware Sterfte, wy weer in 't vervolg binnen een Jaar *a* 3 een groot gebrek van Vee zouden kunnen hebben.

Welk gevaar ik inziende my als aangedreven heeft, om deze Verhandeling te schryven, en ik verzoeke daarom myne Landgenoten, die niet tot de In-enting willen overgaan, om geene koe-kalvers te doden tegen het Verbod van den Hoge Overheit en tegen het Lands Welzyn in 't algemeen, alhoewel ik moet bekennen, dat het niet met hun eigen belang in den eersten opslag over een schynt te koomen: en ik bidde den Souverain, van de hand dog te willen houden aan dit Verbod, zoo lang de Ziekte duurt, om dat van de aanvoeding dezer jonge Beesten alles afhangt, en dat de ondervinding ons geleerd heeft, dat wy daar aan naast den Zeegen des Allerhoogsten over dezelve, den tegenwoordigen overvloed van Beesten in 't midden van zulk een zware en aanhoudende Sterfte moeten toeschryven. En indien dit niet geschied, zie ik vooruit, dat de meeste Boeren, die zeer veel gemoeds zwarigheden 'er van zullen maken om myn raad te volgen, niet te conscientieus zullen zyn om de grootste helft van hare koe-kalvers te doden, ten minsten de meeste wenschen by my, op datze hier aan niet bloot gesteld worden, om een klein aantal van koe-kalvers te krygen; en dan zie ik voor uit

dat

dat wy by eene doorgaande algemeene Sterfte over de gansche Provintie schielyk zulk een gebrek konden krygen aan Beesten, als wy nu te veel hebben.

Denkt iemant nu, dat ik Zelve enigermaten tegen dit Verbod my verzette, om dat ik rade de koekalvers de Ziekte inte-enten, en dus alle aan het gevaar des Doods bloot te stellen, dien vraag ik excuis, want men moet de Wet van den Souverain zoo niet opvatten, dat die willekeurig zou zyn, en geen zeker oogmerk hebben: het oogmerk van dit Verbod is geweest de vermeenigvuldiging van 't Vee en de aanvoeding van 't zelve te begunstigen, en om allengs overvloed van 't Vee in 't Land te brengen, en in 't vervolg te behouden; aan dit oogmerk voldoet myn Voorstel; dewyl wy op zulk een manier, na de Mensch gesproken, door de Sterfte in dien overvloed, dien wy nu hebben, geen gebrek aan Vee kunnen krygen, maar zoo veel altyd zullen behouden, als wy nodig hebben: Dog ik wil bekennen, dat in de Eerste Jaaren van de Sterfte dit Voorstel eenigzins tegen dit oogmerk zou hebben aangegaan; maar nu geheel niet.

Om met 3 woorden dit gezegde over de nuttigheit en voordeeligheit van de In-entinge dezer Ziekte te besluiten:

Ik weet geen vierde uitweg in dezen tegenwoordigen toestant van de Provintie van Friesland met betrekkinge tot het Vee, buiten deze 3, als de Invoer in Holland niet gepermitteerd wordt.

1. Of de Provintie binnen een Jaar zoo belast met Rund-vee te zien, dat 'er over al gebrek aan voeragie is en daar door de schoonste jonge beesten van $1\frac{1}{2}$ of $2\frac{1}{2}$ Jaar op zyn hoogst, voor datze tydig zyn, in ten grote overvloed te zien slagten,

na

na dat de Boer door deszelfs aanvoeding al veel ſchade geleeden heeft.

2. Of de Boeren te permitteeren de koe-kalvers in haar geboorte te ſmooren, en daar door de Provintie by eene zware doorgaande Sterfte bloot te ſtellen aan gebrek van Vee.

3. Of de Ziekte de kalvers en hoklingen inte-enten, en daar door altyd overvloed van gebeeterd Vee te hebben, en het Rund vee in een matigen prys te houden, en Land-heer en Boer te doen floreeren.

Is 'er nu dan nog Iemant, die zig niet met dit myn Voorſtel aangaande de In-enting kan conformeeren, en 'er na 't oploſſen van zoo veele zwarigheden nog niet in kan beruſten, die gaa 'er niet na te werk, maar denke dat ik 't alleen gedaan heb uit een zugt voor Zyn en 's Lands Welvaren, in die hope dat brave en Verſtandige Lieden zoo ze myne poging niet pryzen, ten minſten niet zullen laſteren, en in die wenſch dat ganſch Nederland, en de Provintie van Friesland in 't byzonder, welkers welſtand voornamentlyk van de Vee-fokking afhangt, in langte van dagen overvloejende mag zyn van Rund-vee en van melk en booter, en dat de Almagtige Opper-Beſtierder alle de Natuurlyke Oorzaken dezer Beſmettelyke Ziekte voor altoos mag doen ſtille ſtaan, of dit Middel der In-entinge en te gelyk de Vee-fokking zoo zeegenen, dat wy en onze Nakomelingſchap nooit weer zulk een droevig gebrek van Rund-vee in dit anderzins Vee-ryk Land meugen ondervinden, als wy in onze Dagen in 't begin dezer Ziekte hier gezien hebben: als mede dat 's Lands Inwoonderen in deze zelve Ziekte, alhoewel ze nu zulke ſmertelyke gevolgen niet na zig ſleept, als voor dezen, echter den Slaanden Hand des Heeren mogen zien, en door eene over-

wee-

weeginge van Zynen Toorn, over de Zonden der Menſchen in die Ziekte, zoo wel als in andere Zyner Oordeelen geopenbaard, afgeſchrikt meugen worden van alle Zonden en ongeregtigheden in 't gemeen, en in 't byzonder van zulke Zonden, die door veelen in 't vervoeren van Vee uit ongezonde Oorden om vuil gewins wil, of in 't bedriegen van den verkoop der ongebeeterde Beeſten voor gebeeterde, of in andere ſoortgelyke mishandelingen gepleegt worden.

IV. §. 22. Nu zal ik nog eenige Vragen beantwoorden, in de Proeve der In-enting voorgeſteld, om datze nog eenigzins tot opheldering van myne Stellingen kunnen dienen.

1. De Eerſte vraag is, *pag. 76. gaarne wilden wy weeten, als 't mogelyk was, of de Lucht in een Stal, daar de beeſten alle reeds beſmet zyn (ook hoe zeer men zorg drage om dezelve te ververſen en te zuiveren) de beeterſchap van de Beeſten kan verhinderen?*

Ik denk van jaa, en 't geen die Heeren *pag. 75 en 76* voor bekend en zeker ſtellen en ook by my zeeker is, dat 'er meer Vee op de Stallen na advenant als in 't Land ſterft, maakt dit vry waarſchynlyk: Daar en boven is het zeer waarſchynlyk dat die kwade uitwaſemingen van verſcheide Beeſten allengs de Ziekte kwaadaardiger maaken, en heeviger in die geene die laatſt ziek worden, en dus door dat heevig aantaſten ook minder beeteren; dus meen ik zelf dikwils geobſerveerd te hebben, dat de Ziekte in een Stal, daar veel beeſten zyn, allengs heeviger en vuuriger wordt, alhoewel dit niet altyd doorgaat, en door andere Natuurlyke Oorzaaken ook weer kan belet worden.

2. *Pag.* 78. wordt gevraagd: *heeft die losheit*

van

van lichaams-geſtel zoo veel invloed op de Ziekte der Runderen, dat men tot de In-enting alleen jong Vee behoorde te neemen.

Over die losheit zal ik my thans niet uitlaten, maar de ondervinding te hulp roepende, ſchynt of dat heel jonge kalveren het geweld der Ziekte zoo wel niet kunnen te boven koomen, maar dat my de ondervindinge en lange opmerking geleerd heeft, dat 'er geen meer beeſten doorkomen, als die van het tweede en derde Jaar, en dat oude koeijen van eenige Jaaren 'er zelden doorkomen, waar aan ook ten deele moet worden toegeſchreeven, dat 'er nu doorgaans veel meer beeſten beeteren als in 't begin der Ziekte; dog hier van is by my een zekere Reden, dat de meeſte beeſten nu geteeld worden door gebeeterde, of die uit een geſlacht van gebeeterde zyn. Om de geringe prys echter is 't dan op die wyze, dien ik voorgeſchreven heb, wel met kalvers van eenige weeken te waagen, maar vooral niet van eenige dagen; maar anders oordeel ik 't ten opzigt van 't doorkomen beeter met beeſten, die op haar tweede en derde Jaar gaan, en daarom heb ik geraden eerſt zoo 't mogelyk is, een geringer graad van Ziekte aan de kalveren te bezorgen, en aan de andere naderhant een meerdere.

3. *Pag.* 82. wordt gevraagd: *Is het mogelyk de Stof der Ziekte min dodelyk te maken door zwakkere Ent-ſtof te gebruiken?* Hier ſchynen de Vragers eigentlyk te doelen op Stoffe van een Beeſt; dat door de Ziekte niet heevig is aangetaſt en reeds teekenen van beeterſchap geeft. Alhoewel dit tot nog toe in de In-enting der kinder-pokken niet gebleeken is veel voorrecht te geeven, en echter alle Geneeskundige het raadzaamſt oordeelen, zoo dunkt my is dit hier derhalven ook het veiligſte, en om dat 'er gene Redenen door de ondervindinge in de

 Kin-

Kinder-pokken schynen te zyn, kunnen ze hier wel weezen. om dat 't zeker is, dat de besmetting der Ziekte thans van meer Natuurlyke Oorzaaken afhangt, dan die der Kinder-pokken, en dat door de vermeenigvuldiging dier Natuurlyke Oorzaaken de Ziekte ook heeviger schynt te zyn; zoo dat 't dan de moeite wel waard is om dit Stuk door onderscheide proeven nader te onderzoeken, gelyk ook 't geen de Opstellers voor vast stellen, *Pag.* 80. *dat het verschil en de heevigheit der toevallen van de Ziekte niet afgehangen heeft van de meerdere of mindere hoeveelheit van Ent-stoffe, dien zy gebruikt hebben*: Maar met verlof van die Heeren, moet ik hier op aanmerken, datze *pag.* 62. zelve zeggen, dat aan die, dewelke met een stuk van de verrotte *hoekpens* inge-ent waren, de Ziekte zig vroeger, en van den beginne af wat heeviger openbaarde, en *N°. XII.* had niet alleen de derde dag na de In-entinge voorteekenen der Ziekte, maar zelf alle teekenen, daar de andere geen de minste voorteekenen hadden, en was den vierden dag reeds geheel van het eeten en de melk af, en zy zeggen, dat de melk te voren van dag tot dag geminderd was, derhalven schynt dat beest de tweede dag al ziek geweest te zyn.

Alhoewel nu in 't vervolg de andere Beesten geene mindere toevallen der Ziekte schynen gehad te hebben, dat juist zoo nauw niet onderscheiden kan worden, is 't echter vry zeker by my, dat die meerdere heevigheit in den beginne, alleen aan de meerdere of zwaardere Ent-stof moet worden toegeschreven, om dat die in allen bespeurd wierde, die door het verrotte stuk pense inge-ent waaren, en dan vraag ik of 't niet vry waarschynlyk is, dat deze beesten door hare uitademing te gelyk met de inge-ente Stoffe op de anderen gewerkt hebben, en daar

door

door misschien de Ziekte heeviger gemaakt in de Stal, alsze anders geweest zou zyn, dit wort nog waarschynlyker door de Voorbeelden van *N°. III. en XIV.*

Hier door zoo wel als door myn eigen ondervinding geloof ik, dat de beesten, die Inge-ent worden door een ligte Ent-stoffe ook wel ligt ziek kunnen worden en beeteren, maar datze daar na ook wel weer kunnen ziek worden, dog dan 'er eerder om beeteren, om dat een zeker gedeelte kwade Stof uit haar gegaan is; maar dat de Beesten, die door de In-enting zwaar ziek worden en beeteren, ook daar na 't zy door In-enting 't zy door de Natuurlyke Ziekte alzoo weinig zullen sterven, als die van de Natuurlyke Ziekte gebeeterd zyn.

Dog om deze Reden rade ik dan de kalveren vooral eerst met weinig en een ligte Stoffe inteenten van beesten die ligt ziek zyn, of in 't eerste begin van beeteren, dog de hoklingen meugen wel wat zwaarder Stoffe of meerder hebben, 't zy men ze voor de eerste of tweede maal in-ent, maar ik zou dog van zulke Stallen of beesten altyd een Stoffe neemen, daar de Ziekte niet heevig was en gelukkigst ging.

Voor 't overige zal een Verstandig en nauwkeurig onderzoeker door de Proeven van de In-enting op verschillende wyzen, door de Stoffen van beesten van verschillende trappen van Ziekte te neemen, misschien nog zeer veel ontdekken, dat tot groter voordeel van de gelukkiger beetering der Beesten zal kunnen verstrekken, en tot een vastere Reegel, hoe ver men kan gaan in de Inge-ente Beesten, die eene ordentelyke trap van Ziekte gehad hebben, voor zulke te houden, die voor de Natuurlyke Ziekte zullen blyven staan. Dog ik voor my ben van gedagten, dat zulke die door de In-enting dien

 graad

graad van Ziekte krygen, datze aan den zeer dunnen afgang een dag *a* twee raken, en geheel van 't eeten af zyn, en zwaar ziek zyn, voor gebeeterde zullen gaan, en dat men zulke die door een tweede zwaardere In-enting ligter ziek worden, als de eerste maal of geheel niet ziek worden, ook niet door de Natuurlyke Ziekte zullen worden aangetast. Ik verzoeke vrindelyk, dat die Menschen, die myn raad in dezen volgen, vooral alle voorzigtigheit met de zieke Beesten hebben, datze 't op verschei-derleije wyzen proberen, en alsze schryven kunnen, daar nette Aanteekeningen van houden, en my by gelegentheit behandigen, beloovende mynen vlyt te zullen aanwenden, om daar uit tot een algemeen nut en gebruik myne verdere aanmerkingen en ophelderingen te trekken, en die in 't vervolg gemeen te maaken, dat op deze wyze gemakkelyk kan geschikt worden, by voorbeeld.

N°. 1. Een zwart bont kalf of hokling den 1 April inge-ent met een bindgaarn, den 4 de Ziekte daar aan bespeurt op die wyze, den 5 zoo geweest, den 6 zoo gesteld en zoo voort.

N°. 2. Een rood bont kalf of hokling, den 1 April inge-ent met een vlas-wiek, den 5 de Ziekte bespeurt, den 6 byna gelyk ziek, den 7 wat zieker en gestend, den 8 dunne afgang gehad, den 9 nog dunder, den 10 wat gestremd, en wat begonnen te eeten, den 11 te herkauwen.

Op deze wyze zal elk die maar Schryven kan, nauwkeurige Aanteekeningen kunnen houden van de wyze der Ziekte door de In-entinge, die hem zelven en anderen van veel nut kunnen zyn; waarom ik nog elk die hier toe zal overgaan, 'er vriendelyk toe verzoeke.

NA-

NA-SCHRIFT.

§. 1. Wee Redenen hebben my genoodzaakt om by weege van Aanhangfel nog 't een en ander aangaande de boven verhandelde Stoffe gemeen te maaken, makende de eene dit volstrekt noodzakelyk, de andere ook zeer noodig.

De Eerste is deze, dat door den Ophef van het Verbod van den Invoer van het Rund-vee in Holland, de staat en toestand van Friesland met betrekking tot het Rund vee merkelyk veranderd is, zedert ik myne gedagten formeerde en op het Papier stelde. Wel is 't waar, dat onder het drukken de zaaken veranderden, maar myn Werk reeds afgeschreeven zynde, en op dien leest geheel geschoeid zynde, dat de Invoer in Holland niet gepermitteerd zoude worden, was 't my ondoenlyk om daar in eenige verandering te maaken. Schreef ik hier nu echter niets meer van, zouden veele Menschen denken, dat ik het naliet om dat ik zelve zag dat de Inen-ting nu zoo wel niet kon gepractizeerd worden. Ook zoude ik dan gebrekkig zyn in dat gedeelte van het Werkje, dat op een historische wyze den Staat en toestant van de Provintie van Friesland met betrekking tot het Rund-vee, van September 1762. tot Maart 1764. vertoont.

De tweede Reeden is, dat ik, zoo als myn laatste Afschrift aan den Drukker moeste overgeeven, op aanwyzing van een goed Vrind ontfing het tiende Stuk der Uitgezogte Verhandelingen in 1758. te Amsterdam by HOUTTUIN gedrukt, waar in *pag.* 246.

246. gevonden wordt een Bericht van de In-enting der besmettelyke Ziekte onder het Rund-vee waar van ik nooit gehoord hadde, dat my in dezen nog meer licht gaf, en waarom ik my genoodzaakt vinde het historische van deze Zaak hier kortelyk mede te deelen, niet denkende, dat de Drukker of Auteur my het zelve kwaalyk zal neemen, om dat ik dit doe ten dienst van het Gemeen, en deze Verhandelingen in weinige handen zyn; zullende het echter zoo niet doen, of nieuwsgierige zullen wel doen, datze dat Bericht zelve leezen.

Dog ik zal van het laatste Eerst beginnen, om dat het zelve als een Aanhangsel is van het laatste gedeelte van myn Werkje, dat over de In-enting der Ziekte handelt, en ik zal de vryheit neemen hier en daar myne Aanmerkingen by te voegen.

§. 2. Uit dit Bericht leer ik verscheide Zaaken, die zeer aanmerkenswaardig zyn, hebbende de Auteur zig verscheide dingen, die Hem in de Eerste Proeve der In-enting nadeelig scheenen, te nutte gemaakt, namentlyk door 'er zig van te wagten, of ze anders te schikken. By voorbeeld de Auteur had opgemerkt dat men de Beesten door sterk aderlaten te veel verzwakt had, als ook door purgeermiddelen en het gewoone voeder te onthouden, als mede dat men misschien een al te groote trap van Ziekte de Beesten had medegedeeld door te veel Ent-stof te neemen, of stoffe van Beesten, die doodelyk ziek waaren.

De Auteur was derhalven bynaa met my in een gedagte, zoo wel aangaande de wyze der In-enting, als de kleindere quantiteit van Ent-stoffe, als mede ader-laten en purgeer-middelen, behalven dat ik 'er nu nog niet tegen ben, dat men voor de In-enting iets het bloed roere, of eenige verandering make

in

in de natuur door een kleine purgatie, dog een nauwkeurige Vee-hoeder zal beſt doen, om het eens op beiderleije wyze te doen; niets te doen geeft ten minſten de minſte moeite en koſten.

Ook ben ik nooit voor het onthouden van het gewoone voeder geweeſt, en ben 'er nog niet voor, als in het begin van het beeteren op de Stal, alsze al te greetig terſtont na de Ziekte hooy beginnen te eeten; Edog ſchynt de Natuur der beeſten de beſte leermeeſtereſſe te zyn; want heb maar weinige beeſten ooit ongemak 'er van zien krygen: En in 't Land kan 't geheel geen kwaad; terwylze dan waarlyk ſchynen te zoeken na kruiden, die haar dienſtig zyn: Dit heb ik ten minſten byna altyd geobſerveerd, dat de beeſten, die in 't Land beeteren, altyd in 't eerſt beginnen te eeten in de Sloots-wallen, dat ik haar wel eens heb belet uit vreeſe, datze uit zwakheit in 't water zouden vallen, maar naderhant ziende, dat zy zelve beſt haar ſterkte zoo wel als 't geen haar noodig was, kenden, heb ikze altyd met veel plaiſier laaten begaan, en nooit gezien, dat zulk een beeſt in 't water viel, of door te veel te eeten ſtierf, maar in tegendeel veel ſchielyker herſteld wierd; het welk onder anderen ook een Reeden is, daar ik te vooren niet om gedagt hebbe, om de In-enting in 't Land aan te raaden.

De Auteur wierd in 't vervolg door de ondervinding beveſtigd in zyn Gedagte, aangaande het minder gebruik van Ent-ſtof, en de daar door veroorzaakt wordende mindere graad van Ziekte; na dat Hy de In enting, afgebrooken zynde door de Compagnie, wederom aan de gang had gebragt.

By deze gelegentheit vermeld de Auteur ook, dat het Genootſchap der eerſte In-enting niet was afgeſchrikt door de kwade gevolgen, maar, *buys*

N 4 *ondanks*

ondanks door een onweerbaar toeval, verhinderd was 'er mee voort te varen.

§. 3. Hier naa was Hy zelve met eenige Heeren 'er toe overgegaan, wanneerze eerst eenige beesten In-entten met Ent-stof genomen van een beest, dat zwaar ziek geweest was, maar al eenige dagen in 't beeteren was: Welke Beesten alle wel zigtbaar ziek wierden, dog ligt, en beterden alle.

Daar op enttenze in met Ent stoffe van beesten, die zelve Inge-ent en dus ziek geworden waaren, dog die wierden in 't gemeen nog ligter ziek, en sommige 'er van geheel niet; waar uit blykt, dat men dus de graad van Ziekte byna kan maaken, zoo als men wil.

Naderhant weer met Stof genomen van een beest dat ligt ziek geweest, en reeds merkelyk in 't beeteren was.

Van alle deze zettenze ses weder in 3 diverse Stallen, daar de Ziekte zeer kwaadaardig was, en maar 3 *a* 4 beesten van de Natuurlyke Ziekte overbleeven.

Hier storven 4 van de Inge-ente en bleeven 2 over.

Hier uit schynt dan echter, dat de In-enting, alhoewelze de beesten niet bevryde voor de Ziekte, van nut was, om dat 'er na advenant veel meer beesten van deze Inge-ente opkwamen, als van de andere die in de Natuurlyke Ziekte waaren.

Dog ik merk hier verder op aan, dat het niet heel voorzigtig was om de beesten in zulk een kwaadaardige Ziekte te brengen, had men deeze beesten in een min kwaadaardige Ziekte gebragt, misschien waaren 'er meer of alle gebeeterd. Daar en boven schynen deze beesten ook te kort na de In-enting in de Natuurlyke Ziekte gebragt geweest te zyn; want alhoewel de Auteur den tyd niet meld,

meld, beschuldigd Hy zig zelf 'er over, datze voor dit maal de beesten zoo schielyk op zulk een heete proeve gebragt, en niet een half Jaar hier mee gewagt hadden *pag.* 257. Ook zegt Hy zelf daar, datze misschien te ligte Ent-stof te vooren gebruikt hadden, waar door het dan nu na gedagten toegekomen was, dat deze beesten niet alleen weeder ziek, maar ook zeer ziek geworden waaren in de Natuurlyke Ziekte. Hier om dan ging men over tot een ander Uiterste, en nam Ent stof van een beest, dat doodelyk ziek was, en den volgenden dag was gestorven.

Hier mee Entte men twee Vaarzen en een Hokkeling in, zynde de Vaarzen by eene vorige ligte In-entinge geheel niet ziek geworden, en het Hokkeling een weinig. De Vaarzen stierven beide, het Hokkeling wierd vry ziek, maar beeterde.

De Schryver schynt de beetering van dat Hokkeling natuurlyker wyze daar aan toe te schryven, dat het jonger was als de Vaarzen; maar ik meen door de ondervinding geleerd te hebben, (dat de Vaarzen of Enter-rieren, gelyk men hier zegt, immers zoo wel het geweld der Ziekte kunnen doorstaan en zelf beter als de Hokkelingen, cæteris paribus; zoo dat ik hier aan de beetering niet zou toeschryven. Dog het kan zeer wel eer gebeeterd zyn, dan de andere, om dat deszelfs Natuur buiten de jonkheit 'er beeter toe geschikt was, gelyk de ondervindinge ons dagelyks leert, dat van beesten van denzelven Ouderdom, de eene sterft, de andere beeterd, en een zeker Geslacht van beesten doorgaans beeterd in de Natuurlyke Ziekte.

Maar wil men hier in eene andere Natuurlyke Oorzaak zoeken, zou ik dezelve daar in veel eer stellen, dat het Hokkeling ziek geweest was door de Inen-ting en de Vaarzen niet, en dat dus uit het

Hokkeling door de eerste In-enting meer van die kwaadaardige Stoffe, dien de ongebeeterde beesten by zig hebben, was uitgewaazemd, en dit dus beter gesteld om de Ziekte naderhand te booven te koomen. Indien men meer gevallen van die natuur had, zoude men door de ondervindinge bevestigd kunnen worden in myne Stellinge, te vooren opgegeeven, dat de beesten door de In-entinge ziek geworden zynde, zoo niet alle ten minsten een gedeelte van die kwaadaardige Stoffe, waar op de besmettende deeltjes werken, kwyt raaken, en daar door naderhant ligter kunnen beeteren. Ik wenste wel te weten, of dat Hokkeling daar na ooit in de Natuurlyke Ziekte ziek geworden is, ik geloof vast van neen.

§. 4. Dus door de proef-neemingen van beiderleije Ent-stoffe genoomen geleerd hebbende, dat men te zwaar en ook te ligt konde In-enten, gingen die Heeren over tot de In-enting van verscheide Hokkelingen met Ent-stoffe van een beest, dat zwaar ziek geweest, dog een dag in 't beeteren was. De meesten wierden zwaar ziek; enkelde kreegen eene Etterzwelling op de plaats der Inenting, zonder dat men andere teekenen van Ziekte aan deze kon bemerken. Een Hokkeling stierf, de andere beeterden alle.

Dus ver gaat het Bericht van de Uitkomst dezer In-enting, en my is van naby gezegd, dat de Auteur niets meer hadde aangeteekend van het verdere gevolg, zoo dat my daarom niet aan Zyn Ed. hebbe geadresseerd, dat anders gaarn zou hebben gedaan, om dat zeer verlange te weeten, hoe dat in 't vervolg en met de In-enting, dien Zyn Ed. toen nog scheen voorneemens te zyn te vervolgen, en met het staan der Inge-ente Beesten voor de Natuurlyke Ziekte gegaan is. Byaldien die Heer nog

eenig Licht aan my kon geeven dezen aangaande, zou Zyn Ed. my zeer verplichten.

Uit het geen dan tot nog toe de proef ondervinding geleerd heeft, weet men nog niet, hoe dikwils, en in hoe een hogen trap de beesten moeten ziek geweest zyn door de In-enting, alsze voor de Natuurlyke Ziekte zullen staan. Maar het geen ik tot nog toe weete, kan my niet van dat denkbeeld afbrengen, dat 'er buiten twyffel door de herhaalde In-enting voorzigtig bestierd, een gedeelte van die kwaadaardige Stoffe, dien we stellen in de ongebeeterde beesten te zyn, zal uitwaazemen, en dus eerst de Ziekte min doodelyk maaken, en in 't vervolg zoo niet by de twede, ten minsten by de derde of vierde In-enting, haar voor de Ziekte of daar na anders voor de Natuurlyke Ziekte doen staan. Dit geloof ik ook nog zeker, dat die Beesten, die een en andermaal Inge-entet zyn, en voor de derdemaal nog zwaarder Inge-ent worden, en dan niet ziek worden, ook voor de Natuurlyke Ziekte zullen staan. Dog ook zal hier een dikwils herhaalde proef-neeming, voorzigtig bestierd, en gepaard met nauwkeurige waarneemingen en aanteekeningen de beste Leermeesteresse zyn.

En byaldien het na myne Gedagten uitvalt, zou 't onbetwistbaar van veel nut en voordeel zyn.

Uit het geen nu van de wyze der In-enting in dit Bericht gezien heb, en uit myn eigen ondervinding, oordeel nog best te zyn Ent-stoffe te neemen van een beest, dat gansch zwaar ziek geweest is, om dat 't anders de Ziekte niet genoeg zal mede deelen, dog in 't begin van beeteren is, en liefst uit een Stal, daar de Ziekte niet heevig is en gelukkigst gaat.

Eindelyk sluit de Schryver dit Bericht met te

zeggen,

zeggen, dat Zy de In-enting uitſtelden tot den volgenden herfſt of winter, om dat de In enting des zoomers niet wel kon gepractizeerd worden na hun gedagte, om dat 't de Ziekte meer zou verſpreiden.

Dog ik blyve nog by myne gedagte, dat het op die wyze als ik voorgeſchreeven hebbe, minder de verſpreiding der Ziekte zal begunſtigen, om dat de ondervinding ons geleerd heeft, dat in het Voorjaar de Ziekte Jaaren herwaarts minſt grasſeert, en by gevolg ſchynt dit Saiſoen minſt de voortplanting der Ziekte te begunſtigen. Hier koomt nog by, dat ieder oplettende uit myne opgegeevene gronden van de Natuurlyke Oorzaaken der Ziekte klaar kan zien, dat die Deeltjes, die de Ziekte eerſt ſchynen te ontſteeken, zoo fyn zyn, datze overal kunnen doorbooren en by gevolg al zoo ſchielyk uit de eene Stal in de andere kunnen overvliegen, als uit het eene Land in 't andere. Dewyl daar en booven de beeſten in 't Land zoo naby elkander niet zyn, als op de Stal (waarom de Ziekte nooit zoo ſterk in een Land voortgaat als in een Stal) kunnen deze Deeltjes na myn gedagten haar veel ligter voorby vliegen in het Land, als op de Stal en ten minſten zoo ſchielyk niet ſchadelyk zyn aan een groote meenigte van beeſten. Die nu daar en boven de ondervindinge raad pleege, die ons leert dat de Ziekte winters veel meer regeert, als zoomers en in 't voorjaar, zal moeten toeſtemmen, dat die beſmettende deelen zig in 't voorjaar zoo veel niet langs den aardbodem verſpreiden, als in den winter, en dat derhalven de In-entinge dan aller raadzaamſt is, om datze dan minſt de Ziekte zal voortplanten.

Maar wat mag 'er de Natuurlyke Reden van zyn? Ik heb te vooren 'er wel om gedagt, maar nooit

niet

niet eene Reden 'er van kunnen uitdenken, dog onder het Schryven dezes schiet my 'er een in de gedagte, die my niet onwaarschynlyk voorkoomt, en dien ik verder aan het oordeel en de opheldering van Verstandige overlaate, hebbende nu ook geen tyd, om 'er meer over te denken, of 'er my in geschrifte meer over uit te laaten.

Zoude dit niet daar van daan komen, dat de Deelen, die de besmetting door de lucht verspreiden, heel ligt zynde, by de zoomer veel eerder in der hoogte opgeheeven worden door de sterkere trekking van de Zonstralen, gelyk men spreekt, en zomtyds door de warmte derzelver zeer verdund en van een verspreid zynde, een gedeelte van haar kracht verliezen; en op den herfst of in de winter, de optrekking der dampen nooit zoo sterk zynde en deze nooit zoo lang in de boovenlucht vertoevende, deze besmettende Deelen, daar onder vermengd zynde zoo ligt niet verdeeld worden, en daar door haar kracht meer behouden; ook daarom 's winters meer langs de oppervlakte des aardryks zwieren, of al voor een korte tyd in der hoogte opgeheeven zynde, zeer schielyk wederom neer vallen?

By deze gelegentheit vind ik my nog verplicht te melden de gedagte van een myner goede Vrinden, een voornaam Geneeskundige my onlangs meegedeeld, die 'er niet voor was om de kalvers inteenten voor dat dezelve van de karnemelk waaren afgewend, en derhalven zoudenze dan ouder moeten zyn, als ik voorgeschreeven heb, en wel om deeze Reeden: dat de kalvers van de zuip afgewend zynde, een sterker gestel aanneemen door het gebruik van gras als haar gewoon voedzel, overeenkomstig met haar natuur, en de zwakte der ingewanden sterker wordende meerder teegenstand

aan

aan het vergift der besmettende deelen en daar uit onstaande ziekte kunnen bieden.

Ik ben wel 'er niet tegen, dat de kalvers ouder meugen zyn, maar ik kan de tyd en wyze der In-enting tot nog toe niet begrypen beeter te zyn, als dien ik vastgesteld hebbe, om de meerdere beweeging en het gebruik der Maygraazen, als mede om de Ziekte uit de koppel melke-beesten, dan nog op Stal staande, te houden. Het zou echter van beiden bezocht kunnen worden, en daarom meld ik 't hier ook.

Maar dan zou 't noodig zyn, dat men de ingeente kalvers in een hok in de schuure of in het hof zette en met gras voerde, en dezelve wat eerder afwende van de karnemelk en in deszelfs plaats wat fyn gestooten lym-koek in 't water gaf, en wat brood voerde. Dog met de hoklingen kan men daarom op dezelve wyze te werk gaan, als ik gemeld hebbe, en nog gemakkelyker als met de kalvers, om dat die vroeg in 't Land kunnen.

Dog om dat door de Uitvoer van veel Vee in dit Voorjaar de zaaken in Friesland vry wat veranderd zyn van gedaante met betrekkinge tot het Vee, zouden veele met recht meugen twyffelen, of de In-enting nu wel zoo noodzakelyk en voordeelig zal zyn, als ik heb opgegeeven, en daarom zal ik hier nu nader over moeten handelen.

§. 5. Een iegelyk is bekend, dat de Heeren Staaten van Holland in 't laatst van Maart deezes Jaars 1764. den Invoer van Rund-vee permitteerden van den 1 April tot den 1 Juny. Hier door is buiten twyffel eene merkelyke veranderinge van de gedaante der Zaaken in deze Provintie van Friesland met betrekking tot het Rund-vee voorgevallen, want behalven dat 'er veele Beesten direct uit Friesland na Holland zyn gevoerd, zyn ook om dezelve

dezelve Reden veele jonge Beesten uit Friesland na Groningerland en elders gevoerd: My is meermaal verhaald dat 'er byna zoo veel beesten in Groningerland uit Friesland gekoomen waaren, als van daar na Holland waaren gevoerd; zoo dat Friesland buiten twyffel hier uit het meeste voordeel getrokken heeft. Ik had gaarn een nette Lyst gehad van de Uitgevoerde beesten, dog hebbe dien niet kunnen machtig worden niet tegenstaande 'er veel vlyt en moeite toe hebbe aangewend: Dit was eensdeels noodzakelyk geweest om een nettere calculatie te maaken, en een zeker gevolg uit myne voorige Redeneeringen te trekken, anderdeels om dat veele Menschen al te veel hier in 't wild schermen, en het getal der Runder-beesten uit Friesland Uitgevoerd in dit Voorjaar, al te zeer naa myn gedagte vergrooten: want ik heb niet alleen van particulieren, maar zelf van kooplieden dit getal wel op 40000 hooren begrooten, en van de bezadigste op ruim 30000.

Ik voor my moet bekennen, 'er niets zeekers over te kunnen bepaalen, maar evenwel heb ik alles vry nauwkeurig in acht genoomen, ook zommige Menschen, die nog al iets van den Uitvoer op de haavens wisten, 'er over gesproken. Naa deze myne kennis en waarneeming, en de raadpleeging van den tegenwoordigen toestant onzer Provintie in dit Stuk in vergelyking van te vooren, stelle ik dit getal eens salvo calculo op 25000.

Dit is zeker, dat al vroeg in 't voorjaar door den laagen prys eenige geringe jonge beesten als Hokkelingen en Gelde-Rieren naa Groningerland uitgevoerd wierden, dog van de slegtste soort, zynde veele nog bezet met galligheit, of misvoerd.

In April de Invoer in Holland gepermitteerd zynde, ging de Uitvoer van allerley soort van Rund-

Rund vee ſterk aan, want zy gingen niet alleen naa Holland, maar ook naa andere Provintien, 't zy naa Oorden, daar men gebrek 'er aan had, 't zy naa Oorden, daar de beſte van daan naa Holland gevoerd wierden, waar men het getal, dat verlooren was door de Ziekte of door den Uitvoer naa Holland, ſuppleerde met jonge beeſten: Zelf zyn 'er in de Maand April verſcheide koppels jonge beeſten als mede weid beeſten naa Oldenburg en Holſtein, uit Friesland gegaan, zoo dat onze Provintie om zoo te ſpreeken thans de ſpys kamer was van alle omliggende Oorden, daar men Rund-vee gebrek had.

Door dezen ſterken Uitvoer ging de koophandel in 't Rund vee ook naa wenſch voor die geene, die wat te miſſen hadden, en de melke-beeſten waaren in 't byzonder duur, voornamentlyk de ongebeeterde, na advenant gereekend, om dat men in den voorledenen winter-tyd weinig van Ziekte had gehoort, en nu byna nergens Ziekte beſpeurd wierde.

De Kooplieden, die de beeſten hier opkogten om ze naa Holland te voeren, kogten in 't eerſt tot zulke pryſen, dat ik my vaſt verbeeldde, dat dit geen ſtand zou houden, voornamentlyk om dat 't weer in April niet gunſtig was, echter hielden de pryſen ſtand, en vermeerderden nog tot aan den 11 May, wanneerze na myn gedagte op 't hoogſt waaren, zynde de beeſten nergens voor en naa zoo duur gekogt als op de Franeker Koe markt.

De beſte jonge ongebeeterde, die voorleeden Jaar van 40 tot 50 Caroli Guldens golden, kogt men nu voor 70 *a* 80. De gemeene, die in 't Voorjaar 1763, van 30 tot 40 Gl. golden, kogt men nu voor 50, 60 en 70 Gl.

Melke-Rieren of Vaarzen, die hier in den voorleden

leden Maytyd 15, 20 *en* 25 Gl. golden, kogt men nu voor 30, 40 *en* 50 Gl., zoo dat 't in deezen volkomen de helft verſchilde, en in andere de kleinſte helft.

Dog het onderſcheid was lang zoo groot niet in de gebeeterde Beeſten; want de Frieſche Boeren hielden die uit vreeſe van de Ziekte, met reeden nog al op hooge pryſen, en verkogten de ongebeeterde liever, om dat die de gebeeterde zoo naby kwamen in prys. Echter ging hier in nog ook al handel om.

Enkelde beſte gebeeterde Melk of Kalve-beeſten wierden verkogt voor 100, 110 tot 120 Caroli Guldens. Dog men kogt ſchoone jonge gebeeterde koeijen voor 75, 80 en 90 Gl., en die digt aan de 100 kwaamen, moeſten ook al aan de beſte kant zyn.

De Weid-beeſten waaren ook veel grager als in 1763, maar wierden dog naa advenant lang zoo duur niet gekogt als de melk-beeſten, en hier was tuſſchen gebeeterde en ongebeeterde weinig onderſcheid, willende men echter nog al liever gebeeterde hebben.

Gelde Rieren, daar men voorleeden Jaar voor gaf van 12 tot 24 Guldens op 't goekoopſt, kogt men nu voor 16 tot 35 Guldens.

Braave jonge koeijen, die op 500 *en* 600 ℔ geweid konden worden, en voorleden Voorjaar 25 *en* 30 *a* 35 Guldens golden, kogt men nu voor 30, 40 *en* 50 Guldens: Namentlyk zulke, die niet half vet waaren, maar geweid moeſten worden; want dewyl de half of heel vette zeer ongelyk zyn, en ook nog wel voor weid beeſten kunnen doorgaan, is de Koopmanſchap daar altyd zeer ongelyk van, en haar vettigheit en het gewigt is zoo ongelyk, dat men daar omtrent onmogelyk

eene bepaling of tauxatie van de gelding kan maaken, die wat naa raak is.

In 't algemeen kan ik zeggen, dat ten deezen opzigte naa myn gedagte de prysen byna waaren, als eenige Voorjaaren; wanneer de Invoer na Holland vry was.

Wat de Hokkelingen betreft.

Derzelver geldinge was niet naa de andere Beesten, zelf toen de prysen der Koeijen op 't hoogst waaren, namentlyk in de Maand May kogt men ze minder als in Maart, toenze na Groningerland gevoerd wierden en in April: want daar toen de geringe en gemeene 10, 11 en 12 Caroli Guldens golden, kogt men daar in May heel goede voor, zoo datze weinig meer golden dan in het Voorjaar 1763. Dit kwam buiten twyffel daar van daan, dat de booter duur zynde, de boeren liefst melken wilden, en elk niet meer Hokkelingen hebben, als hy van nooden was, dog veele moestenze om de laage prysen tegen hun dank houden.

Ook moet hier van een voornaame Reden gezogt worden in den grooten overvloed van Hokkelingen die door den sterken aanfokking der koe-kalvers van 1763, wanneerze geheel nog niet of ten minsten zeer enkeld gedood wierden, gekoomen is. Hier uit wordt dan bevestigd het geen ik in myne Verhandeling van den groten overvloed van Rund-vee in 1763. en in den beginne van 1764. beredeneerd hebbe; want niet tegenstaande 'er in den herfst 1763. al vry wat koe-kalvers na Groningerland gevoerd zyn, en in 1764. gans wat Hokkelingen, en 'er een meenigte aan de Galligheit gestorven is, (want deze Ziekte ging meest over de Hokkelingen) was 'er nu echter nog zoo een groote overvloed, dat de prysen op nergens naa geleeken naa die van andere jaaren, niet tegenstaande

ſtaande de melke-beeſten door de ſterke trek duurder waaren.

Gelukkig zyn wy derhalven, dat wy zulk een gezeegend gewas hebben gehad van hooy en gras in dezen Zoomer, dewyl wy anders niet tegenſtaande de ſterke Uitvoer, die 'er geweeſt is, met onze jonge beeſten byna verleegen waaren geweeſt. Dit meen ik dat ook daar uit genoegzaam blykt en beveſtigd wordt, dat, alhoewel ik vaſt durf ſtellen, dat het gewas van het gras in weeligheit en in ſtrekzaamheit by elkander genoomen, byna een derde deel het gewas van gemeene Jaaren overtreft, wy echter in 't algemeen nog niet een zeer grooten overvloed hebben, maar de beeſten 't ook op de meeſte Oorden ordentelyk zullen conſumeeren.

Hier uit zy my geoorlofd deze twee gevolgen te trekken, waar mee ik deze ganſche Verhandelinge zal eindigen.

I. Dat niemant door een denkbeeld van ſchaarsheit aan Vee behoeft afgeſchrikt te worden van het Stuk der In-entinge, zoo als ik denzelven heb voorgeſchreeven; voornaamentlyk als de hand gehouden wordt aan het Verbod teegen het dooden der koe-kalvers, dat nog noodzakelyk is; om dat door een algemeene zwaare Sterfte de overvloed van Rund-vee anders ſchielyk in ſchaarsheit konde veranderen.

Dat de overvloed van Rund-vee thans nog groot is, voornamentlyk van jong Vee is uit 't gezegde klaar, en zal miſſchien te herfſt nog klaarder blyken.

Iemant zal denken, wel nu de koeijen zoo gelden, zou 't dwaasheit zyn, de kalvers en hokkelingen de Ziekte inte-enten, maar wie verzeekert Hem, dat dezelve Hem niet, voor datze koeijen zyn, door de Ziekte ontrukt zullen zyn. En uit de

prys der hokkelingen in dit Voorjaar kan elk oplettend en Verstandig Boer gemakkelyk zien, dat 't voordeeliger voor hem was geweest zyne kalvers te hebben in-geent in 't Voorjaar 1763. als voor zulke prysen de hokkelingen May 1764. te hebben moeten verkoopen. (1)

Elk

(1) Alhoewel de zwarigheden § 19 Hoofdst. II. gemeld, voor dit en het volgende Jaar schynen verdweenen te zyn door den sterker Uitvoer van het Rund-vee in dit Voorjaar 1764, en 'er nu in tegendeel by sommigen eenige zwaarigheeden teegen de Voordeeligheit der In-enting met reeden zullen geopperd worden, moet ik hier nog kortelyk aanmerken, dat deeze laatste zwarigheden nog in weinig aanmerkinge by my koomen, om dat Friesland nog vol Vee is. Daar en booven koomen alle die andere zwaarigheden terstont weer, zoo draa de Invoer maar een Voorjaar in Holland verbooden wordt, of 'er maar een krap hooy-gewas koomt, want al hoe veel Vee dat 'er in dit Voorjaar is uitgegaan, verbeeld ik my nog, dat als 'er nu maar een krap hooy-gewas in deezen zoomer geweest was, het jong ongebeeterd Vee eeven goed koop in deezen herfst zou zyn geweest als voorleeden herfst, en 'er een groote quantiteit jonge beesten om den grooten overvloed en gebrek van voeragie gedood zouden worden.

Maar nu het geval anders is met het hooy, zal 'er een meenigte van beesten op Stal gezet worden in deezen herfst, en wel veel meer, als wy anders noodig hebben, en by gevolg moet 'er in een van beiden gevallen, zoo 'er geen buitengewoone zwaare Sterfte in deezen winter koomt, aanstaande Jaar weer een groote overvloed van Vee zyn.

Ter bevestiging hier van dient, dat ik nu zeeker weet, dat het bepaalde getal van 80000 beesten, die by de herfst doorgaans op Stal gezet worden in Friesland, te klein is, en ik 't heel wel op 100000 had meugen laaten blyven: Dit is my onfeilbaar gebleeken uit een Lyst

der

Elk opmerkend Leezer zal zeer ligt begrypen, dat ik alleen deeze myne Redeneering en myne ganſche Verhandeling over het Stuk der In-entinge van de Ziekte onder het Rund-vee zoo heb ingericht,

derbeeſten die zeedert het begin der Ziekte, in November des Jaars 1744. ontſtooken, tot aan den 1 September 1745. in Friesland verſtorven zyn; Welke Lyſt in 't breede te vinden in het Jaar-boek van Juli 1757. op *pag.* 623; my tot myn leedweezen te laat ter hand gekomen is.

Hier uit blykt dat in dien tyd verſtorven zyn 64596 Koeijen en 20248 Rieren, die te zaameu een getal uitmaken van 84844.

Dewyl ik nu uit een echt Bericht van dien Tyd hebbe, dat het getal der gebeeterde Beeſten in Friesland in die eerſte tyd der Ziekte tot de Zieke als 2 tot 11 is geweeſt dat is, dat 'er van de 11 Zieke twee gebeeterd en 9 geſtorven zyn, moeſten 'er dan byna 16000 beeſten die oud genoeg waaren, dat is Rieren en Koeijen gebeeterd zyn, het welk juiſt omtrent het getal van 100000 zou uitmaaken. Ik weet wel dat 'er in zommige Oorden nog veele beeſten van de Ziekte zyn ontkoomen, en by gevolg zou de quantiteit der op Stal gezette in 1744. vry wat grooter zyn als 100000, en dit zou nog meer ter begunſtiging van myn Redeneering verſtrekken; maar ik weet ook, dat 'er in het Voorjaar en in den Zoomer 1745. veele Beeſten van elders ingevoerd zyn, waar van veele ook zyn geſtorven, die derhalven tot dit getal gebragt moeten worden, en die alhoewel ze miſſchien de andere niet zullen evenaaren, echter ook geen groot getal minder zullen zyn: Dus blykt hier dan uit dat myne bepaaling van de op Stal ſtaande beeſten by de gis en van gerucht al vry nauwkeurig is geweeſt, en dat myne reekening op 80000 gegrond, met 5000 koe-kalvers Jaarlyks moet vermeerderd worden, dat de vooronderſtelde meenigte van jonge Beeſten in 1763. en 1764. nog een merkelyk aantal buiten twyffel vergroot.

richt, datze in 't byzonder de Provintie van Friesland raakt.

Maar de Ingezeetenen van andere Provintien of Landen, welke dit myn Werkje in de handen mag vallen, zullen ook hun nut in 't algemeen 'er uit kunnen trekken, en zullen best doen hun gedrag en handelwyze in deezen in te richten naa de omstandigheden, waar in zy ten dezen opzigt voor hun zelf en hun Landschap gesteld zyn.

II. Het tweede gevolg, dat ik uit deezen Overvloed van Rund-vee thans nog in Friesland zynde trek, is, dat men hier uit klaar kan zien, hoe voorzigtig de Heeren Staaten dezer Provintie gedaan hebben, om (gelyk ik boven al heb aangeroerd) niet alleen den Uitvoer van hooy in den Jaare 1763. te verbieden, maar ook nog in dit Jaar het zelve Verbod te continueeren: want of is 't dat wy in het Voorjaar 1765. al eenig hooy overhouden (dat echter lang zoo veel niet zal zyn, als veele Menschen zig verbeelden voornamentlyk, als het Vee gezond blyft) hebben wy het zelve wel dubbeld weer van nooden, als 'er eens een gemeen, laat staan een slegt gewas van hooy koomt, voornamentlyk als de Heeren Staaten van Holland in 1765. den Invoer niet eens permitteerden, dat wy in 1763. gezien hebben eeven goed te kunnen geschieden, of de Uitvoer van hooy gepermitteerd is in Friesland, of niet.

Ik zou met veele bewyzen niet alleen de redelykheit maar de volstrekte noodzakelykheit van dit Verbod, zoo lang in Holland de Negotie van het Rund-vee gestremd wordt, kunnen aantoonen. Dog dit point thans te teer en delicaat geworden zynde, dat een particulier 'er zoo veel over schryve, scheide ik met dien wensch (dien ik niet denke, dat Eenig Welmeenend Mensch my kwaalyk neemen kan, en

daar

daar ik weet dat veele brave Ingezetenen van beide Provintien naa verlangen) „ Dat Eerlang de Vry-
„ heit van Negotie van allerley soort in deeze Vrije
„ Republyk, die door de Negotie groot geworden
„ is, en verder moet bloeijen, mag hersteld wor-
„ den, en dat de twee voornaamste Provintien van
„ deezen Vereenigden Staat, ook hier in zoo wel
„ als in andere Opzigten ingevolge het Devys van
„ deezen Staat eensgezind meugen worden en bly-
„ ven, en alle Deeze VII Provintien in lengte van
„ daagen onder de Bestieringe van Dien Doorlug-
„ tigen Vorst, Dewelke door 's Heeren Voorzie-
„ nigheit tot Stadhouder 'er over geschikt is, de
„ EENDRACHT meugen behartigen en gelyk
„ wel eer de Staat daar door onder Gods Zeegen
„ Vry gevogten is, nu 'er in lengte van daagen de
„ Vryheit en den Godsdienst, door meugen be-
„ schermen, en doen bloeijen.

E Y N D E.

